

મનમહીન

લેખક: શ્રી. મધુર પેટલીકર :: પ્રકાશક: લોક પ્રકાશન લી.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

ગુજરાતી વાણિજ્યિક શાળા

અનુક્રમાંક ૨૫૨૨૦ નિમિત્ત ૩ : ૦૦

ગ્રંથનામ ૨૦૨૧૫

વર્ગિક ટ-૩

જનમટીપ

શ્રી. જવેરચંદ મેઘાણીના 'પ્રવેશક' સાથે

લેખક

શ્રી. હસિર ચેટલીકર

આણંદ

કુદરત અને પ્રકાશક
બોક્ષપ્રકાશન સિમિટેડ-વલી
ઇન્ડસ્ટ્રીઅલ બ્લોક, રેવડી યાજ્ઞ, અમદાવાદ.
'પ્રજ્ઞાપંથુ' ગ્રેસ, રેવડી યાજ્ઞ, અમદાવાદ.

આવૃત્તિ ૧ લી
વિ. સં. ૧૦૦૧ ઇ. સ. ૧૯૪૪

જેમને હાથે આ નવલકથાને

શુદ્ધિસંસ્કાર થયો છે

તે

શ્રી. યુનીલાલ વ. શાહને

સદ્ભાગ્ય

માનવીની પેઠે વાતોને પણ ભાગ્ય હશે ખરું ?
 'પ્રજાપંધુ'ના પાન પર સ્થાન મળ્યું તે 'જનમટીપ'નું
 પ્રથમ ભાગ્ય. મુરખી શ્રી. ચુનીલાલ વ. શાહ જેવા પીઠ
 અને સફળ નવલકથાકારને હાથે એની ભાષાશુદ્ધિ અને
 અંગશુદ્ધિ થઈ એ એનું બીજું ભાગ્ય. લોકપ્રકાશન લિ.
 જેવી સંસ્થા એનું પ્રકાશન કરે એ એનું ત્રીજું ભાગ્ય.
 મુરખી શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણીએ નાદુરસ્ત તબિયતમાં
 પણ એનો પરિચય કરાવવાનું સહર્ષ સ્વીકાર્યું એ એનું
 ચોથું ભાગ્ય. અને ગુજરાતને અમશે તો એનું એ વળી
 એક સૌથી મોટું સદ્ભાગ્ય !

મુરખી શ્રી. ચુનીલાલ વ. શાહનો અને મુરખી
 શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણીનો હું હૃદયપૂર્વક આભાર માનું છું.

‘પાટીદાર’ મંદિર,
 આણંદ

ઈશ્વર ચેટલીકર

પ્રવેશક

પ્રાણવંત સાહિત્ય ગુજરાતને ટીંખે સર્જવું નથી એવો એક સૂર અવારનવાર ઊઠ્યા કરે છે, અને એના કારણ લેખે એવું કહેવામાં આવે છે કે ગુજરાતમાં પ્રાણવંત તેમજ વૈવિધ્યવંત જીવનનો દુકાળ પડ્યો છે.

આવો સૂર અને આવું કારણ, બન્ને જૂઠાં છે. નવસર્જનની દિક્કાશ ગુજરાતના પ્રજાજીવનની કોઈ પ્રાણશન્યતા અથવા વૈવિધ્ય-હીનતાને આભારી નથી, પણ સર્જકોની નજર સાચા ગુજરાતને પહોંચતી તેમજ પ્રીછતી નથી તેને આભારી છે.

મિથ્યારોપણ કરે છે

જેવાને જેને આંખો છે, સાંભળવાને માટે કાન છે, અને સ્વાનુભવની રતિભાર કમાઈવું પણ રસાયન કરવાની જેના કંને સર્જનકલા છે, તે સર્જકને, તે નાનો કે નવો હોય તોપણ, ગુજરાતની ભૂમિ ઝડપે હોંકારે આપતી લાજરાહજૂર ખડી છે. આપણા-અરે હિન્દ ખાતે હરકોઈના પણ-પ્રાંતનો પોપડેપોપડો જીવંત છે. ગુજરાતનો લોક-સમાજ પોતાના સાચા કલાલેખનની રાહ જોતો પરમજે પરમજે ધખકી રહ્યો છે. પણ ઝાઝી કલમો એ અક્ષયપાત્ર પ્રત્યે વળતી નથી, કારણ કે કલમોના ધણીઓ કાં તો નાનકડા અને નિશ્ચેતન બની ગયેલા ઊંજળાઆત વર્ગની પોચટ પોપલી સૃષ્ટિમાં ખૂતી ગયા છે, અથવા તો બ્યારે બ્યારે તેઓ ગુજરાતના નીચલા ગણના અમજીવી સમૂહ તરફ વળે છે ત્યારે ત્યારે શોષક-શોષિત પીડક-પીડિત એવા વાદના ચોક્કા

વચ્ચે સહવાસ જમ નરી વિગ્રહ-દષ્ટિએ ને કાં રાજકરણી દષ્ટિએ
ગુજરાતના લોકજીવનને ચોકઠાંમાં જ ઘટાવ્યા કરે છે. અગર તો એ
પાત્રો પર પોતાના જ સ્વભાવો આવેશાનું મિથ્યારોપણ કરે છે.

નિજ ધરતીની સોડમ

ચોકઠાંમાંથી મુક્ત રહેલો કોઈ કોઈ લેખક એકાએક જબ્બે છે,
અને પોતાની અનુભવેલી, પગ તળે ખૂદેલી, પ્રાણુ ભરીને પીધેલી
નાની એવી લોકકુનિયાનું પણ કલાદર્શન લઈ આવે છે, ત્યારે
ગુજરાતમાં નવાં અજવાળાં પથરાય છે, અને અપાડની પ્રથમ વૃષ્ટિએ
પલળેલી ધરતીની ધૂળમાંથી જે સોડમ જીઠે છે તેવી સોડમે એ આપણને
પ્રસન્ન કરે છે. એવી નિજ ધરતીની સુગંધ સાતેક વર્ષ પૂર્વે ભાઈ પન્નાલાલ
પટેલ લઈ આવ્યા હતા, અને આજે ભાઈ હથિર પેટલીકર લાવે છે.

સાખર, વાત્રક, મહી તથા રેવા માતાના સરિત-કાંઠા પોતાની ગોદમાં
જે ખેડુ પ્રગ્મને સંધરી રહેલ છે તેમને લણુંખરું તો આપણે કાં વફાવો
હોય એ તો નાની મોટી અદાલતોમાં બાધા જેવાં આરોપીઓ સાક્ષીઓ
રૂપે જોઇએ છીએ અને બહુ બહુ તો સાખરમતી જેલમાં લંગારખંધ
દાખલ થતાં વિકૃત, બહિષ્કૃત, અટાપટાળા કેદી-વેશમાં એકધારી
અવિવિધતામાં નિહાળીએ છીએ. પન્નાલાલે અને પેટલીકરે તેમને
તેમની માતા ધરતીની ધૂળમાં આળોટતાં, પ્રેમ અને ગુસ્સો કરતાં,
નાના મોટા સદસદાવેશોએ રંગાતાં, છૂપાં ખૂનો કરતાં અને પ્રકટ
ખેલદિલી દાખવતાં, વિચિત્ર લાગે તેવી વટને કારણે કટકા થઈ જતાં
અને રાગદ્વેષની લહેરે લહેરાતાં, બૂખ્યાંદુઃખ્યાં અને ભડવીરતાએ
શોભતાં, નખળી પળોને વશ બની જતાં અને ભવ્ય પળોમાં સમગ્ર
પ્રાણુતત્ત્વને ઠાલવી નાખતાં, જેવાં એ છે તેવાં નિહાળ્યાં છે; વરખ
તેમણે ચડાવ્યો નથી, સાકાઈ અને સુઘડતાના શણગાર તેમના પર
મઢ્યા નથી. ‘નૂતન’ બાવનાઓ કે આદર્શોનું આરોપણ તેમના પર
કયું નથી.

કલાકારનું નિરાળું નિશાન

‘જનમટીપ’ની પાત્રસૃષ્ટિ પાટણવાડીઆ નામે ઓળખાતી
ગુજરાતના ખેડુ-ઠાકરડાઓની એક સૌથી નીચલી ક્ષામમાંથી લેવામાં

આવી છે. મારફાડ અને ચોરીલૂંટના મુન્હાઓ માટે આ કામ જાણીતી છે. વંશપરંપરામાં ઊતરતાં વેર-અદાવત એ આ વર્ગની સ્વાભાવિક ખાસીયત છે. માણસ જેવા માણસને ધારીઆની ધારે ધર મારી દુકડેદુકડા કરી તેને આજમાં બેપતા બનાવી દેવાં એ તેમને મન રીઝણું બાકવા બરાબર છે. સરકારી દરખારી પોલીસ-ખાતાનાં દફતરો અને જોડોનાં રજિસ્ટરો જોશું તો આ પ્રજાસમૂહનું બયાનક ચિત્ર એક પક્ષ કામળ રેખા વમર આપણને ધ્રુગવી મૂકશે. સામાજિક સુધારણાના સેવાધારીઓ પક્ષ ધણુંખરું આવી બદીઓના જ મિટાવ પર લક્ષ્ય ઠેરવીને તેમની વચ્ચે જશે.

પણ કલાકારનું નિશાન એ ફોજદાર, ન્યાયકર્તા, જેલર કે સમાજ-સુધારકના ખોથળી છેક જ અનોખું છે. એ ખોથ માણસ માત્રના બહિરંગનું પડ બેદીને એના અંતરંગમાં ઊતરી તેમની માનવતાનું હાઈ પકડવાનું છે. ‘જનમટીપ’માં એ માનવતા ઝિલાઈ છે. ‘જનમટીપ’નો લેખક આ માનવીઓનું હાઈ પકડવા સીધોદોર એની જીવનલીલાનાં સાચાં સ્થાનોમાં, એટલે કે ખેતરોમાં પ્રવેશે છે; કારણ કે એ જીવન-લીલાના જોખનરંગોને પકડવા માટે તેમનાં ઘરો અતિ સાંકડાં પડે છે અને તેમનાં શયનગૃહો રૂંધાચેલાં હોય છે.

કૃતૂહલનું ઉદીપન

ઐતરાચીતરના આકરા તાપે પાકી રહેલા મોલવાળા એક ખેતરમાં આ વાર્તાની એક પ્રભાતે માંડણી થાય છે, અને બરાબર એક વર્ષ વીત્યે ફરીથી આવેલ એ જ ધમધમતા નક્ષત્રના ધૂપ તળે ચાલી રહેલ કાપણી વચ્ચે આ વાર્તાની પૂર્ણાકૃતિ થાય છે. ઊછળતા જોખનને પ્રેમહીડોળે હીંચતાં વરવહુ બીમા અને ચંદાનાં ફાટફાટ તોફાનની છેક આમલા પ્રભાત સુધીની પ્રાકૃતિક પ્રજુલ-લીલાનો આપણને સુરેખ સુરમિત ખયાલ આપીને લેખક કથાના પ્રારંભનો એક અપશુકનિયાળ દિવસથી સૂત્રપાત કરે છે. ઘેરથી રોટલા લઈને આવનારી વહુ ચંદા અતિમોહી પડે છે. ભાત જમીને ફરી પાછાં કાપણીને કામે લાગી ગયેલાં સારી ૫ સીમનાં લોકો વચ્ચે જુખને

જાણે બાપાનાં એ માવજતર અને બીજા પોતાની તમામ સમ્પત્તિને દીપેદીપે
 કમળાદી બેસી અનેક કૃતકોનાં ભોગ બની રહે છે. તેનું જરીકે ઉતાવળ
 વગરનું નિષ્ક્રમણની પછી લેખક એ પ્રેમાળ પતિ બીમામાં જે
 જંદન સુધી આપે છે તે અમણી ગામડિયાંની મનઃસુષ્ટિનું એક અતિ
 કમળું વારસાવ રજૂ કરે છે. અને તુરત જ આપણા કાન પર અફળાય છે
 —જાણે જ્ઞાનભૂલ્યા બીમાની લાકડીના, ખેતરને શેઠે મળેલી પત્ની ચંદાના
 બરકા પર પડેલા એ ઘાતકી ફટકા. આગલા દિવસ સુધીની સુકુમાર
 પ્રણય-લીલાની જે પાર્શ્વજી આપણાં અંતર પર પથરાઈ ગઈ છે તેની
 વચ્ચે આ ફટકાએ સમસમી ઊઠેલો એક પ્રથમ વારની સમર્પા લોક-
 સુંદરીનો નમણો નાળુક દેહ એક તરફથી જેમ અરેરાટી ઉચ્ચરાવે છે
 તેમ બીજી તરફથી ‘માર, હજુ વધુ મારી લે! કેમ અટકી ગયો!’
 એવું બોલતી એ નારીના છેલ્લા શબ્દો—‘તારાથી બીજું થવાનું ચ શું
 છે!’—એ શબ્દો કુતૂહલની પરાકાષ્ટા પેદા કરી આપે છે.

ચંદા કલાધરી છે

આ કુતૂહલને સંતોષવું તેમજ વધુ પ્રદીપ્ત કરવું રહસ્ય રોટલા
 ખાતાં ખાતાં પ્રકટ થાય છે. પુંજ બોમરેલિયા નામના એક ગુંડાએ
 નદીએથી પાણીનું બેડું લાવતી ચંદાના જોતનની અને રૂપની મરકરી
 કરી છે એ વાતનો રફોટ વહુ પોતે કોષક પાવરધા કળાકારની અદાથી
 હળવે હળવે કરે છે અને એના એક પછી એક બોલમાંથી એક જ
 સ્વર ગુંજ રહે છે કે ‘જે ધણી નમાસે હોય તેની જ બાપડીની
 આવી છેડતી ગામનો બેમાથાજો કરી શકે.’

બીમાનાં ઊડાંમાં ઊડાં મર્મસ્થાનોનું વેધન કરનારા એ સ્ત્રીબોલ
 કલાકારે જરાકે ઉતાવળ કર્યા વગર કે કૃત્રિમતામાં સરી પડ્યા વગર
 કલમ પરના પરિપૂર્ણ કાબૂથી ઉપસાવી આણેલ છે.

તે દિવસની રાત્રિની પથારીમાં બેઠે જળુને માટે નિદ્રા નથી,
 અપમાનના, મર્મરક્ષણ વીંધતા કંટકો છે. ચંદાએ પરણવાનો ઠરાવ
 કરેલ તે વખતે શર્ત ઠરાવી હતી કે “એ સાંઠ નાચે તે વાત
 મારે કદી સંભારવી નહિ. તેનું અભિમાન રાખવું નહિ, ડાબીની

દીકરી મરી વારેયાની 'રહુ' થઈ રહેલું, ને તારે માફ અપમાન થાય ત્યારે જીવને જોખમે તરત ખદ્દો લેવો." એ શર્તને યાદ કરાવી ચંદા, એ શર્તનું પાલન ન થતાં સુધીને માટે વરનું ઘર વહેલે પરીડીએ છોડી જાય છે, અને કહેતી જાય છે, કે "કદી પાછા ફરવાનો વખત ન આવ્યો, તોય એટલી તો ખાતરી રાખજો કે ચંદાના હાથમાં છેવટ મુઘી ચૂડીઓ તો તારી જ રહેશે."

પૂર્વ ઇતિહાસની પાર્શ્વભૂ

ચંદાની આ વિદાય આપણાં હૈયાં વસોવે છે, અને આપણા કુતૂહલને એ જાણવા સતેજ કરે છે, કે આ શર્તનું શું રહસ્ય છે, આ માનિનીનો પૂર્વ ઇતિહાસ કેવો છે, અને આ દર્પની પાછળ કયો પ્રતાપ, કયું તેજ છુપાયેલ છે. એ ઇતિહાસ લેખક તે પછી પ્રકટ કરે છે. રમજી પાટણવાડીઆનું સૌથી છેલ્લું સંતાન આ ચંદા, જેનામાં 'આપની જીવાનીનો જીસ્સો ને જોમ ઊતરેલાં, જેની અણીઆળી આંખ, ભમ્મર ચડાવેલો ગુમાની ચહેરો, અભિમાનથી ફૂલેલું નાક, અકડામમાં ઊંચી રહેલી ડોક, કાપડાની કસથી તસતસતું બાંધેલું જોખન, ફલંગો ભરી ચાલતાં છટાક છટાક થતો ધાધરો, અને એ સર્વમાં રાતા રંગની ઓઢણીમાં શોભતો એનો ધઈંવરણો દેહ, ફરેકનાં હૃદય સોંસરવો નીકળી જતો.' તેણે એક દિવસ ગામના એક માતેલા સાંઢને હિંમત અને જીજ્ઞાસા નાથી લઈ ગામના મરદોનાં પાણી ઉતાર્યાં હતાં, તેના એવા વિલક્ષણ પરાક્રમે તેને લગ્ન માટે ભયાનક બનાવી હતી, તેણે એક રોગીઅલ છોકરા સાથે થયેલ પોતાના વેવિશાળને નકાર્યું હતું, તેણે રામદે પીરના મેળામાં ન્યાતના જીવાનીઆના લોલૂપ ટોળાને ચકડોળે ચડાવ્યું હતું અને છેવટે તેણે એ મેળામાં દીકેલ એક આંખો ઠારતા જીવાન ભીમાને, નજીકના શહેરની બજારમાં એ ભાડે ગાડું લઈ આવતો હતો ત્યારે ભેટા થઈ જતાં પોતાનું જીવન સોંપ્યું હતું. પરાક્રમની પૂતળી આ ચંદાની આંખોમાં લેખકે ભીમાનું જે પરાક્રમ ખડું કર્યું છે તે પણ સ્વાભાવિક અને સુમેળવતું છે. ગામની સાંકડી બજારમાં ગામડાના ખેડૂતોના જ્ઞાતીદૂ ગાડાં પર દિશિયારી ચલાવનાર પોલીસનો આજખો ઝાલો

લેનાર ભીમો આમલા માડા પર બેઠેલી ચંદાના હૃદયમાં વસી ગયાનો પેટલીકરે અકિશે પ્રસંગ આપણે માટે પૂરેપૂરો પ્રતીતિકર બન્યો છે.

અગ્નિકણોનાં ઘડેલાં

પછી ગામની ભાગેળે રોટલા ખાતે ખાતે બેઠે વચ્ચે પેદા કરવામાં આવેલું આકર્ષણ મુલાયમ પ્રકારનું છે. પોથી પૂનમની રાતને ટાઢ-ચમકારે ચંદાના ગામના આંખાવાડિયામાં, આપેલ વાયદા પ્રમાણે મળવા આવેલ પ્રણયીની સાથે ચંદાની પહેલી વારની પેટભરપૂર લગ્ન-મોષ્ટિ બેઠે પાત્રોનાં શીલ-ચારિત્રને અને ભય-આશંકાને અજવાળે આણે છે. પારકી વાગ્દત્તાને સવેલી આણુનાર પાટણવાડીઆને માથે ભમતું વૈરનું મોત, અને સાંઢ નાથનાર ફોટેલ યુવતીને માથે મીણનો મુલાયમ પૂતળી આજ્ઞાપાલક પુત્રવધૂ બની જવાની ફરજ, એ બેઠે વાતોની છણાવટ આ બન્ને કઈ માટીનાં બનેલાં માનવીઓ છે તેને પ્રકટ કરે છે. એ માટી ભયાનક છે, એ ઘડતર અગ્નિકણોનું છે.

ત્રણ જ ઘટનાઓ

આવા ભૂતકાળની પીઠિકા પર લેખકે ભીમા-ચંદાનો, વાર્તાની પ્રથમ રાતનો જ મર્મભેદી વિચ્છેદ આલેખ્યો છે, અને જોરાવર પાર્શ્વભૂમિનું આલેખન નાના એવા કથાવસ્તુને પણ કેટલું જગ્યાવનાર બનાવી રહે છે તેનો નમૂનો આ ‘જનમટીપ’ની કથા છે. તે પછીની ઘટનાઓ તો ફક્ત બે-ત્રણ જ છે : ગામના શાહુકારને ઘેર ત્રાટકેલ ઘાડપાડુઓનો સામનો કરવા ધસી ગયેલ ભીમાનું ગંભીર જખ્મો લઈ શહેરને દવાખાને પડવું, એ સાંભળીને ચંદાનું પોતાને પિયેરથી બારોબાર એ દવાખાને ચાલ્યા આવવું, અને કેમ જાણે કશું બન્યું નથી તેવી અદાથી ધણીની ચાકરી ઉઠાવી તેને દાકતરી સાગવારને પણ સ્તબ્ધ કરી નાખે તેવી પ્રણય-સારવારે ઝટ સાગ્ને કરવો, સાસુ સસરાના ધમધમતા રોષને પણ ઓગાળી નાખનારી ચંદાની વર્તણૂક, અને છેવટે દવાખાનું છોડવાને ટાણે સર્વને દિગ્મૂઢ કરી મૂકી પાછો પિયરનો મારમ લેવો-ચંદાના માયલા હાર્દને પ્રકટ કરતો એક આ પ્રસંગ : અને બીજો પ્રસંગ પુંજ બોમરોલિયા ગુંડાને રાત્રિએ ખેતરમાં ઠાર મારીને જનમટીપમાં જનાર ધણી-સસરાની પાછળ તુરતાતુરત

પતિધેરે પહોંચી જઈ સાસર-ધરના વિનષ્ટ સંસારનું સૂત્રધારપથું
હાથ ધરવાનો ગામચોકનાં મોંમાં આંગળાં ધરાવનારો પ્રસંગ : એ
જે જ પ્રસંગોની વચ્ચે વહેતો વાર્તાપ્રવાહ આ કોમના સંસારી
વાતાવરણને જેમ એક તરફથી સુરેખપણે આંકી રહે છે તેમ બીજી
તરફથી ચંદાના ચારિત્રની ગડીખંધ રેખાઓને ઉપસાવી આપે છે.

વાર્તાનો પ્રધાન ધ્વનિ

લગ્નની શર્તનું પતિએ પાલન કર્યું છે, એટલે પછી ચૂડીઓ
કદી ન બદલનાર ચંદા, પોતાના અરમાનની તૃપ્તિનો ઓડકાર મહેકા-
વતી, કદી પણ પાછા ન આવનાર ધણીની ઓઢણીનો ધર્મ સંભાળે
છે, નાનકડાં દિયરનણુંદની અનાથતાને સનાથ બનાવે છે, મૃત્યુના
મોંમાં ઓરાઈ ગયેલી ભાંગી પડેલ સાસુને સંજીવની છાંટી ખડી
કરે છે, અને જે ખેતરમાં જે કાપણીની મોસમે આ કરુણ વાર્તાનો
પ્રારંભ થયો હતો તે જ ખેતરની ધરતી પર તેવી જ ધાન્યત્રણણીને
ટાણે લેખક વાર્તાસમાપ્તિનું છેલ્લું દશ્ય કોઈ પણ રૂપેરી પરદાને જેમ
આપે એવી અદાથી ખેંચી આપે છે. સંજોગોના તુમુલ્લ સંઘર્ષોની
વચ્ચે ઉઠાવી આપેલો આ કાપણીનો પ્રસંગ સમગ્ર વાર્તાનો પ્રધાન
ધ્વનિ યુગ્મવી આપે છે. જન, માણ, ઐહિક અમન-અમન, બાહ્ય
શાંતિ અને સલામતી, એ બધાં તો નશ્વર છે; શાશ્વત અને સત્ય છે
કેવળ આત્મિક એકનિષ્ઠા, હિમાનદારી અને પ્રેમ.

માંગલ્યની કૌમુદી

ઓતરા ચીતરાના એના એ જ તાપ : ઝાડની ડાળે બીમાના
નાનકડા બાળનું હીંચતું ઘોડીઉં : સાથીઓની જોડાજોડ મોલ કાપતી
ભૂખતરસ ભૂલેલી અને સાથીઓને તાણુ કરી કરી રોટલા ખવરાવતી
બ્યવહારડાહી ચંદા, પતિની ગેરહાજરીમાં પ્રૌઢત્વનાં નૂતન તેજ
અમકાવતી શીતળ ચંદા, સાસર-ધરનાં કરેજ ફેડવા પોતાનો દાગીનો
પણ વેચતી, ખેડને અને ઢોરને સંભાળતી પીઠ ચંદા, અને દિવસના
તનતોડ પરિશ્રમ પછી રાત્રિએ નાનાં દિયરનણુંદને વાર્તા કહેવાનું
વચન પાળતી ચંદા, આ અમંગળ સંસારસૃષ્ટિ ઉપર માંગલ્યની
કૌમુદી રેલાવતી આલધરતીને અજવાળતી હોય છે.

શેષમાં માંગલ્ય જ ઉતારીએ

માંગલ્ય—હા માંગલ્ય એ જ સકળ લલિત કલા સાહિત્યનું લક્ષ્યબિન્દુ છે, અને ન હોય તો તે સેવવા જેવું છે. સંસાર પોતે તો એક જટિલ સંઘર્ષલીલા છે. આદર્શો અધૂરાં રહે છે, પાપરાં પ્રારબ્ધ ચાંકાં પડે છે, સીધી લીંટીએ જીવવાની સાહે તેટલી પ્રયત્ન માનવ-સાહના ચે વચ્ચેમાં અટવાય છે, પુરુષાર્થની પ્રામાણિક વાટને વગર અપરાધે ઇંધનારી વિષમતાઓ, આ જનમટીપની કથામાં આવે છે તેમ, કેળવણી ખાતાના નાનકડા સાહેબ રૂપે, રાંધેલી કઢીનો પાટૂડો દોળી નાખનાર નાનકડી બિલાડીને રૂપે, અન્નના ઢગ પકવી આપનાર ખુદ ખેડૂને જ કરજે ખોરી જુવાર ખરીદી ગુજરવાની ફરજ પાડનાર આજના નિયમન અને માપમંધીની જટિલ અવ્યવસ્થાને રૂપે, ફેરણીને બહાને ગામને ખંખેરવા આવનાર ફોજદાર રૂપે, પારકાં પ્રણયમુખમાં વિષ નાખનાર ગામના હેવાન ગુંડા રૂપે,—એવે અનેક રૂપે આ વિષમતાઓ વખતની વેગડી જેવી ફૂંકાશે છે. જીવનનો બાહ્ય અંગમ તો આખરે વહાલાંતા વિચ્છેદમાં, અને જેવની કોટડીમાં જ આવી પડે છે. આ બધી પરિસ્થિતિઓનો સ્થૂંક હિસાબ મૂકીએ તો તો શેષમાં મંગળ આવી શકે જ નહિ. પરંતુ માંગલ્ય એ તો એક આત્મિક પ્રક્રિયા છે. વિષમતાઓનાં જુડોને વીંધતી વીંધતી એ વહી આવતી હોય છે. કલાકારનું પરમ કર્તવ્ય એ આંતરગામી મંગલતાનો આખરી હિત્ય આંકી બતાવવાનું છે. ‘જનમટીપ’ની દુઃખમરપૂર દુનિયાને માથે ચંદાનું પ્રત્યાગમન એવી ચાંદનોને ઝરમરાવે છે. આત્મવિસર્જનનું અને તપઃસંયમનું ઓશિકું કરીને દુઃખને સૂતું દેખાડ્યું છે. દુઃખનું એ શયન ભવ્ય દીસે છે.

ભુલાઈ જતું મહાપાત્ર

કલાકૃતિની પરીક્ષા એ દોવી જોઈએ કે એના આશ્વેષનમાં કોઈ કડી તૂટતીખૂટતી કે અણુએસતી દેખાય નહિ. બીજી રીતે કહીએ તો ક્યાંય કોઈ પરિસ્થિતિ અકરમાતને આભારી ન લાગે. ‘જનમટીપ’માં ચોક્કસ પ્રકારના સ્થિતિસંજોગો વચ્ચે, ચોક્કસ પ્રકૃતિનાં પાત્રો અમુક ચોક્કસ પ્રકારે જ આચરણ કરે, અન્યથા ન જ વર્તી શકે, એવી

ઘડી બેસી ગઈ છે. કેટલીએક વાર્તાકૃતિઓમાં અમુક સ્થિતિસંજોગે અણનિરૂપિત રહેવાને પરિણામે જેમ અન્નમ આકરિમક રહી જાય છે તેવું આંહી નથી થતું, કારણ કે પાત્રોની વ્યક્તિગત પ્રકૃતિલીલાનો જોડાજોડ પાત્રોની ફરતા વીંટળાઈ ગયેલા સમસ્ત સંસારની નાની મોટી પરિસ્થિતિઓ પણ એના પ્રત્યાધાતો આપતી બતાવી છે. દૃષ્ટાંત તરીકે વાર્તારંભને જ દિવસે, ફરજન્યાત શિક્ષણના શુભ હેતુને ધૂળ મેળવતી સડેલ ફેળવણીપદ્ધતિના એક ફણમારપ આયકવાડી ફેળવણી અધિકારીની કઢંગી ફેરણી-પ્રથા જે અમુક વિષમતાને જન્માવે છે, તે જ ચંદાની ખેતરે રોટલા પહોંચાડવાની ફરજમાં એક વિધનરૂપ બને છે. એ જ રીતે આજે પ્રવર્તી રહેલી યુદ્ધજન્ય અન્ન-અછત જ ખેતરે કામ કરનારાં ત્રણ પાત્રોનાં પેટમાં ભૂખના ભડકા કરે છે, અને એ ભૂખે લુલાડેલા ભાનમાંથી જ જન્મેલા ભીમાનો ધાતકી વર્તાવ માનિતી ચંદાના ઘરાયેલા અભિમાનને ઉગ્ર ગતિએ અગ્રસર કરી વેરનો હુતાશન ચેતાવે છે. વાર્તારંભનો નાનકડો દિવસ જે બાહ્ય સંજોગોના બળે આટલા બધો ધગધગી ન બિચ્ચો હોત તો કદાચ ચંદા -ભીમાની રત્નિ-શય્યા આટલી ખદખદી ન બિડી હોત, અને તો પછી ચંદાનું ચાલ્યા જવું જરૂરી બન્યા વગર પણ મુંડા પૂંજ પરના વેરની વસૂલાતનો જીદા જ સ્વરૂપમાં તોડ જિતરી શક્યો હોત. આ વાર્તાનું કસબકામ મને ઘડીખંધ લાગ્યું છે તેનું આ એક ઉદાહરણ જ આપું છું. ફક્ત એકલાં વાર્તાપાત્રોના જ સ્વભાવ અને સંસ્કારો પર ચતી ઘટનાવિકાસની માંડણી, પાત્રસૃષ્ટિની ફરતા વીંટળાઈ રહેલા સકળ સંસારના સંજોગોની લીલાથી અલિપ્ત રહે છે ત્યારે કુનિ ખોટીલી રહી જાય છે. સર્વ પાત્રોનું મહાપાત્ર તો આસપાસની સામાજિક, રાજકારણી અને આર્થિક પરિસ્થિતિ છે. તે મહાપાત્રને જ આપણે ધણી વાર જુલી જઈએ છીએ.

કસબીની ધીરતા

ભાઈ પેટલીકરના હાથમાં એમની કૃતિ માટેનો ઠાયો માલ તો બેશક બહુખૂટ છે, અને એ કાચા માલ પરની એમની પકડ પણ પૂરેપૂરી છે; બાહ્યાંતર એક પણ જીવનસ્થિતિ એમના હાથની બહાર

રહી જતી નથી. પણ કેવળ કાચા માલની માલિકાથી કંઈ કલાકૃતિ
 ઝોડી નિષ્પન્નવી શકાઈ હોત ! નયો જીવનસંપર્ક ઓછો જ
 સર્જનની શક્તિ આપી શકે છે ! મારા હાથમાં મુકામમાં મુલાયમ
 આડીનો ચાહે તેવો ઘૂંટેલો પંડિત મૂકો તોપણ શું હું એક ઝોડીકું
 ઉતારવા ય સશક્ત બનીશ ? નહિ. પોતાની જાતને અચૂક અદાથી
 વેગળી રાખી, પરલક્ષિતા પર અણુકરમ્પ રહી, વાર્તાનું ઘડતર એમણે
 જે કસમથી કર્યું છે, તે કસમ લાંબા કાળની ફળવણીથી આવ્યો
 હોય, કે પછી કુદરતનો બહેલો જન્મસિદ્ધ હોય, અને એ ખમર નથી.
 પણ એમણે કરેલો વાર્તાનો ઉપાડ, ચમત્કૃતિના તત્ત્વને
 નચાવતો એક પછી એક પ્રસંગનો કુતૂહલોદીપક ઉધાડ, જે પાત્રોને
 પોતે હાથ ધરે છે તેમની જ બુદ્ધિશક્તિની ચતુરસીમાને સાચવી
 રાખતો પાત્રવિકાસ, વાર્તાદ્વાપોની સુરેખતા, અને તે સર્વને યેજોનો
 અભાવ નિરર્થક બનાવી નાખે તે પરમાવશ્યક એવું કસમીની પીરતાનું
 તત્ત્વ, એ 'જનમટીપ'ને એક સાંગોપાંગ કલાકૃતિ બનાવી શક્યું છે.

નમ્ર ચેતવણી

ઉપકાળની તાજગી લહેરાવતા આ સમગ્રરૂપી ઉઠાવનો રસાસ્વાદ
 વાચકોના હાથથી માર્યો જાય તે બીકે જ હું લાંબાં કે ટૂંકાં કલાં
 અવતરણો ટાંકતો અટક્યો છું. કૃતિનો બુદ્ધનો અને વાચકની રસવૃત્તિનો
 વિક્ષેપહીન સીધો જ મધુસંપર્ક થાય, પ્રવેશકલેખક એ સંપર્કની વચ્ચે
 ઓચીની દીવી શો ન જિભો રહે, એને મેં મારો ધર્મ માન્યો છે.
 પેટલીકરને હાથે ગુજરાત આવી વધુ કલાકૃતિઓ પામે એવા આશીર્વાદ
 સાથે, અને પેટલીકર પોતાની ધરતીની માડીને, પરકીય સમાજજોમનાં
 અમેલી-મોઝરાના પ્રલોભને ય ત્યજ દેવા કદી પ્રવૃત્ત ન થાઓ એવી એક
 નમ્ર ચેતવણી સાથે હું આ કૃતિમાં તરખોળ બનીને વિરમું છું.

અનુક્રમણિકા

૧	ધણીપણું	૧
૨	મોડું કેમ થયું ?	૧૧
૩	પાનો ચઢાવ્યો !	૨૦
૪	ફાળદારનો મુકામ	૨૮
૫	અભાગિયો દિવસ	૩૬
૬	પિયર ચાલી ગઈ !	૪૫
૭	સાંઘ નાથ્યો	૫૩
૮	નવી ગૂંચ	૫૮
૯	ગામડાની ' મંચરા '	૬૬
૧૦	અપગોળા	૭૫
૧૧	પ્રથમ મેળાપ	૮૩
૧૨	અને બેઠી પરણ્યા	૯૧
૧૩	નવો જ પ્રશ્ન	૯૮
૧૪	ગામના દાદા	૧૦૭
૧૫	બિચારો ભીમો !	૧૧૪
૧૬	રુદ્ધિયાની શાપ	૧૨૩
૧૭	નવો શ્રદ્ધાસંસાર	૧૩૨
૧૮	ભીમો દવાખાને	૧૪૨
૧૯	ચંદા આવી	૧૫૨
૨૦	અજળ સ્ત્રી	૧૬૧
૨૧	નવો વેરી	૧૬૯
૨૨	ખૂન થયું !	૧૭૭
૨૩	પકડાયા	૧૮૫
૨૪	ત્રણ દિવસમાં	૧૯૨
૨૫	' વહુ '—' બેટા '	૨૦૧
૨૬	જનમટીપ	૨૦૯

પ્રજાબંધુ

ગુજરાતનું અગ્રગણ્ય
અને ઉચ્ચ કેટિનું
સચિત્ર સાપ્તાહિક

વાર્ષિક લેવાજમ રૂ. ૮૧

‘પ્રજાબંધુ’ કાર્યાલય
રેવડી બજાર, અમદાવાદ

જનમટીપ

(૧)

ધણીપણું

આજ બિઠતાં જ કાણુ જણે કોનું મોં જોયું હશે કે સવારના પહોરમાં જ ભીમાને અપશુકન થયાં. દરરોજની માફક બાપની સાથે ખેતર જવા તૈયાર થઈ એણે ઉંબરા બહાર પગ મૂક્યો ત્યારે ચંદાં ખખે પુલિયું અને હાથમાં દાતરડું લઈ પાછળ જવાની તૈયારી કરતી હતી. પણ માનો અવાજ સાંભળી ભીમાનો ઉંબરા બહાર મૂક્યો પગ ત્યાં જ થંભી ગયો.

“ વહુ, આજ મને જવા દે. તું તારે ખપોરે વાસી કામથી પરવારીને રાટલા લેઈ આવજો. ”

હાથમાંનું દાતરડું પાછું ભીંતમાં ખોસી ચંદાએ ‘હવે તમ-તમારે જાવ’ એમ આંખની ધસારત કરવા અંદરથી ડોકિયું કર્યું ત્યારે ભીમે ‘વહેલી આવજો’ એમ કહેવા ઘર ભણી તાકી રહ્યો હતો.

ભીમાની ઉતાવળને અવગણતાં ચંદાએ, નાક ફૂંગરાવી, અંગૂઠાનો ઠોકો ખતાવતાં સામે ભીંતમાં જ જવાબ આપ્યો : “વેલી આવે છે મારી બહારાત !”

“જેઈ છું, તું કેવીક વેલી નથી આવતી તે.” એવી ધણીપ-થાની તુચ્છતાસૂચક દષ્ટિ ફેંકી બીમો દૂર નીકળી ગયેલા આપની પાછળ હિતાવળો ચાલતો થયો.

સંયુક્ત કુટુંબનાં જીવાન વર-વહુને જે છૂટ ફક્ત રાત્રે શયનગૃહમાં જ મળે છે, એ સ્વતંત્રતા સાંકડા એ કોટડાવાળા ભર્યા ઘરમાં ચંદા-બીમાને બીલકુલ મળતી નહિ. ત્યાં તો મા-આપ, ભાઈ-ભાંડુ પાસેના કોટડામાં સૂતાં હોય એટલે ચોરની આંક ‘રખે કોઈ સાંબળશે’ એવી મર્ખાદાથી તલસાટભરી જીવાનોને દાબી રાખી એકમેકની સોડમાં તેમને સપાઈ રહેવું પડતું. પણ જીજીજી જોયન કાંઈ એમ શાંત સૂઈ રહે ? એટલે મસ્તીભરી એ પ્રણયચેષ્ટા ત્યારે જાહેર થવા જેટલી દદ ઓળ-ખવા જતી ત્યારે ખોટી ખોટી બિધરસ ખાઈ એને ઢાંકવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન થતો.

છતાં મન ચૂકીને મલાલવાની મોકળાશ તો એમને ખેતરમાં જ મળતી. મા ઘેર કામથી પરવારી ખેતરે ખેતર આવતી. પોતાના જૂના અનુભવોથી સમજી સમજતો આપ, જીજી જીજી કામ કરવાની સગવડ હોય ત્યાંસુધી તો સામે છેડે, એમનાથી દૂર કામે વળગતો. અને એથી ય જાણે વર-વહુને પૂરી સગવડ ન મળતી હોય તેમ ‘લાવ જરી ખકોર ભગતની ખાળવાડેથી દેવતા લેતો આવું’ કહી આપ જતો ત્યારે કલાક-દોઢ કલાક વજર એ નહિ જ આવે તેમ અને સમજી તેનો સદ્વ્યય કરવાનું ચૂકતાં નહિ.

ઘણી વખત તો એકબીજાને પકડવા દાવ પણ રમાતા. છેવટે ચાકીને કે જાણી જોઈને ચંદા પકડાતી ત્યારે જાણે ભાગતા દુશ્મનને પકડી પાડ્યો હોય તેટલા વિજયોદ્ધાસથી બીમો એને ગળગળી ઉપર ચડી બેસતો, અને બે કાનપટિયાં પકડી એ નીચો વળી ચંદાના ચાંદા જેવા મધુર ગાલ-માં ઉપર ખચીઓ કરતો કરતો પૂછતો: “બેલ, નાસીશ કદી ?” ત્યારે નીચે ધરતીના ખોળે પડી પડી, પતિના પાડુ ને ઢાંકા સહેતી ચંદા એને કોટે વળગી ઉથલાવી પાડવાનો પ્રયત્ન કરતી. આ વખતે એના હૈયામાં જે આનંદની હેલ ચઢતી તે. જો

કોઈ વિજ્ઞાનીએ પ્રેમની ભરતી માપવાનું ચંત્ર શોધ્યું હોત તો, એ ત્રણ મણની રૂની તળાઈમાં પોઢી પ્રણયગોષ્ઠિ કરતાં પ્રેમીઓમાં એટલી મિઠાશ આવતી ભાગ્યે જ દેખાત !

ભીમો કંઈ એના જોરે કિથલી પડે એવો ઓછો હતો ? એનાં પાંગોદાંને વધુ ભીંસ આપતાં એ ઝીણી ચૂટી ખણતો, જોકે આમાં ચંદાનો મીઠો પ્રહાર એને ભાગે નહોતો આવતો એવું ય નહિ. ભીમાની નિર્બળતા પામી ગયેલી ચંદા બંડીની ટૂંકી બાંયમાં હાથ નાખી એની બગલમાં ગલીપચી કરતી ત્યારે એની ભીંસ ઢીલી પડી જતી.

ભગતની ખાળવાડેથી આવતા આપના ખોંખારાથી, કે ભાથાનો વખત થવાથી મા આવી પહોંચશે એ બીકે, કે પછી એવો કોઈ ઉપાય ન હોય ત્યારે ચંદા “છોડ હવે, જાણે હડકાયો થયો હોય તેમ ” કહેતી છતાં ભીમો એને મૂકતો નહિ એટલે છેવટે “કાલ હજી જોયે, હોં કે ! ” એમ મોં બગાડી બોલતી; ત્યારે ભીમો શરમનો માર્યો રૂબો થઈ જતો એટલે એ જોમનમાં મૂલતો હિંડોળો મૂલતો એટકી જતો.

ગઈ કાલે ચંદા ઘણું કરગરી, છતાં દર વખત છૂટવા પછી “બસ, એટલું જ પાણી કે ? ” કહી એ છેતરી જતી, એટલે આજે ભીમો એકનો એ ન થયો. છેવટે કંઈ ઉપાય ન ચાલ્યો ત્યારે ચંદા છણકો કરતી હોય તેમ બોલી : “તને તે કંઈ ગતાગમ છે કે નહિ ? છડી હતી ત્યાંસુધી તો જેમ ગૂંદી તેમ પણ.....” ત્યાં તો ભીમાને પાંચ દા’ડા પહેલાંના માના શબ્દ યાદ આવી ગયા : “વહુ ! આ ફેરા નાવાણ આયાં જે મૈના થઈ ગયા નઈ ? ” અને જાણે પોતે મોટી મૂર્ખાઈ કરી મેડો હોય તેમ ભીમાએ ચંદાને એકદમ છોડી દીધી.

ચંદાને તો એટલું જ જોઈતું હતું. એણે દરથી ભાથું લઈ આવતી આસુને જોઈ, નિર્ભય બની કહ્યું : “લે, એમ નઈ તો બીજી રીતે છેતર્યો ખરો ને ? એમ કંઈ હાથ જાલ્યામાં તારું છોકરું મરી ના જત ! મોટો આપ થવાવાળો જોયો હોય તો—”

તે ઘડીએ બીજો તો કંઈ લાગ નહતો, એટલે દાંત કચકચાવી ભીમો બોલ્યો : “કાલે તારી વાત છે ! ”

“એવી તો કેટલીય કાલો ગઈ !”

“ગઈ કે ના ગઈ, પણ કાલ જોજો ને !”

“કાલ તું મોટો વાઘ મારવાનો ખરો ને !”

“વાઘ નહિ-વહુ !”

“જખરો મરદનો ખેટો !”

મા આવી પહોંચી એટલે આ જીભાજોડી બંધ પડી ગઈ. વહુ ઉપરની રીસ ઘાસ ઉપર કાઢતો હોય તેમ બીમો દાંત બીસોને ‘સરૂર સરૂર’ દાતરડાના ધસરકા કરવા લાગ્યો.

આ ગઈ કાલનો વાયદો માએ આજ ચંદાને સાથે આવવા ના દીધી એટલે ધૂળધાણી થઈ ગયો. બીમો બાપની સાથે બાજરીની ઝોળ વાઢવા મેઠો છતાં એનો જીવ તો ઘેર-ચંદામાં જ હતો. પાછળથી મા ઢોરને ખેતરને છેડે બાંધી ઝોળ લેવા આવી ત્યારે એનો ચહેરો રોજ જેવો દમિયેલ અને સુકો હતો, છતાં બીમાને બાજુ કે મા કદાચ કાલની ટપાટપી સાંભળી ગઈ હોય અને તેથી એણે આજ ચંદાને ઘેર નાખી હોય તોય શું ખબર ? બાપની સામે જોઈ એ છપ્પું શું હતી !

અને માની મંદ ગતિ તરફ ધ્યાન આપતાં બાપે ટકાર કરી : “તું ન આવી હોત અને વહુને જ આવવા દીધી હોત તો આજ બાજરીના વાઢ વેળાસર પૂરો થઈ જત ને !”

માના પેટની વાત જાણવા બીમો એક કાને થયો, પણ કંઈ કારણ ન આપતાં માએ કહ્યું : “બળ્યું, મનને થયું કે જાણે હું જ નહિં !”

આવું બહાનું કાઢ્યું એટલે બીમાને માના પેટના પાપની પૂરી ખાતરી થઈ ગઈ. છેવટ એણે મન વાળ્યું મા આજ આવી પણ રોજ કંઈ ઝોળા આવવાની છે ? આજ છોને ચંદા છટકી ગઈ, પણ ફરી વખત તો એને ચસકવા જ ન હઈ !

પણ એના અસંતોષી મનને એથી શાન્તિ જ ન થઈ. ચંદા આવશે ત્યારે કેવું મેંણું મારશે ? આ જ કાલ કે બીજું ? મોટો કાલવાળો ના જોયો હોય તો !

અને ચંદાના એ વિચારે એનું ચિત્ત અત્યારે ઘેર પહોંચી ગયું. એ પાણી ભરી રહી હશે, બોકડીને પાણી પાતી હશે, દૂધ બહાર રહી ગયું હશે તો કાળી બિલાડી પી જ ગઇ હશે. ના, ના, એ એમ બિલાડીનો ગળ વાગવા દે એવી નથી...

આપ કરતાં પોતે ઓળમાં પાછળ પડતો જાય છે, એમ જોતાં ભીમો ઘડીભર ચંદાને એક આંખુએ કરી ઝડપથી લાથપગ ચલાવવા મંડ્યો. ઓતરાચિત્તરાનો બાજરીવાદ તાપ ધીમે ધીમે વધતો હતો. શરીરે પરસેવાથી પાણી છૂટવા લાગ્યું હતું. ભીમાએ ઝડપ વધારી એટલે બંડીની પીઠ પૂરેપૂરી પલળી જવા આવી હતી. આપે થાક ખાવા ભીમાને હુક્કો ભરવા કહ્યું. ચત્રમમાં દેવતા ભરતાં ભરતાં પાણી ચંદા યાદ આવી ગઇ. હવે તો રોટલા ઘડવા બેઠી હશે, ડાઘિયો કૂતરો લાગ જોઈને આંખો મીંચી ઉંઘરામાં બેઠો હશે, પણ એ તો મા બિચારી ઘરડી થઇ એટલે ભૂલી જાય, પણ એ બિલાડીને ના ઓઝવા દે તો ડાઘિયાના તે શા ભાર છે ?

અને હુક્કામાં નવું પાણી રેડી એ ‘દડૂક દડૂક’ કરતો ટૂંકી ને’માંથી ધૂમાડો કાઢવા લાગ્યો ત્યારે જાણે જોડના જ ખંડમાં એ બેઠો હોય અને ચંદા રોટલા ઘડતી હોય તેમ એના કાને ‘ટપાક ટપાક’ ઘડાતા રોટલાના અવાજ સંભળાતા હોય તેમ લાગ્યું. એણે હુક્કો પીને આપને આપ્યો ત્યારે ચૂલા ઉપર એકઠાની ટુંગળીની કઠોની એને ચોખ્ખી મંધ આવી.

પણ એ ગંધની મીઠાશ પૂરી માણે તે પહેલાં આપે કામની ઉતાવળ કરતાં કહ્યું: “હેંડા, મારો ભાઈ કહું! રોટલા આવતાં પેલાં એક ઓળ પાડી દો.”

દમિયન મા તાપમાં હાંસી ગઈ હતી. દાતરડાને નીચે મૂકી એણે છેડે બાંધેલી દામડી કાઢી અરીસુની કાંકરી ગળી. એનું પાંખડી શરીર પરસેવાથી રેખરેખ થઈ ગયું હતું. અરીસુના નશાનું જોમ આવે ત્યાં- સુધી એ સમડીના થડમાં થાક ખાતી બેઠી. ભીમાએ સહાનુભૂતિ બતાવતાં કહ્યું: “બેડી બેડી હાંફે છે તેના કરતાં એને જ આવવા દીધી હોત તો ?”

મા એનો ભાવ સમજ કે નહિ એ તો કોણ જાણે, પણ વહનું દુઃખ જાણતી હોય તેમ બેલી: “હેંડ હવે! એમાં શું થઈ મયું? વહુનેય વસરામ તો જોઈએ ને!”

આમલા રેશનેથી માડી ઊપડ્યાના ટકોરા થતા હોય તેમ ભીમાના કાનમાં ‘ટનન ટનન’ કરતા ટકોરા પડ્યા. જાણે ચંદા માથે રોટલાનું ભાથું, ખભે પૂણિયું, હાથમાં બકરીનું ગાળાયું લઇને ખેતર આવવા થર બહાર નીકળી. જેઝના જેવી નિશાળમાંથી છૂટેલાં ભાઈ-બેન જેલી અને રાહો એની આગળ દોડતાં હોય તેમ એમનાં પગલાં સંભળાતાં હતાં.

હજુ અર્ધી ઓળ બાકી હતી ત્યાં “મા! ભાભીએ ખાવા—” એવા રાહાના ચોખ્ખા ફરિયાદ કરતા શબ્દો ભીમાને સંભળાયા. એણે અર્ધી ઊભા થઈ જતાં પાછળ જોયું—પણ ત્યાં તો કોઈ ન હતું.

બાપે પાછળ જોયું ત્યારે મા સાનમાં એજ કહેતી હતી: “તમે મને જોયા શું કરતાંતા? એ તો બધાયને એવું!”

કોઈ કંઈ બોલ્યું નહિ પણ ભીમો શરમાઈ ગયો. એણે આંખો મીંચી અધૂરી ઓળ કાપવા માંડી.

બરાબર ધૂમ તાપ થયો. સૂરજ એનું રજુંસજું બધું પોત પ્રકાશતો હતો. જનવર પણ છાંયે બેઠાં બેઠાં આકર્ષાવિકળ થઈ ગયાં હતાં. બથવારીઓ માથે ભાથું મૂકી, ડેડમાં છાકરું ઘાલી, દોરને હાંકતી પોતપોતાના ખેતરે જઈ રહી હતી. કામે ચઢેલા બેડૂતોને ઉપરથી સૂર્યની અને અંદરથી ભૂખની ગરમી ત્રાહિ પોકરાવતી હતી. આંગળાઓ વતી કપાળેથી પરસેવાના રેલા ઉતારતા લોકો ભાથું આવતાં પડેલાં પોતાનું ધાયું કામ કરવાની ધૂનમાં એટલી ગરમીનેય ન ગણકારતાં, આગળ પાછળ જોયા વિના ‘સરરરર સરરરર’ બાજરીની ઓળને નીચે સુવાડી રહ્યા હતા.

બાપ-દીકરાએ ઓળ પૂરી કરી એટલે વિજયી પોદાની માફક ટટાર ઊભા થઈ ભીમાએ દૂર દૂર રસ્તા ઉપર ચંદાને શોધતી નજર નાખી. બાપે ડેડે હાથ દબા ઊભા થતાં કહ્યું: “એ તો થરનું આંધળું કામ! વહેલુંમોંડુય થાય, તું તારે ત્યાં હોરો હુકો ભરને.”

હાથના પહોંચ્યા વડે કપાળનો પરસેવો લૂછી એણે ઓળમાં મૂક્યો હુકો લીધો. ધૂણીમાં થોડાં લાકડાં મૂકી દેવતા સળગાવ્યાં. લાકડાં સળગી રહી દેવતા ઉપર રાખ પણ વળી, છતાં ભીમે વિચારમાંથી જાગ્યો નહિ. એટલે માએ એને જગાડ્યો: “શો વચાર કર છ ક્યારનો? દેવતા તો ઓતારાઈ હોંડ્યો.”

સકાળો કિંધમાંથી જાગ્યો હોય તેમ ગાભરો ગાભરો ભીમે હાથે પકડીને દેવતા ચલમમાં ભરવા લાગ્યો. સૂર્ય, ભૂખ અને અગ્નિની ગરમી પણ ચઢતી ગઈ. ઘેરથી નીકળતી વખતે મોડા આવવા માટે ચંદાએ ખતાવેલો ઠંઠો એને ખટકવા લાગ્યો. “તારી માની રાંડ મારું, ખસ, તારું કહ્યું જ કરવાની? હું વળી બોલતો નથી તેમાં કે?”

ભીમાને હુકો પી રહેલો જોઈ માએ કહ્યું: “એ, હોંડ હવે. એમ ખેસી રહ્યો છે ત્યારે મારી ઓળ પૂરી કરવા લાગ.”

“અહીં તો હવે ભૂખ લાગી છે.” ભીમાએ કહ્યું.

“તે એમ ખેસી રેવાથી ભૂખ મટી જશે? હજુ રોટલા તો આવે!” માએ ઘર બહીના રસ્તા તરફ જોઈ કહ્યું.

આપે ધૂમાડાનો દમ ઘૂંટતાં કહ્યું: “આ તાપ તો જો, રેવા દે તુંય, ખાંધા પછી ગધું થશે.”

માનેય થાક્યાના ગાઉ હતા. એણે ઊભા થઈ જોયું તો ચકલુંય ફરકતું ન હતું. દૂરના ખેતરમાં લોકો રોટલા ખાઈ વિશ્રાંતિ લેતા આડા પડ્યા હતા. સૌથી મોટું બાથું લમને જનારી ગંગા રખારણુ પોતાની ગાયને હાંકી, હમણાં ગઈ. છેલ્લે છેલ્લે લલ્લુ ભાણેય વડુ માંદી હતી એટલે ઘેર જઈ, બાથું લમને આવતો હતો.

માએ એને દૂરથી પૂછ્યું: “લલ્લુ! પાછળ વડુ આવે છે?”

સામા પવનને લીધે માનું બોલતું એનાથી પૂરું સંભળાયું નહિ. એણે સામું પૂછ્યું: “શું કહ્યું, મામી? કશું સંભળાયું નહિ.”

આપે ખિન્નમને કહ્યું: “ખેસને છાતીમાતી, હમણાં આવશે.”

પણ ધણીના બોલવા તરફ લક્ષ આપ્યા વગર એણે કરીથી પ્રત્યુઃ
 “વહુ-ચંદા પાછળ આવે છે ?”

હાથ ઊંચો કરી, ના-નું સિમ્મત પાડી, લલ્લુ રસ્તે ગયા.

મા નીચે બેસતાં, દીકરા તરફ મોં કટાણું કરી, જાણે કહેતા હોય કે તારામાં એવા તે શા રામ છે તે વહુને તારીય ધાક નથી; અને ઉપરથી બમડી એ જુદું: “દા જાણે, અત્યારસુધી ઘેર શામાં માથાં ભારતી હશે!”

આપે ચંદાનું ઉપરાણું લેતાં કહ્યું: “તારાં છોકરાં પાછાં ડાહ્યાં ખરાંને? નિશાબેથી આવી એનો જીવ ખાતાં હશે.”

મા: “એ તો મેં એને ના જ કહ્યું છે, કે એમને ખાવા આલતી જ નહિ, અહીં જ બધાંના રોટલા લાવજો.”

“પણ એ છછંદરાં માને એવાં ખરાંને!”

મા-આપ જ્યારે આમ વાત કરી રહ્યાં હતાં ત્યારે ભીમાનું ચિત્ત ચંદા ઉપર-જાણે શું કરી નાખું-તેમ રાતુંપીણું થઈ ગયું હતું. “વહુ મોંએ ચઢાવીએ એટલે રાંડની જાત ચઢી વાગે; હું એકલો હોઈ ત્યારે ધૂળ નાખી હસતી હોય તોય, પણ ગર્વથીને એટલુંય ભાન છે કે મા ને આપ શું ધારે? “છોકરો જ મારો રડ્યો પાણી વનાનો. નહીં તે વહુના શા ભાર છે?” અને ધણીપણીની છેલ્લી ગાંઠ વાળતો હોય તેમ મન સાથે તેણે નક્કી કર્યું:-રાંડને તો કસણે જ પાર!

અને જેટલી ઘડી જાય છે તેટલી પોતાની નાદારી વધતી જાય છે, એમ માનતા ભીમાએ જિયા થઈને જોયું, જાણે હજુ ય આવે છે? પણ એના ધખતા દિલને ડામ દેતાં મા બોલી: “શું જુએ છે! કાળો કાગડોય દેખાતો નથી.”

“ભૂખે મરી જતી હોય તો જ સામી” ખિન્નજનતાં આપે કહ્યું. પણ બિલકુલ ગરમ થયા વગર મા બોલી: “મરી જવાની વાત નથી. કામની ચીવટ જોવાની છે. તમે બોલો છો પણ વહુ માથુસે તો કેટલી આનંદ રાખવી જોઈએ. સેંજ મોડું થઈ જાય તો પેટમાં તેલ રેડાવું જોઈએ.”

“છોકરાં છે-એવુંય હોય!” આપ ધીમેથી બોલ્યો.

“શું છોકરાં છે-છોકરાં ! કાલ ઉડીને છોકરાની મા થશે. માનું રહ્યું, નરાતર તે આવું હોતું હશે ? !”

અત્યારે જો ચંદા હાજર હોત તો બીમાએ એના ધડથી એ ભાગ જ કરી નાખ્યા હોત.

ઘડીબર દોઢ ન બોલ્યું. તાપને લીધે હાંફતાં કુંદાડા મારતાં દોર સિવાય સઘળું શાન્ત હતું.

છેવટે બાપનેય લાગ્યું-આ વહુ તો જળમરી કે'વાય ! અને એણે નીચું જોઈ રહેલા બીમા તરફ નજર કરી ત્યારે ધરતી માગ આપે તો સમાઈ જઈ, એવું બીમાને થઈ આવ્યું.

છેલ્લે માએ થાકાને કહ્યું: “બીમા ! અલ્યા, સામો જાને. એને તે ધરતી ગળી ગઈ કે શું ?”

પણ આનું શું પરિણામ આવે તે સારી પેઠે સમજતો બાપ બોલ્યો: “એટલી બધી તે શી ઉતાવળ છે ? થોડી વાટ તો જો.” અને કદાચ પુત્ર ત્યાં એ ધારતીએ ધમ્મિયા ન હોવા છતાં એણે કહ્યું: “જરા ત્યાં હોરો ચક્રમમાં તમાકુ મેલ જોઈએ.”

ઘણીના સ્વભાવને સારી પેઠે ઓળખતી મા થોડી વાર મૂંગી રહી. પણ ચંદા ઉપર ભગવાન રૂક્યો હોય તેમ લાગ્યું ન આવી.

માના આ વખતના બોલે બીમો ડાંગ લઈ જિભો થયો. બાપ પણ કંઈ ન બોલી શક્યો. થોડો બાથું ખાઈ, થાકે ઉતારી કામે વળગવાની તૈયારી કરતા હતા. હવે ક્યાંસુધી રાહ જોવાય ?

બીમાની પીઠ થઈ એટલે બાપે કાતરિયાં ખાતાં મૌનમાં કહ્યું: “જુવાન છોકરાને કે' બાન છે ? કંથાણું મારી બેસે તો ?”

આજ ડાહી શિખામણુ આપતા ઘણીએ ‘જોવનાઈ’ના તોરમાં ડાબો હાથ લાકડી મારી ઉતારી નાખ્યો હતો, તેની યાદ આપતાં એ હાથ ધરી મા બોલી; “મોટું ડા'પણુ કરો છો તે ! એ તો થોડું એય જોઈએ. ને તેય જોઈએ !”

બાણે જાનવરના શિકારે જતો હોય તેમ એ હાથે કસીકસીને પકડેલી ડાંગ ખભે મૂકી બીમો ખેતર ઓળંગતો અપાટાખંધ જઈ રહ્યો.

હતો, ત્યાં છીંડામાં જ ચંદા ભવાનીનું રુદ્ર રૂપ ધરી આવતી નજરે પડી ! નાગણુની જેમ એનાં નસકોરાંમાંથી ગરમ પવનના ફૂંદાડા વાગતા હતા. બકરી બેં બેં કરતી ફરિયાદ કરવા આગળ દોડતી હતી. જે દષ્ટિ એક થતાં અમી ઝરતાં ત્યાં અત્યારે અગ્નિ ઝર્યો.

ભીમાએ ડાંગ ઉચકી. સામેથી માઆપ જોતાં હતાં. એના ધણી-પણાની પરીક્ષાનો આ પ્રસંગ હતો ! ચંદા એનું મન પારખી ગઇ હોય તેમ માથા ઉપરનું ભાથું એણે હાથમાં પકડ્યું અને દઢ પગલે એ આગળ વધે તે પહેલાં, ‘સડાક-સડાક’ કરતા ઉપરાઉપરી બે ડાંગના ઝપાટા એના બરડા ઉપર ફરી વળ્યા.

ક્ષણ પહેલાં પુત્રને ટોણો દેતી મા પણ ત્યાં રહી રહી થથરી ગઇ. એના મોંમાંથી બચતી ચીસ નીકળી: “દોડો, દોડો, નખખોદિયે દેર મારી નાખા !”

આપે ત્યાં રહ્યાં રહ્યાં ઊભા થતાં ખૂમ પાડી: “રે’વા દે, તું માર-કણુનો બેટો છે તે જોયો !”

ભીમાનો ઊંચો થયેલો હાથ અદ્ધર થંભી ગયો. જાણે પોતાને વાગ્યું જ ન હોય તેમ એક ડૂસકું તો શું પણ રુંવુંય ચોર્યા વગર. ત્યાં ને ત્યાં રિથર, અડગ, રણચંડી જેવી ચંદા ઊભી જ રહી. અને ઉપરથી ભીમાને ઉશ્કેર્યો તે જુદો: “માર, માર ઊભો કેમ રહી ગયો ? તારા જેવાથી ખીજું થવાનું ય શું છે ?”

“મારા જેવો ?” ભીમાનાં રુંવાં ઊભાં થઇ ગયાં. આજ પોતાનું શું થવા બેઠું છે ? માઆપ પણ મૌનમાં એ જ કહેતાં તાં ને ? અને એ જ બાકી હતું તે ચંદાએ મોઢે કહ્યું. શું હું કંઈ વિસાતમાં જ નહિ ?

“એટલે ?” ભીમાએ કારણ જાણવા પૂછ્યું.

“એટલે એ જ—તારું ધણીપણું બાયડીને મારવામાં જ—”

ભીમાની ડાંગ ધીમે ધીમે નીચે આવી ગઇ. હળુ ખીજ રકઝક થાય તે પહેલાં આપે ખીજ ખૂમ પાડી: “હવે ત્યાંનો ત્યાં ઊભો રહીશ કે—”

ભીમે ચાલે તે પહેલાં ચંદા રસ્તો ફંટાઇ આગળ થઈ ગઇ. પોતાની જાત ઉપર તિરસ્કાર વર્ષાવતો ભીમે પાછળ ધીમે ધીમે ચાલવા લાગ્યો.

(૨)

મોડું કેમ થયું ?

સવાર થતાં પક્ષીઓ માળામાંથી ખોરાકની શોધમાં ઊડી જાય છે. તેમ શ્રાદ્ધપક્ષના કામના દિવસોમાં પાટણવાડિયા કોમનું આખું જ ગામ ખેતરમાં કામે વળગી ગયું હતું. ધેર તો રડયું-ખડયું, ઘરડું-ગોખરું કે માણસની પૂરતી હોય તો જીવાન વહુ-વારુ ધરના વારી કામથી પરવારી બાથું લઈ જવા પૂરતી રહેતી. આવા વખતે થોડીઘણી વસતી હોય તો નેમચંદ શેઠની દુકાને, અને ઉપરાંત વસતીનું મોડું ધામ જીઓ તો બહાર ભગતની માથું અડે તેટલી ઊંચી પડાળીમાં ચોમાસામાં મહાદેવની ગળતીની માફક ચૂંચા કરતા છાપરા નીચે ખેસતી નિશાળમાં. ગાયકવાડી રાજ્યમાં જે ફરજિયાત કેળવણીની યશસ્વળી ગણાય છે તે નિશાળને વેઠ માની દાંડની બીકે પરાણે ત્રીસ ટકા બાળકો માખાપ મોકલતાં. ગામ પણ રાજ્યની સરહદે, રેલવેથી સાત માઈલ દૂર. સાબરમતી નેલમાંથી છટકવું સહેલ પણ અહીંની કાળી-ચીકણી જમીનમાંથી ચોમાસામાં બહાર નીકળવું કઠણ, એવા સુરક્ષિત કિસ્સા જેવા રથજે આવેલું હોવાથી અધિકારી સાહેબ પણ ઉપરવાડેના ગામમાં સુકામ કરી વરસમાં એકાદ વાર ‘પરીક્ષા લેવા’ નહિ પણ ‘પરીક્ષા લીધી’ કહેવડાવવા પૂરતા પધારતા. શાળાના સર્વ સત્તાધીશ એક માત્ર માસ્તર સાહેબ અહીં રહેવા પૂરતો જ પગાર મળે છે માની શિશુણુ આપવાની પોતાની ફરજ માનતા નહિ. છોકરાંને મન પણ એ રમનનું મેદાન જ હતું. માસ્તર ગાળકોને પૂરી સ્વતંત્રતામાં શિક્ષણ આપવાનો સિદ્ધાંત માનતા હોય તેમ, બહારગામના હોવા છતાં વસ્તણિયા-ભંગીની સરકાર તરફથી પગાર પેટે મળેલી જમીન વીધાનાં ૧૫-૨૦ માં ખેપાંચ વીધાં ખેડીખાતા એટલે ધણોખરો વખત એ કામમાં જ રોકાઈ રહેતા. બાકી હતું તે નાના પ્રમાણમાં દુકાન પણ ચલાવતા. મોસમમાં ચોરીનો કપાસ સંધરતા અને ખજૂર-કોપરા આપી બાળકોને છેતરતા. અને છતાંય વખત વધ્યા હોય તો ગામની પટલાઈ કરવામાં તેનો સહવ્યય કરતા. પોતાની નોકરીમાં લોકગિય

થવાનું એક માત્ર સૂત્ર એમણે એ સ્વીકાર્યું હતું કે કોઈ બાળક નિશાળમાં આવે કે ન આવે પણ તેનો દાંડ કરવો જ નહિ. એટલે ગામમાં જ્યારે બપોરે ભથવારીઓ ય સીમમાં ગઈ હોય અને ચકલાં ય ઊડતાં ન હોય ત્યારે કોઈ મડદા ઉપર ગીધડાં તૂટી પડ્યાં હોય તેમ શાળમાં બાળકો હીકરાણ કરી ગામનું ચેતન જળજી રાખતાં.

આજે શનિવાર હતો એટલે શાળાનો વખત સવારનો હતો. કંકુ દોરને છોડી, ખભે ગાળિયું નાખી જતાં જતાં ચંદાને કહેતી ગઇ હતી: “જો વહુ, પાછું એ તો કેવાનું ભૂલી ગઇ. નિશાળમાંથી આવી એ હડકાયા રોટલા માગે તોય આપતી નહિ. અહીં ખાધને આવશે તોય ખેતરમાં તો ભૂખ્યાં ને ભૂખ્યાં! માટે એમના રોટલા ય સાથે લાવજો એટલે ત્યાં સાથે જ ખાશે.”

દેવનાં દીધેલ બાળકો માટે ય ખાવાની મનાઇ? અને તેય માને મોટે? જો કે એ કહેતાં કંકુની જીભને કાંટા વાગતા હતા, પણ આજ આખા જગતને હોષ્યાં કરતી લડાઇ આગળ ખીજો ઉપાય ન હતો. ચાંદીના એકસોપચીસ ખેલ્યા, સોનું સત્તાણુંએ પહોંચ્યું, પરચૂરણ શોધ્યું ય જડતું ન હતું, એ બધી મોટા વર્ગની મુશ્કેલીઓ જ હોત તો જાણે વેઠાત; પણ માંડ પોતાના દાંડા કાઢતી ગરીબ પ્રવનની એકમાત્ર મુખ્ય અને છેલ્લી જરિયાત-જુવાર પણ બજારમાં હડતાઈ ગઇ, ત્યારે ફેટલાં કુટુંબો પોતાનાં બાળકોને છાશ મળા હોય તો એકલાં છાસ પાઈ સાંજે સુવાડતાં, એ કોણ જાણતું હતું?

આમ તો દેવાની સાખ એની નાત પ્રમાણે સારી હતી. બસા-પાંચસા સુધી નેમચઢે એને ખાતે આપ્યા હતા. દેવે જુવાનીમાંથી શેઠને ત્યાં ખાતું-પતરું રાખ્યું હતું, તે આજ પોતાની બે મોટી દાકરીઓ પરણાવી, મા-બાપનાં કારજ ક્યાં ને છેક છેલ્લે બીમાને પણ પરણાવ્યા, તે બધા અવસર શેકે જ કાઢેલા.

શેઠને એની સાખ ઉપર વિશ્વાસ હતો છતાં મનમાં પાછું એય ખરું કે ગમેતેમ કરે તોય જલ ઉપર ગયા વગર કોઈ ન રહે; એટલે આટલાં જૂનાં હૃદયોને લડાઇની અસ્થિર પરિસ્થિતિએ પલટાવી નાખ્યાં.

સરકાર તો હવે જવા બેઠી છે, અને જતાં જતાં બીજાને ય મારતી જવાની છે—એ ભય સામાન્ય માણસને મન પણ વસી ગયો હતો. નેલના ખાલી ડબ્બા જે ત્રણ આને કોઈ નહોતું સંધતું, તેના આજ આખે રૂપિયા આપી, કાણુ કે તૂટેલા જોયા વગર ખપી જતા હતા ! કાચની શીશીઓ ને ગાડાના ઘસાઈ ગયેલા ખીલા, કોલનાં ચાકી-તણી રખડતાં બૂધાં, ભાંગેલી રકાળી ને જૂનાં ટાયર-બસ જે હોય તે કુંભકર્ણુ ઊંઘમાંથી જાગીને જૂખનો માર્યો ‘બસ, લાવો લાવો’ ની જૂમો નાખતો હોય તેમ વેપારીઓ સર્વે વસ્તુ ખરીદતા, અને લોકો કહેતા એ બધું સરકારને માટે ખરીદાય છે ! પરિણામે હરકોઈ વસ્તુના પૈસા કાપજતા પણ તે કાગળ ઉપર છાપેલી નોટોમાં જ. ગામઠી અર્થ-શાસ્ત્રીઓ કહેતા કે “એ કાગળિયાંના આખરે ટોપલા થવાના છે !”

સરકાર નાણાં માટે કાગળિયાં છાપ્યે જતી. ધનિકો મોંઘી તો મોંઘી પણ ગમે તે વસ્તુઓ, અનાજ, કાપડ એવું બધું સંઘરતા હતા. લાથમાં નોટોનું નાણું રાખવું કે કોઈને ધીરવું, એ છેવટે રાંડવાનો લક્ષ્ય છે એમ માની વેપારીઓએ ઉધાર ધંધો બંધ કર્યો, શાહુકારોએ માન્ય બંધ કરી, અને ગરીબ લોકોને પણ ધસવાનો વારો આવ્યો.

આખી જિંદગીથી દેવાનો તો એક જ સિદ્ધાંત હતો કે પાકે એટલું મેળને ત્યાં ભરવું ને ખૂટે તેમ લાવવું. પણ જ્યાં આખું જગત પલટાવા મેકું હતું ત્યાં શેઠ ન બદલાય ? ઘરમાં જીવવાર થઈ રહી એટલે આવણુ ખસતાં જ દેવો લેવા ગયો ત્યારે ‘તું તારે જેટલી જોઈ એ તેટલી લઈ જા’ એમ દર વખતે કહેનાર શેઠ બોલ્યા : “દેવા, જાર તો આ વખત જરા ટાંચી છે. જેને આ લગાઈનો માંમલો રોજરોજ પૂર આવે તેમ ભાવ વધતા જાય છે, આવા વખતમાં માલ સંઘરવો એ મોટા માલદારનું કામ. કાલ બીજીને પૂર બિતરી જાય તો એ જ વેહી શકે, આપણા જેવાનું શું ગણું ?”

શેઠ હજુ ના તો નહોતી કહી, પણ આ આડવાતે ય નાની નિશાની હોય તેમ દેવાના દિલને દુઃખ થયું. એ છતાં પોતે કંઈ ન સમજ્યો હોય તેમ બોલ્યા : “શેઠ લડાઈ તો કાલ જતી રે’શે પણ આપણો સબંધ ઓછો જતો રે’વાનો છે ?”

વાણિયાશાહ ખંધું દસતાં શેઠે કહ્યું, “તે તને કોણે નાં કહી?”

પોતાના વરા પ્રમાણે ઓઠામાં ઓઠી સાત-આઠ મણુ જુવાર, ખાજરી પાકતાં પહેલાં સુધી તો નેહએ, એમ માનતા દેવાને પાંચ મણુથી વધુ આપવાની શેઠે ઘણું કહ્યા છતાં અશક્તિ બતાવી.

એ પાંચ મણુની બે ગાંસડીઓ શેઠને ત્યાંથી લઈ જતાં એણે મનમાં ને મનમાં ગાંઠ વાળી કે છોકરાં ભૂખ્યાં સૂએ તો બહેતર પણ ફરીથી આ ઉપર ચઢવું નથી અને એ ચૂકાદો દેવાએ ગાંસડીઓ ધરમાં ઢાલવતાં કંકુને સંભળાવ્યો પણ ખરો: “ખાવ કે બેસી રો”, ખાજરી પાકે ત્યાંસુધી આટલે ગાણું ગજાવાનું છે.”

એક જ બોલમાં ધણીને ઓળખી જતી કંકુએ ખંધું સમજી લીધું ‘રેશન’ના ‘કુપન’ વગર દરરોજ કેટલો વ્યય થવો નેહએ તેની મજાતરી એણે કરી નાંખી. સાંજે પાને બેચરદાને બદલે એકદોઢ રોટલો ખાવા માંડ્યો.

ચંદા રોજ પૂછતી: “કેમ બા! આટલો બધો આહાર થતો ગયો? શરીરમાં કંઈ કવણુ ખેડું છે કે શું?”

કંકુ ભળતો જવાબ આપતી: “શરીરને તો શા વાદ પડવાના હતા, પણ તાપમાં પાણી પી પી નળ બરાઈ બાય છે એટલે શું ખવાય?”

આવી સ્થિતિમાં, જ્યાં ગામની ઘણીખરી વસ્તી માંડ એક ટુંક પૂરતું અનાજ પામતી ત્યાં સ્વમાની સ્વાગ્રથી કુટુંબ બાળકોના વળુ કરતાં વધુ વખતના ખોરાક ઉપર કાપ મૂકે એમાં શી નવાઈ!!

છોકરાંના રોટલા ય સાથે લાવવાનું કહી કંકુ થોડે ગદ્ય ત્યાં સામે કાળિયા ઘાંચળના આગણામાંથી આજ રાતે દોરને બાંધવાનો લોહનો ખીંલો સરખો, ભંગારમાં આપવાથી જે બેપાંચ આના મળશે તેથી આશાએ ચોરાઈ ગયો હતો. તેનો આડો નજરે પડતાં વહુને પાછું કંઈ વાદ દેવાનું સાંભરી આવ્યું. કંકુ પાછો વળી ચંદાને કહેવા આવી “વહુ, જેણે પાછું ઘર સૂનું મૂકતી. છોકરોને જરા વેંલું મોડું થાય તાય એમનો સંવાત કરીને ઘરને તાળું મારી બધા ઢાંકાદૂબા કરીને આવજો” અને દળ નિરાંત ન મળી હોય તેમ છેલ્લી ચેતવણી આપી: “ઉતાવળ કરી છોકરાંના બરેસે ઘર સૂનું મૂકી ચાલી આવતી ના.”

“હોવે” ચંદાએ બેડાને વીંછળતાંવીંછળતાં સંમતિસૂચક અવાજ કર્યો ત્યારે દોર આગળ નીકળી ગયાં હોવાથી કંકુ ઝપાટાબંધ ચાલી નીકળી.

ચંદા એ ગામમાં વાત કરવાનો રસિક વિષય હતો. એની પાછળ લાંબો અને નવીન ઇતિહાસ હતો. પુરુષોથી જે ન બની શક્યું તે કામ એણે માતેલા સાંઠને નાની વયમાં નાથીને કરી બતાવ્યું હતું. પોતાના વિવાહ થયેલા પતિ સાથે પરણવાની ના પાડી, ભીમા સાથે આપ પસંદગીથી તે પરણી હતી. શહેરમાં, સુધરેલાં કુટુંબોમાં કે કોઈ જાતિમાં આ બનાવ બન્યો હોત તો કંઈ નવાઈ ન ઊપજત; પણ પાટણવાડિયા જેવી અજ્ઞાન, જડ અને અર્ધજંગલી લેખાતી કોમમાં ચંદાનો પ્રસંગ દરેકને ધરતીકંપ જેવો લાગતો. આજેય સાસરામાં ચંદા ‘માથાની કરેલ’ મનાતી. બીજી સ્ત્રીઓની બધાં વચ્ચે મશ્કરી કરવી, એકાંત બેઠી છેડતી કરવી અને બને તો લોભાવવી—એમાંનું કોઈ વર્તન ચંદા સાથે કરવાથી ‘શું થાય?’ એ કોયડો કોઈથી ઉઠેલાતો નહિ. જે કે એવો પ્રસંગ બન્યો ન હતો છતાં દરેકના હૃદયમાં ગર્ભિત એવી બીક પેસી ગઈ હતી કે એનું નામ દેવા જેવું નથી.

પણ બધા ધંધામાં પહોંચેલા પુખ્તનો માતેલા સ્વભાવ સખણો ન રહ્યો. “એ તે કંઈ મોટી જગરી રાંડ થઈ ગઈ કે એનું નામ ન દેવાય? મારા હાળા બધા છે બાચલા! જેઉં તો ખરો કે એનાનાં કેટલું પાણી છે?” આમ વિચાર કરી પુખ્તો ચંદાનો તાગ લેવાનો લાગ શોધતો હતો; અને એ મોકો આજ આપિતો એને મળી ગયો.

બપોર ચઢતા હતા. સૂર્યનાં કિરણો આકળાં થઈ માણસને ગભરાવતાં હતાં. ચંદાએ કઠી ચૂલેથી ઉતારી હતી. બે બેડાં પાણી બાકી હતું અને એ ભરી રોટલા ઘડવાના હતા. સાદા—ધાધરાનો પાછળ કછોટો મારી ચંદા ધસમસતી નદીનો ઢાળ ચઢતી હતી. એનો ઘઉંવણો ધાટીસો ચહેરો તાંબાના રંગ જેવો બની ગયો હતો. તસતસતા કાપડોનો એક છલ્લું થયેલો છેડો ઢાળ ચઢતાં છાતીના કુલાવાથી અખિયામાંથી ફાટી અંદર સંતાયલા યૌવનને ડોકિયું કરવાનો અવકાશ એની બહુ

ખટાર આપી રહ્યો હતો. કાપડાની નીચે ઉઠર ઉપર ચકરાવા લેતી નાભિ જોવાનો અને હાથણીની પેઠે પૃથ્વી ધમધમાવતા એના પગ ઉપરના કદવાના મધુર રણુકાર સાંભળવાનો લહાવો આજે પુનંજને લાંબા અખતે મળ્યો હતો. એના મગજમાં ય ગૂંચ પડી ગઈ કે ના, ના, ખંધી સ્ત્રીઓ કરતાં એનો દેહ અહ્યાએ જુદી જ માટીમાંથી ઘડ્યો લાગે છે. હાળનો વળાંક લઈને ચંદા આંચકા સાથે જિંચે આવી તેવી જ તેની દષ્ટિએ ચારના માફક જોતા પુનંજને પકડી પાડ્યો. એણે ચડપ દમને ચાલા ગવનનો છેડો ખેંચી લાજ કાઢી.

લાજનો પડદો વચ્ચે રાખી વાતચીત કરતી, હકા મસ્કરી કંઠી કે કટાણા ખોલવાં, એ કંઈ નવો પ્રસંગ નથી. પુનંજે જોતતાં અચકાતો હતો, છતાં છેવટ એણે બોલી નાંખ્યું: “ઢાંકવાનું તો ઢાંક્યું નથી, ને હવે ન્યું મોઢું ઢાંકીને શું કામ છે?”

માણસને જેમ સખત ફટકો વાગતાં કળ ચડે છે તેમ ચંદા સાંભળતાંવેંત જ શ્વેમનસ્ક થઈ ગઈ. એના પગ, કર્ણનું પેડું કુરુક્ષેત્રની રણભૂમિમાં ખૂંપી ગયું હતું તેમ. પૃથ્વીમાં ખૂંપી ગયા. પુનંજએ તો ચંદા તરફથી સામી પાંચ શેરની સાંભળવાની આશા રાખી હતી, પણ સામો કંઈ જવાબ ન મળવાથી “લોકો જ નમાત્રા છે! આ ચંદાની બીક!” એવા વિજયગર્વ સાથે એણે ખભા ઉપરનું પણચિયું નચે નાખી નદીમાં પડતું મૂકી ફળકી મારી.

સાંઘને નાથનાર, વિવાહ થયેલા પતિને પરણવાની યોગ્યતા ના પાડનાર ચંદા આમ વિવશ કેમ થઈ ગઈ? તેનાથી સામો જવાબ પણ ન દઈ શકાયો? કે પછી લાવ બીમાનું પાણી તો જોઉં, એ વિચારે તે નહિ બોલી હોય?

પુનંજના નદીમાં પડવાના અવાજે સભાન થઈ, મનમાં ને મનમાં કંઈ ગણગણી, એણે ન્યારે પગ ઉપાડ્યો ત્યારે પુનંજે પાણી ઉપર આવ્યો હતો. ભેખડ ઉપરથી જતી ચંદાને જોઈ એ મોટેથી હસ્યો: “આ ચંદા! બોલવાના તો હોશ નથી!” પણ મૌનની અમાધતા માણસને ક્યાં ડુબાડશે, એ શું કહેવાય?

શરીર ઉપર પડેલા કચ્ચર માર જેમ તરફળ તો નહિ પણ વખત વીત્યે સાથે છે, તેમ ચંદાએ બેડું માથેથી ઉતાર્યું, ત્યાં સુધીમાં અપમાનની વેદના સારાય શરીરમાં ઝણઝણી બિડી. અર્ધી-પોણા કલાક એનું મમજ એવું આવેગની ભરતીથી શન્ય મારી ગયું કે બાકી આંખે લાગ શોધતી બિલાડીએ કઢીની હાંત્વીમાં મોં ઘાલી બંધી પાડી એટલે કર્ણની જાંઘમાંથી નીકળેલા લોહીના રેલાની બીનાસથી પરશુરામ જાંઘમાંથી જાગી બિડ્યા હતા તેમ કઢીનો રેલો ચંદા નીચે આવ્યો ત્યારે એ સફાળી બની થઇ ગઇ. બિલાડીએ ‘ખાધું’ નહિ પણ ઢોળી તો દીધું’ એવો આત્મસંતોષ માની, મૂછો ઉપર ચોટલી કઢીને ચાટતીચાટતી, ચંદા રમકાવે તે પહેલાં ધુમાડાના રસ્તા માટે બીંતમાં પાડેલા બાકારામાંથી ફૂટીને રકુચકર થઈ ગઇ !

કઢીથી ભરાયેલા ખાખોચિયાને બે હાથે લેવેલી ચંદા હાંત્વીમાં રેડતી હતી ત્યાં રાહો અને જેલી નિશાળેથી દોડતાં આવ્યાં. બે ગાઉ દૂરના ગામે મુકામ નાખી તપાસણીએ નીકળેલા ડેપુટી ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબનો હુકમ આવ્યો હતો કે વખત થઇ જવા છતાં શાળા બંધ ન કરવી. અમે તપાસણીએ આવીએ છીએ. સરકારના હરેલા નિમ્મ પ્રમાણે વરસમાં બહારગામ કરવાની કામગીરીના દિવસો સાહેબને હજુ પૂરા થયા નહોતા. વરસ માથે આવ્યું હતું. એટલે જેમનાતેમના ખૂટતા દિવસો પૂરા કરવાનું જ એમનું ધ્યેય હતું. છતાં પહેલાંના સાહેબ તો અહીં આવવા નેટલી તરફી લીધા વિના ત્યાં જ દૂર બળે ગાઉથી સંજમદષ્ટિથી શાળાની તપાસણી કરી વિઝિટ લખી નાખતા; પણ આ સાહેબ એટલું બધું અંધેર તો નહિ, પણ વહેજામોડા એમની સગવડે સોમવારે આવ્યા હોય તો આગળપાછળના ગમે તે દાંડાની ડાયરી લખતા એટલું જ; બાકી સ્થળ ઉપર આવ્યા વગર તો ન જ રહેતા.

દરેકજનના નીરસ કાર્યક્રમથી કંટાળીને કે આમડેગામડે ફરવા માટે જ મમાર આપવામાં આવે છે એવી માન્યતાથી, સાહેબ આવતા તોય મમારની સ્વચ્છતા, ટાપટીય કે રમતમમત જોઇ લેતા, કમરો,

નિયમ કે કરજને જ્યાં નેવે મૂકી બધા સત્તાવાળાઓ પોતપોતાના સ્વભાવને કે રુચિને જ કાયદો બનાવે છે, ત્યાં સાહેબની રૂબ ન પારખનાર નોકર કામ કરેદો હોવા છતાં નિષ્ફળ જાય છે.

સાહેબની ખબર આવતાં જ એમને પ્રિય હતી એ પ્રવૃત્તિઓમાં માસ્તર પડી ગયા. છોકરાને પોતાનાં હાથમાં ઘોઘ, વાળ છૂટા હોય તો ઝાળાવી, ધોયેલાં કપડાં પહેરી, વહેલા આવવાનો એમણે હુકમ જાડ્યો.

અને એ પોતે નિશાળમાં પડેલા વેંતવેંતના ખાડા છુપાવવા મુખીને ઘેર પડેલી સરકારી જનરમ અને બીજો એક આશર નીચે પાથરવાની વેતવરણમાં પડ્યા. મોટાં છોકરાં ભીંતે અને છાપરે વળગેલાં ખાવાં, ધુમાસ વગેરે પાડતા હતા. ભાંગીની ગેરહાજરીને લીધે, ભણવા આવેલી ટેડની મોટી છોકરી પાસે આંગણું સાફ કરાવી નાખ્યું, હંમેશ ખમ્મીસભેર જ નોકરી કરતા માસ્તરે લાંબો ક્રોટ અને મોટી ટોપી પહેરી લીધાં.

રાહો અને જેલી નદીએ હાથમાં ઘોઘ નવાં લૂગડાં પહેરવા ઘેર આવ્યાં. ‘સા’બ આવે છે’ એવી વધામણી લાભીનું ચહેલું મોં જોઈ ક્રોધે ન ખાધાં.

જેલીએ ધીમેથી પૂછ્યું: “લાભી! કઠી ઢળી ગઈ?”

પણ વચ્ચે રાહો બોલ્યા: “પેલા ગોળામાં છે તે મારી ટોપી આલ, લાભી!”

લાઇબેન નવું તો નહિ પણ એકેક ધોયેલું પણ ફાટેલું કપડું પહેરી વિદાય થયાં.

હૃદયમાં અગ્નિ જલતો હોવા છતાં ચંદાએ રોજની ઝડપે રોટલા ઘડી કાઢ્યા હતા. પરંતુ સાથે સૂરજ આવ્યો છતાં હજી નિશાળ છૂટી નહોતી, એટલે એણે જાણમાં મીઠું-દળદર નાખી ફરી કઠી ઉકળવા ચૂસે મૂકી.

એક થવા આવ્યો, કઠી ક્યારની ય થઈ ગઈ હતી, પણ સા’બ આવે ત્યારે નિશાળ છૂટે ને? માસ્તરને તો આખા વસ્ત્રો પગાર મફતનો લાઇ ફક્ત આવા બેત્રણ દા’ડા જ સાહેબ આવે ત્યારે સાચવી

સેવાના હતા એટલે ભૂખ-તરસ ન લાગે, એ સ્વાભાવિક હતું; પણ છોકરાં તો ભૂખ્યાં થવાથી ક્યારનાં ય ઝાંઝાં-નીચાં થતાં હતાં, છતાં એમ ખાવા જવા દે ને સાહેબ આવે તો ? કેઈ વાંકગુના વગર બાબકો અટકમાં પુરાયાં હોય તેવી તેમની સ્થિતિ હતી. વાટ જોઈને માસ્તર થાકતા ત્યારે એ છોકરાંને થોડે સુધી જોવા મોકલતા.

રાહ જોઈજોઈને છેવટે ચંદા થાકી. એને થયું કે ભાથું લઈને જનાર ગામમાં પોતા વિના કોઈ બાકી ન હતું. બધાં ખેતરમાં રાહ જોતાં હશે એમ માની એ નિશાળ નજીક ગઈ. લાજની ઓથે એણે છોકરાંને ખાવા ખૂસ પાડી, પણ ‘આ સાહેબ આવ્યા’ એવા કાનમાં ભણકારા વાગતા માસ્તરે ‘હમણાં આવે છે’ કહી ચંદાને વિદાય કરી. ઘર સુનું તો મૂકવાનું ન હતું. રસ્તો ય ખાસ્સો એક ગાઉ જોડસો લાંબો હતો, એટલે એકલાં છોકરાં આવે ય કોની સાથે ? આટલું મોડું ત્યારે થોડું વધારે, એમ માની ચંદાએ થોડી વધુ રાહ જોઈ.

ફરી થાકીને એ નિશાળ આગળ ગઈ ત્યારે તો દૂરથી સાહેબની પ્રતીક્ષા કરતા ખેપિયાએ દોડતા આવી ખબર આપી, કે ડમણિયું આવે છે ને મહીં ટોપો પેરીને સા’બ એકા છે.

દૂધપાક જમી સાહેબ તડકામાં નીકળ્યા હતા એટલે આવતાં આવતાં હાંફી ગયા. ડમણિયામાંથી ઊતરી એ ઝાંચે આવ્યા ત્યારે એમની ગભરામણને પાર ન હતો. જાણે કામ કરીને તૂટી મથા હોય તેમ “બળા આ નોકરી !” તો ધીમે નિઃશ્વાસ નાખી એ ખુરમી ઉપર એકા. માસ્તરે ટેબલ ઉપર પાણીનો લોટો ને પ્યાસો મૂક્યો, ને હાથમાં વીંઝણે આપ્યા ત્યારે જીવમાં જીવ આવ્યો હોય તેમ સાહેબે પૂછ્યું : “હજી છોકરાંને છોડ્યાં નથી કે ફરીથી આવ્યાં ?”

“ના, સાહેબ, સવારનાં જ છે !” માસ્તરે પોતાની કાર્યદક્ષતા બતાવી.

પોતાને અવકાશ જોઈતો હતો એટલે એમણે હુકમ આપ્યો : “ચાલો, જવા દો.”

બાબકો ગયાં એટલે તૈયાર રાખેલી પથારીમાં સાહેબ આરામ

કોઈ બપોરનો તાપ ગાળી સાહેબે વિદાય શતાં પહેલાં વિજિટ લખી નાખી. પણ આ નજીવા લાગતા બનાવથી ચંદાનું થું થયું, એનો તો સાહેબને ખ્યાલ જ ક્યાંથી આવે?

ચંદાએ મોડું થયું તે માટે બહુ ઝડપથી પગ ઉપાડ્યા. પાછળ આવતાં રાહો-જોલી દોડતાંદોડતાં કહેતાં હતાં: “ભાભી! હજવાં ચાસોને, બાને અમે કે’થું કે સા’બ આયા તેથી મોડું થયું.”

પણ છીંડામાં પગ મૂકતાં જ ભીમાની ડાંગના બે ઝપાટા ચંદાના ખરસા ઉપર ફરી ગયા.

(૩)

પાનો ચઢાવ્યો!

ભીમાના સપાટાથી પાછળ આવતાં લાઘ્યેન એટલાં બધાં સિવાઈ બાં કે બંને માની સોડમાં સંતાઈ ગયાં ત્યાં સુધી એક અક્ષર પણ બોલ્યાં નહિ.

ચંદા હાથમાંનું લાથું નીચે મૂકી, જાણે કંઈ બન્યું જ ન હોય તેમ થોડે દૂર સોડિયું ખેંચી બેઠી. એક વખત “ધણીપણા” ના ફેફસાંમાંથી બેઠેલા ભીમાના મગજમાં ચઢવા આવેલી ખીચડી ખદખદે તેમ વિચારો ખદખદતા હતા. ચંદા કદી કારણ વગર મોડી થાય એવી ન હતી, ને પાછી સ્વમાનનો કટકો એટલે કંઈ નવાજૂતી થયેલી ખરી. આમ ભીમાએ આગળપાછળ વિચાર કરી જોયો પણ કંઈ તાગ કાઢી શક્યો નહિ.

જણી વિચારતું સામું મોજી આવી. ધાર કે કંઈ કારણ હશે, પણ એનો મિત્તજ્ઞેય આજો છે? પેસો રણછોડ કે’તો’તો એ મોડું તો નહિ. રાંડ તો શુધે જ પાંસરી! બહુ મોઢે ચઢાવી તેનું જ આ ફા! મેકર એની ચમદર છે કે સામું બેસે?

વિચારમાંથી જાગી બીમારો ચંદા તરફ ત્રાંસી નજરે જોયું ત્યારે સાજની ઓથે મોં છુપાવી એ દિયર-સાસુને વાત કરતાં સાંભળી રહી હતી.

“બા ! ભાભી તો અમને બે વાર બોલાવવા નિશાળે આવીતી, પણ સાંજ આવવાના હતા એટલે માસ્તરે કોઇને ઘેર જવા દીધા નહીં.” રાહાએ વાત કરી.

આ સાંજ જ શાળામાં દાખલ થયેલી જેલીએ સાહેબને જોયા ત્યારે પોતાના કરતાં બે વર્ષના વધુ અનુભવવાળા ભાઇને મનમાં આવેલી શંકા પૂછવાનું મન થયું હતું. પણ ત્યાં તો બધા ચૂપચાપ થઇ ગયાં એટલે અવકાશ ન મળ્યો, અને ઘેર આવ્યા પછી ભાભીની ‘કિચક મામ’ માં એ પૂછવાનું જ ભૂલી ગઇ. એણે હવે અહીં નિરાંતે પૂછ્યું : “અત્યા ભઈ ! સાંજ માથે ટોપલી ઊંધી કેમ પાડતા હશે ?”

જેલીના એ પ્રશ્ને બધાં હસી પડ્યાં. ચંદાને ય અવગે મોંએ હસતી જોઈ બીમારે થોડો સંતોષ થયો.

બીમો ચંદાને હસતી જોઇ, પોતાનું પાણી ખતાવી રીઝવવા તાણીને બોલ્યો : “એ માસ્તર કોક દાંડાનો મારા હાથનો માર ખાવોના થયો છે.”

દેવો જાતે પાટણવાડિયા, ગુવાનીમાં એ લોહી ખતાવેલું પણ ખરું છતાં એનામાં જાત હિપર જવાનો છેવટ ગુણ હતો. એ ચાક્ષતાં લઈ કોઇનું નામ ન દેતો, ગુનામાં આવવા જેવું કામ ન કરતો, અને લોહી ઊકળી આવ્યું હોય છતાં સરકારી માણસના એકબે તુંકારા-ગાળ ગળી જઇને ય એસી રહેતો. માસ્તર નવદસ વર્ષથી હિન્નજડ ગામમાં એરંડા પ્રધાન પેઢે, અબલુ મુખીની પટલાઇનો અને જવાડી-ફાજદારની મેરહાજરીમાં એમનો ય નુઆખ અજાવી લેતો. વેઠના વારા સારુ એ દેવાને નકામા તુંકારા કરી ગયો હતો. મઈ પરીક્ષા વખતે સદે બહારગામ ગયો હતો એટલે પાસ થાય એવા છોકરાનું પરિણામ નકામું બોલું પડે એ ચીદમાં જરૂર વગરનું થૂંક એ ઉડાડી ગયો હતો. છતાં સિંધુપાળની નવ્યાણ ગાળ સુધી સહેવાની કુણે માંઠ વાળી હતી, જેમ

સરકારી માણસની માળ ન છૂટકેય ચાક્ષતાં લગી સહી લેવી, એ સિદ્ધાંતવાળો દેવો અત્યારે ચ ભીમાના શબ્દ સાંભળી બોલ્યો.

“બેસ બેસ હવે છાનોમાનો; કોક દાંડો એવું હોય ત્યારે છોકરાને મોડા ચ છોડે એમાં શું ખાટું મોળું થઈ મરું ?”

એના હાથ નીચે જ બણી કાયદો શીખેલો ભીમો બોલ્યો: “બણાવવું-કચવવું કશું નહિ ને આખું વરસ ફરતું ફરતું એટલે જ સ્તો ! નહીં તો કામ ટેમસર કરતો હોય તો મોટો બાલેસ્ટર છાને ચઢી આવતો, ટેમ થઈ જ્યો એટલે ફુલુ નામ દેવાવાળો છે ?”

“તું મોટો ટેમવાળો ના જોયો હોય તો.” દેવ રાટલાનું બટકું ભરી કઢીનો ઘૂંટડો ભરતાં કહ્યું. “એ તો માથામાં પાવરી ને પાવરીમાં માથું.”

કંકુને ચ એ વાત જોકે માન્ય હતી તો પણ ભારતરના વર્તનથી કંટાળી હોય તેમ એ વચ્ચે બોલી. “મજો નાનખોદિયો બદલાતો ચ નથી. રડયું વેલો મોળું તો સમજ્યાં, પણ આ તો છોકરાં પાસે આખો દાંડો ધરતું કામ કરાવે છે; છોડીઓ પાણી ભરે. કોબરાં બિટકે અને લીંપે. છોકરા કપાસ વીણે અને અડાયાં એકઠાં કરે. નદી ઉપરનાં છીણીનાં લાકડાં તો બધાં એણે છોકરાં પાસે જ કપાડ્યાં. રડયો સરકાર તે કંઈ નરાતાર આવું કરાવવાનું કે તો હશે ?”

ભીમાને કંઈ ભારતરને મારવાની ચળ નહોતી બિપડી. એને તો પોતાના શરાતનથી રિસાયેલી પત્નીને રીઝવવી હતી. એ ક્યારનો એના સામું જ જોઈ રહ્યો હતો, પણ ચંદાએ મોંનું મટકું ચ માથું ન હતું. સમાધિમાં બેઠેલા મુનિને ચળાવવા અપ્સરા છેલ્લો પ્રયત્ન કરે તેમ ભીમે બાડી આંખે એના બણી જોતાં કહ્યું: “વેલો મોળો એ માશા હાથનો ત્યાર ખાધા વગર રેવાનો નથી. આજેય કંઈ વતુઓકું વેતરાઈ ગયું હોત તો એને માર્યા વગર ના મેલત.”

સમાધિમાંથી જગેલા મુનિ લોભાવાને બદલે શાપ આપે તેમ ચંદાએ સાસુ-સસરાની હાજરીનો વિચાર કર્યા વગર ડામ લીધો: “બહુ પાણી છે, તે મંદનું મંદ રેવા દો ને—”

છાતી ઉપર ડામ ચંપાતી ચરચર કરતી ચામડી બળે તેમ બીમાના હૃદયમાં ચિરાડો પડ્યો. એ વચ્ચે જ ચીસ પાડી કહ્યો : “ શું તેં અને નમાલો બાથો ? ”

દેવાએ ને કંકુએ એકબીજા સામે આંખ પરાવી ત્યારે એમની ગઈ જીવાની આજે અનુભવતાં હોય એવી ખાતરી થઈ.

નાટકની રંગભૂમિ ઉપર આવતાં પાત્ર જેમ સમજી વીસરી પોતામય બની જાય છે, તેમ ચંદાએ અત્યાર સુધી દાખી રાખ્યું હતું, તે ઉમેરું : “ નમાલો મારાથી કેવાય ? લોક કે ? એ ખરું. ”

“ કેનારો એક તો બતાવ, જિભો ને જિભો ચૂસી ખાધા વગર મેલું તો મારો બાપ ભં—”

“ એ ! એ ” માના મોંમાંથી વચ્ચે અવાજ નીકળી ગયો, “ અલ્યા, બોલતાં તો વચાર કર. મોમાં આવે છ એમ શું બોલ છ ? ”

હથિયારને સરાણુ ઉપર ચઢાવતાં જેમજેમ અગ્નિ ઝરતો જાય, તેમતેમ સરાણુ ફેરવનારને જોર આવે છે, એવી રીતે ચંદાએ વાણીની સરાણુ ઝડપથી ફેરવી ઘણીને પાનો ચઢાવ્યે રાખ્યો : “ છોને બોલો, બોલવા દેને, મા ! બોલીને પાણવું હોય એને ને ? ”

આ છેલ્લું વાક્ય દેવાથી ન સહેવાયું. એણે મૂછો ઉપર સોટેલી કઢોને લૂછતાં કહ્યું : “ વહુ, આમાં તો મારું અપમાન થાય છે, હોં કે ? વારેચાનો વેલો બોલ્યું પાળતો નથી એવું તો વહુ, આજ તું જ ખેંલવેંદું કહેનાર મઝી. વહુ, વહુ, તને હજી પૂરી ખબર નહિ હોય, પણ આ ગરીબ ગાય જેવા લાગતા દેવાએય દરમનતું લોલા નાજિયેર જેવું માથું ઉતાર્યું છે ! ”

આધુનિક સુધરેલું અને સંસ્કારી જીવન ગાળતાં કુટુંબો ચાપાણીના વખતે ટેબલ આગળ જેમ આજના યુદ્ધના, સ્ત્રીરાજ્યની ચળવળના કે ધરીસત્તાઓના સમાચાર ઉપર વાદવિવાદ કરે છે, તેમ આ કુટુંબ પારકો નહિ પણ પોતાની પંચાત કરતું, સીમને રોડે ધૂમ ખખટા તાપમાં, હૃદયની વરાળ કાઢતું હતું.

ચંદાએ સસરાના વાક્યનો પ્રતિકાર કરતાં કહ્યું : “ મઝિબની

વાત સાચી હશે, બા ! પણ આજકાલની વહુ એ બધું ક્યાંથી જાણે ? હું તો આજ દેખું છું એની વાત કરું છું.”

“વહુ ! વહુ ! આ તું શું બોલે છે ?” પોતાની અર્ધી ધાળી સૂંછાને વળ દેતાં દેવો અર્ધી બોલો થઈ ગયો.

સૂતેલો સિંહ છંછેડાય તેમ દેવાને ઉશ્કેરાતો જોઈ કંકુ બોલી :
“વહુ ! નાને મોઢે ચબચબ બોલતાં લાજતીય નથી ?”

“લાજું તો બહુએય છું, પણ—”

“જૂનું પિયરનું પાણી ખતાવતી હશે, નહિ ?” બાપ સામું બોલનાર ચંદાને આમના તારા ખતાવવા પડશે એમ માની બીમાએ એને અબચ બોલતાં ઘા કર્યો.

બાયલ હરણીને ત્રણ આળુથી શિકારી પ્રાણીઓ ફરી વળે તેમ ચંદા ઉપર ત્રણ આળુથી મારો શર થયો, અને છતાં દરેકને પહોંચી વળે તેવો એ જવાબ આપતી હતી.

બીમાના હિતરતો પ્રચુરતર આપતાં એણે કહ્યું : પિયરનું પાણી ખતાવવાનું હોત તો તો ત્યાં જ કંઈ જુદી થઈ ગઈ હોત ! અરે બપોરે ડાહીની દીકરીની મશ્કરી કરનાર સાજેસમો ઘેર ન જાત.”

“કોઈએ કંઈ અડપડું—” દેવો વહુને પૂછતાં શરમાયો.

ચંદાએ એની મૂંઝવણ ટાળતાં કહ્યું : “અડપડું ? ચંદાને હાથ આડી હંમખેમ જાય એવો તો કોઈ માએ જણ્યો નથી. પણ આ તો લગ્નારી લાજ આડે આવી—એ મશ્કરી કરી ગયો ને હું વહુવાનું થઈ કંઈ આડું અવળું વેતરી નામું ત્યારે તમે જ પાછા દપકો દો—‘અમે કંઈ મરેલા પડ્યા’ તો તે વહુ તારે હાથ ખતાવવો પડ્યો ?” અને બીમા તરફ આછી લાજમાંથી કટાક્ષ કરતાં એણે કહ્યું : “ધણી બેડો હોય ત્યાં સુધી અઝીએ હાથ ખતાવવાની જરૂર થ શી ?”

દેવાએ પૂછ્યું : “કોણ હવું તે, વહુ ?”

“એ હશે તે—એનું મોત બમતું હશે, બીજું શું ?” બીમા બોલ્યો.

ચંદાએ એમાં સુધારો કર્યો : “મોત બમતું હોય કે પછી એના મનમાં એવો હોય.”

“એ તો ઘો મરવાની થાય ત્યારે વાવરીવાડે જાય—એનું આની બન્યું હશે ત્યારે જ વારેયાની વહનું નામ દેવાનું સૂઝ્યું હશે.” બીજાએ પત્ની આગળ મદાંત બતાવવા આવેશમાં વધારે પડતું બોલી નાંખ્યું.

“હવે બધી આડી લપ ઝૂડ્યા વના જે હોય તેનું નામ દે ને !” કંકુ કંટાળી હોય તેમ બોલી.

“પુંજે—”

“પેસો બોમરોલિયો ?” બીજાએ વચ્ચે પૂછ્યું.

ચંદાએ વગર બોલ્યેચાલ્યે હકાર બણી મૌન સેવ્યું. એ મૂંગળાતા વાતાવરણમાં પુંજની આકૃતિ સ્પષ્ટ ચિતરાર્થ ગઈ.

પુંજે મૂળ બોમરોલિયો પણ નાનપણથી માળાપ વમરનો એટલે મામાને ત્યાં આવીને રહ્યો હતો. અહીં જ બિછરી મોટા થયો. અવળા-સવળા ધંધા કરતાં શીખ્યો, સળ ખાધી, ફૂટ્યો—એ બધી લીલા તેણે આ જૂમિમાં જ કરી હતી. ગામમાં એકેય એવું કુકર્મ નહિ હોય કે એમાં એનો હાથ ન હોય. બાઈમાણસની મરકરીથી લાજ લેટવા સુધી, જસાથી ઘર ફાયવા સુધી, મારામારીથી ખૂન સુધી—ટૂંકમાં ગામના અને આસપાસના આવા વાતાવરણમાં એ સત્સત્ત્વરની જેમ વ્યાપી રહ્યો હતો. છ-છ બાર-બાર મહિના એ જેલમાં જઈ આવ્યો હતો. એણે પહેલી બૈરીને દારૂમતી આપ્યા છતાં એને સંધરનારનું છાપડું બાળ્યું હતું. બીજી બૈરી ત્રાસીને અને બીજે જમણ તોય જપવા નહિ દે માની, બાપને ઘેર મજૂરી કરી એક છોકરા સાથે રહેતી હતી. અને અત્યારે એના ઘરમાં ત્રીજી હતી, એ ક્યાંથી ઉપાડી લાવ્યો તેની કોઈને ચોક્કસ ખાતરી ન હતી. બૈરી આવતાં તો આવી હતી, પણ અત્યારે એનું શરીર કુઃખનું માયું અધું પણ રહ્યું ન હતું, અને એની વરાળ સુધ્ધાં બહાર કાઢી શકતી ન હતી. એનાં રૂપ, બોલી અને ચાલ ઉપરથી એ કોઈ બિંચા વરણની બાઈ હોય પણ આવેગની મારી આલી નીકળી હોય તેવી લાગતી હતી. અને સાચ્ય-જૂઠ તો બચવાન બાજે પણ બાઈને લોકો બહુ પૂછતા ત્યારે એ રહી દેતી. આથી લોકોનો વહેમ વધુ મજબૂત થતો.

છેલ્લામાં છેલ્લી અત્યારના યુદ્ધ, મોંઘવારી અને સરકારી અંદોલનની નમણાઇને કારણે ચોમેર જે ધાડ, લૂંટ અને ચોરીની ખૂંચો પડતી હતી, તેમાં પુંને ભળેલો છે એવી ય એક અશ્વ હતી.

પોલીસખાતું પણ એણે સાધ્યું હોય તેમ ફેરણી ઉપર આવતા પોલીસ-હવાદાર એને ઘેર જઈને દારૂ પીતા. ફોજદાર આવતા ત્યારે એને ઘેરથી જ દારૂ ઉપરાંત મરઘી પણ આવતી.

વળી છ મહિના ઉપર જોડેના ગામમાં થયેલી ચોરીમાં અહીંના ત્રણ માણસોને શક ઉપર પકડી ગયા હતા, તેમાં પુંને એકલો, બન્ને વખત જેલમાં જઈ આવેલો હોવા છતાં સરકારને નિર્દોષ લાગ્યો અને એકતું બે ન સમજતા જોશંગ અને ડાભછ ટીપાછ ગયા, ત્યારથી જ લોકોએ તો માન્યું હતું કે પુંનેએ પોલીસખાતું ફેડ્યું છે.

એટલે પુંનેની વાત આવતાં દેવાએ ગમ ખાધી. દેવો વાણિયો ન હતો કે ગાળ ગળી જાય. એણે પોતે પોતાની વીસ વર્ષની જિગતી જુવાનીમાં ધૂળેટીના તોફાનમાં વંશપરંપરાથી આપ્યા આવતા વેરની વસૂલાત રિવાજ સુજળ કરી હતી. ગામમાં વારેચા અને જેહરા કુટુંબમાં આજ લગભગ આઠ પેઢીથી વેર ચાલ્યું આવતું હતું. એક કુટુંબમાં ખૂનથી અદલો લેવાય કે સામું કુટુંબ એનો દાવ વાળતું જ. એકબે વખત તો ઉપર ૨૦-૨૫ વર્ષનાં ૫૦ ઢંકાઈ ગયાં હતાં, અંદરઅંદર બોલવાત્યાલવાનો, જવાઆવવાનો વ્યવહાર શરુ થયો હતો, દરેકને લાગ્યું કે જૂનાં વેર ભુલાયાં; પણ વળી વળોથી એક યડબે સુતેલા શેપનાગ પાસું ફેરવે તેમ અસિ ભલૂટી જિંદગી.

દેવાનો કાકો જ એવા વેરમાં માર્યા ગયો. પાછળ જુવાન વહુ નાતરે ગઈ, ગણતરીમાંથી ઘર જ ગઈ ગયું. ભાઈનું વેર લેવા દેવાના બાપ જગાએ બાર વર્ષ તપ કર્યું. પણ એ ય માંદગીમાં ખપી ગયો. દેવો ત્યારે ઓગણીસ વર્ષનો હતો. લોકોએ હોળી ઉપર મેલું માયું: “મેર બામલા! વેર લેતાં લેતાં તારો બાપેય મરી ગયો ને તું ય ક્યાંય રખડી જઈશ.” બીજે જ વર્ષે ધૂળેટીના ધોગાણામાં લાગે તેમને દેવે એક જ ફટકે સામાવાળાની ખોપરી ફાડી નાખી. દારૂ પીને

ખેભાન બનેલા એ ટોળામાં કોઈ ઉપર સીધો આરોપ સાબિત થઈ શક્યો નહિ. ખેચાર આરોપીઓ ભેગા છ મહિના જેલખંડા કરી આવી, દેવાએ બાપનું ઝણ ચૂકવ્યું.

એ જ દેવાને અનુભવે અને સમયે આજ વાણિયો બનાવ્યો હતો. અત્યારે એનામાં આક્રમણને બદલે સંરક્ષણની વૃત્તિ હતી. જોકે કોઈ પ્રાણી છેવટ તો પોતાની જાત ઉપર ગયા વિના ન જ રહે, તેમ દેવા લાગ આવ્યો હોય તો માથું મૂકતાં પાછો ન પડે; પણ કુદલક બાબતોમાંય ખાંડાના ખેલ ઊભા થાય તેવું એ કામનું લોહી, દેવામાં અત્યારે શાન્ત, સ્થિર થયું હતું.

એટલે એણે વેર લેવાનું માપ કાઢતા ચંદાને પૂછ્યું: “ તે વડુ ! એણે તમને કહ્યું શું ? ”

ચંદા સહેજ મોં ફેરવી ખોલી: “ મેં સાંભળ્યું એટલું હજી ઓછું છે, બા ? કે તમારે ય-વડુની મશ્કરી સાંભળવી છે ? ” અને સહેજ અટકી વળી એણે કહ્યું: “ ને તેય મારે મોઢે ! ”

એ વાતને માંડી વાળતાં દેવાં ખોલ્યો: “ એવું હોય તો રે'વા દો, વડુ ! મારે એવું સાંભળીને શું કામ છે ? ”

કંકુએ વાત પૂરી થતાં સલાહ આપી: “ ઓય મારી બધ ! સહેજ મશ્કરીમાં તેં વાતનું વરાડુ કરી નાંખ્યું ને ? આવી વાતો તો પેટમાં રાખી મૂકવી જોઈએ. વખત આવ્યે સામો ઘા કરાય.”

પણ શું કરવું, એનો કંઈ નિર્ણય પોતાને ન આપવાનો હોય, એમ માની ચંદા પોતે તો બનેલી ઘટના કહી કર્તવ્યમાંથી મુક્ત થઈ હોય તેમ શાન્ત રહી, છતાં પોતાને જાતે ‘ શું કરવું ? ’ એનો નિર્ણય મનમાં ગોઠવતી હોય તેમ વિચારમાં લાગતી હતી.

બીમાલા પેટમાંય ન ઊકલે તેવી વિચારની આંટી પડી હતી.

ધૂંધવાતા અમિને પૂરો છુઝાવ્યા વગર દાળી દેવામાં આવે તેમ કોઈ જાતના છેવટના નિર્ણય વિના વાત અધૂરી રહી.

છતાં બીમાએ છેલ્લો ફેસલો કરી નાખ્યો હોય તેમ બધાં જાળરીની ઓળ ખેઠા ત્યારે એણે ચંદાને છેલ્લી દૃષ્ટિમાં ખાતરી આપી હતી કે

આ બદો જે પુઝની ખખર લેઈ ના નાખે તો બાયડો ના સમજવી.

ખાજરીનાં લીલાં રાડાં ઉપર જ્યારે એણે દાતરડા વડે કાપ મૂક્યો, ત્યારે જાણે પુઝને ચોટલીથી પકડી ગળા ઉપર ઘસરક કરતો હોય તેમ હાથ અંખાઈ જમ એટલા જોરથી એણે ઝોળ પાડવા માંડી, અને જેમજેમ એ મૂંઝાતો તેમતેમ એના હાથ જોરમાં ગિપડતા.

સાંજ પડી, ઘેર જવાનો વખત થયો, પણ કોઈએ ફરીથી એ વાત સંભારી નહિ. ભડકો થતાં પહેલાંના ઝૂંમળાતા ધુમાડાથી દરેકનાં અંતર ભરાઈ ગયાં હતાં.

(૪)

ફાજદારનો મુકામ

આટલા નાના ગામમાં બીજે ભાગ્યે જ સરકારી ચોરા જોવામાં આવતો, પરંતુ પાંચ-માત ગણવા પૂરતાં ગિજગિયાત ઘર સિવાય ખાડીની વસતી પાટણવાડિયાની, એટલે કોઈક વખત અમલદાર સાહેબને મુકામ કરવાની જરૂર પડી હશે અને ગમે તેના ધુમાડાવાળા, અંધારિયા, માથું અડે એવા માટીના ઘરમાં ગિતરવું પડ્યું હશે, એટલે ઝોરાની ખાસ જરૂર માની સરકારી તિબ્બેરીમાંથી ખર્ચ પાડી ગામમાં પેસતાં જ, જે બાળુ જે ઝોરડીઓ, આગળ અધું વસ્ત્રિયા અગર ફાલતુ માણસને ખેસવાનું અડાળું અને વચ્ચે ખારસા મોટા ખંડવાળો ચોરા બંધાવ્યો હતો. નીચાં પિંદોરી ઘરનાં નાનાં છાપરાંવાળા ગામમાં સિમેન્ટ-ચૂનાનું પાકું અને ધીળા રંગવાળું મોટા યોગાનયાં ગિભેલું આ મકાન, “માથા કરતાં મનોહર મોટું”નો ખ્યાલ આપતું હતું.

સરકારી નેહરોને બંધે એ સમયડું સાધન લાગતું હોય, પણ માથેના પ્રયેક માણસને, અને ખાસ કરીને મુખી-વસ્ત્રિયાને, અમલદારોનાં જેતા મુકામ એ મકાનને જ આભારી હોવાથી, કાળ જેવું

લાગતું હતું. વળી ચારે બાજુ ઊંજળિયાત વસતિવાળાં મોટાં ગામ આબ્યાં એટલે એમાં કંઈ નવાજૂનીનો બનાવ બન્યો હોય તોપણ એની તપાસ અહીં જ થતી. એકાદ-બે વખત મુદામાલ સાથે અહીંના લોકો પકડાયેલા એટલે દરેકને શંકા જાય એ સ્વાભાવિક હતું.

આજ ચાર વાગે, ટેમ્પુરી ઈન્સ્પેક્ટરનું ડમણિયું બાગીણ મુકામે દૂર નહિ ગયું હોય એટલામાં ફેરણીમાં નીકળેલા નાયબ ફોનદાર શંકર-રાવનો મુકામ, ઉજ્જડ મામમાં એરંડા પ્રધાન શો, મોટા હાથમાંથી આવી પડ્યો. મુકામ માટે સરકારી સાધન બધાં હતાં, પણ લૂંટીને ભેમાં કરેલાં સાધનસામગ્રી આમળ પચ્ચીસ-ત્રીસના ગંગનવર પમારદાર ફોનદારને નધણિયાતાં સરકારી સાધનથી ચાલે? આવા મુકામના પ્રસંગે મામમાં પૈસેટકે અને રાયરચીલામાં સાધનસંપન્ન ગણાતા નેમચંદને માથે જ બધી વસ્તુઓ આપવાનો કર હતો. ગોદડાથી માંડીને પાટલો અને લીથી માંડીને મરચાં સુધી તમામ શેઠનું જ વપરાતું. નહિ નહિ તો શેઠને વર્ષે દા'ડે આવે પચ્ચાસ-સોનો ખર્ચ સાધારણ થઈ જતો. છતાં એ આપવામાં એક કદી એ બગાડતા નહિ. અને તેમાંય પોલીસખાતા ઉપર તો તેમના એ અને શેઠાણીના બે મળી ચારે ચ હાથ રહેતા. અમરું ફેરણી ઉપર સિપાઈ-સપરું આબું હોય તેને તો શેઠને ઘેર જ જમને જમી આવવાનું. અઠવાડિયામાં બે વાર આવતો ટપાલી પણ ત્યાં જ જમી લેતો.

શંકરરાવ ફોનદાર તો જતના મરાઠા. મરાઠા હોવા ઉપરાંત વળી ફોનદાર, એટલે બધું જ ખર્ચે. એમને એવો શોખ માણવાનો વિચાર થાય ત્યારે નદીકાંઠે નીકળે. તેમાંય અહીં મુકામ હોય ત્યારે તો તબિયત ખુશ થઈ જતી. શેઠને ઘેરથી સીધું આવે, નદીએથી મચ્છી આવે, અને ખાનગી ઉછેરની મરઘી પણ મળે. છોટાલાલ મૂળે તો દેશી ખાદ્યાણ પણ ખાતામાં પેઠા પછી લોહીચખ્ખો થઈ ગયો હતો, ને એમાંય આ ફોનદારના આબ્યા પછી તો એ રસોઈમાં એવો કાળેલ બની ગયો કે બલબલા પરદેશ જઈ આવેલા સાહેબના બખરચીઓને પણ ટપે એવી વાનીઓ બનાવતો. રસોડાની ઓરડીમાંથી ધુમાડો નીકળ્યો ત્યારે શંકરરાવ ફોનદારે

અંદર ડોકિયું કરતાં પૂછ્યું: “ક્યું, છોટા જમાદાર! સખ કુછ આ ગયા ને?”

શંકરરાવ સિપાઇમાં દાખલ થયા ત્યારથી જ પોતાના અમલદારો અને સાથીદારોને હિંદીમાં બોલતા જોઈ એમના મગજમાં એવું ભૂલું ભરાઇ ગયું કે એ બોલી વગર રુઆપ પડે જ નહિ; એટલે ભાષા-શાસ્ત્રીઓના નિયમ-ઉપનિયમ કે શબ્દની સાચ-જૂઠ્ઠી લખમાં પડ્યા વગર એમણે એના નિષ્ણાત હોય તેમ દીધે જ રાખ્યું હતું. અનુભવથી ભાષા શુદ્ધ થાય છે એવી ગણતરીવાળા અહીં ખોટા પડતા હતા. પંદર વર્ષનો નોકરીનો અનુભવ છતાં એ જે બોલતા તે સાંભળી ભાષાશુદ્ધિની ખૂંચવાળા હસતા, અને બીજાઓને તો શું બોલતા એનો ભાવાર્થ સમજતો. એટલે બસ હતું. જાણેઅજાણે અખાતું “ભાષાને શું વળગે જૂર, રણમાં જે જીતે તે શર!” સ્વીકાર્યું હતું. વળી જો પહેલેથી મુજરાતીમાં વાત શરુ થઈ તો એમાં ય વાલ્યું જતું. સરાહી પ્રણ મળ ભાષા હોવાથી આવડતી. એટલે વગર નિશાળે ગમે તે ત્રણ ત્રણ ભાષાનો ભાંગેરા તે વાટી શકતા.

તપેલીમાં વધાર મૂકતાં છોટાસાહે કહ્યું: “હાં સાંચ! સખ આ ગયા, મગર પુનકું બુલાને કો ભેજે. કંઈ સુવર કો બન્ધો ન મિત્રો તો સખ આછ બિગાડ દેજે.”

આગલા અડાળમાં એકલા વરતણિયા ભણી મુખ ફેરવતાં સાહેબે જૂમ પાડી: “અમે જમાદાર!”

“આવ્યો સાહેબ!” બડક્યા દોરની માફક સફળો ઝિભો થઇ જતાં જમાદાર બોલ્યો.

“હસ પુનકું બુલાનેકો એક વરતણિયાકું ભેજે.” સાહેબે પલંગ ઉપર બેસતાં કહ્યું.

પુનને એટલે સાહેબને દાર પૂરો પાડનાર એજન્ટ. એનું મહત્ત્વ સમજતો જમાદાર બોલ્યો: “કોઇને મોકલ્યા કરતાં હું જ બોલાવતો આવું, સાહેબ!” અને ખભે ઝાંમ મૂકી એ ચાલતો થયો.

સાહેબ જોકે ખાલી ફેરણી ઉપર આવ્યા હતા, છતાં જલસાપાણી તો થતાં જ હતાં. પણ ભોંય પર પડેલા પોદળો ખાલી ધૂળ લીધામાંથી

ય ત્ય? અહમોજન પછી મુદ્દલિયા મળે ત્યારે જ આલિયા સંતુષ્ટ થાય તેમ આજના સરકારી તંત્રમાં અને તેમાં ય પોલીસખાતામાં કોઈ નર્મો ભોજનથી સંતોષાય એ ભાગ્યે જ અને. બીજની વાત તો બાળુએ મુઠ્ઠીએ પણ પોલીસ હતા ત્યારે ફેજદારને અને નાયબ ફેજદાર થયા પછી સર ફેજદારને ય ટપે એટલો દાડ અને ખર્ચ રાખતા ૨૫-૩૦ રૂપિયાના આ અમલદાર શી રીતે સંતોષ માને? પક્ષગને એ છેડે નાખેલા તકિયા ઉપર એક બાળુ માથું અને બીજ બાળુ એ પગ પહોળા કરીને પડેલા સાહેબ, કરોળિયો પોતાની જાનમાં શિકાર પકડવા ખ્યાન ધરીને બેઠો હોય તેમ વિચારમાં પડ્યા હતા.

ગમે તેમ કરીને ન હોય ત્યાં ય છીંટું પાડવામાં પાવરધા થઈ ગયેલા ફેજદારે મુખીની ગેરહાજરીમાં જરા હીલા રણછોડ વસ્ત્રલિયાને બોલાવ્યો. એ સલામ કરતો બોલો રહ્યો એટલે સાહેબે ઇશારત કરતાં કહ્યું: “બેડા!” અને એ બેડો એટલે પૂછ્યું: “કયું? ગામમે દેસા ચલતા હય?”

“ગામમાં તો સા’બ બધું હેમખેમ છે,” રણછોડ બોલ્યો.

ગમે તે ગામમાં જઈને પૂછવામાં આવે ને ખોટા ન ઠરે તેવા થોડા પ્રશ્નો સાહેબના બંદારમાં પડી જ રહેતા. વાળું તો તીર નહિ તો તુક્કો! જોકે ઘણી વખત તો એ તીરનું જ કામ કરતા. એમણે એનો ઉપયોગ કરતાં પૂછ્યું: “વો મેલાકી કયા ખાત થી?”

“કયો મેલો, સાહેબ?”

“વો, પીછલે ફલીમાં રહતા હય.” સાહેબે ઊંચે એવી આંગળી કરી કે કઈ બાળુ સમજવી તે જ રણછોડ સમજ્યો નહિ. જોકે મેલા તો ગામમાં બે-પાંચ હતા, અને પાછલાં ફળિયાંય એક-બે હતાં, પણ મૂળ વગરની વાત એ કયાંથી સમજે?

એણે કહ્યું: “સાબ! કશી વાત નથી.”

“હા!” ખાલી ગયેલા બાળુને ભાયામાં મૂકી જરા અણીદાર શાંખતા હોય તેમ સાહેબે હુકારો બોલ્યો; અને બીજું બાળુ ફેંકતાં એ બોલ્યા: “હસ ભાવાંકી કુછ ખાત મેરી પાસ આઈ થી ને?”

પાછા મેલામાંથી ભાવાની બવાટવિમાં જૂલા પડતા રણુછોડે ધીમેથી પૂછ્યું: “ કયો ભાવો, સા’બ ? ”

“કેસી બેવકૂફ જેસી બાત કરતા હય! મેં દૂર રહે રહે સખ જનતા હું ધતના તું ગામમે રહ કર લી નહીં જનતા ?” સાહેબે ગુસ્સે થતાં જરા જોરથી કહ્યું. હજી રણુછોડ પોતાની યાદદાસ્ત લંબાવીને બધે ફરી વળે તે પહેલાં અડાળમાં બેઠાબેઠા હુકકાની નળીને ધીમી પાડી સાહેબની શીત સાંભળતાં બે વરતણિયામાંથી જોશંગને સાહેબનું કહેવાનું સમજાવું હોય, તેમ ખેતાની હોશિયારી બતાવવા, વગરપૂછ્યે ઊભો થઇ નજીક જતાં બે બોલ્યા: “ માવા ગરબડની વાત પૂછો છો સા’બ ? ”

“ હં ! હં ! ” સાહેબને શિકારની ગંધ આવતાં અર્ધાં બેઠા બેવા અંધ જતાં એને આવકારે આપતાં બોલ્યા: “ મેં કહતા હું સીધા મગર કિલ્લુ જેસા કુછ સમજતા નહીં.” રણુછોડને ઉઠાડી મૂકી એની જગાએ જોશંગને બેસાડતાં સાહેબે કહ્યું.

સાહેબને ત્રિકાળરાની સમજતો જોશંગ બોલતાં તો બોલી ગયો પણ પછી ખોટા પડવાની ખીકે સંકેત્યાતો હોય તેમ બોલ્યો: “ પણ સા’બ! એ વાતને તો બે મૈના થયા.”

“ મેં સખ કુછ જનતા હું.” સાહેબે મૂઠ ઉપર હાથ ફેરવતાં કહ્યું: “ મેરી જાન બહાર કુછ નહીં હય. મગર ગામમે આયા હું તો સૂન છું, કયા મામલા થા, ઈસ લિગે પૂછતા હું. ” સાહેબે પોતાની રીત અજાણી.

પછી તો સાહેબ બધું જાણે છે ત્યારે વાત કહેવામાં શી હરકત છે, એમ માની જોશંગે એકઠો એકથી સો સુધી પૂરું જ કર્યું. “ એ તો સા’બ, અમારી વરણની વાત બેટીના હરેખમનો જેમ એવું તો ચાલ્યા જ કરવાનું. આવને મેં તો તે દા’ટે જ ના કહ્યું તું કે અલ્યા, આધી ગઇ, આધી ગઇ ને જવા દેને આ બધી વૈજાગી! બે વરસ હોરો છોકરો જ મોટા અંધ આવશે. એનું જ કરજો ને એટલે નિરાંત! પણ સા’બ! ચડસમાં વાત આવી હોય ત્યારે ખરું કહે એનું કોણ સાંભળે ? ”

“ સાહેબે વચ્ચે હુંકારો ધર્મો: “ મરખાનાં તે કે ગામ વસતાં હરો ? ”

“એલુજ સા’બ! તમે કહ્યું તેમાં જરાય જલ નહિ.” સાહેબને પોતાની તરફેણમાં બેતાં જશંગ ચડ્યો : “તે સા’બ! શું કહું—?”

“કહે, કહે, કુછ વાંધા નહી.” એને અચકાતો બેઠા સાહેબ બોલ્યા.

“છોકરો પૈણશે તો પૈણશે પણ હું ક્યાં લોકાનાં બારણાં ઠોકતો કરું? એમ કરીને દૂધા તો દૂધા પણ ઠાઠા જ ભાંગી ગયાં. છોકરીનો બાપ એવો ઘંટ નીકળ્યો કે છેલી ઘડીએ ફરી ગયો. બે વીઘાં માવા પાસે જમીન હતી તે શેઠને ઘેર ગીરો મૂકી તેમાં એને જ સો ને ત્રીસ આપવાનાંતા. માંડમાંડ દોઢસો રૂપિયા લીધાંતા એમાં આગલા વરનો છેડો ચૂકવવાનું બધું આવી ગયું. બાકી રહ્યા ત્રીસ રૂપિયા તેમાં શું થાય? છેલી ઘડીએ બીજા ત્રીસ રૂપિયા મેં વચ્ચે જમાન રહી અલાવ્યા. અને નાતરું કરવા ગ્યા ત્યારે છોડીના બાપે મારે બેટે હાથ જ ના મેલવા દીધો! કે— ‘હું તો મારે આટલા રૂપિયા લઈ છોડી વળાઉં તેનો સરીગત. છેડો ચૂકવવાનો તમારે માથે. માવો તે ઘડીએ માથે હાથ દઈ બેડો પણ બન્ય ક્યાં? હવે કંઈ એમ ને એમ એણું પાણું અવાય? હાંમાં હા કરો સો રૂપિયે નક્કી કર્યું પાંચસ રૂપિયા વધ્યા તે કંઈ અષ્ટ પષ્ટ વપરીય ગયા. ને છેડાનું લઈ માથે રહ્યું. તે સા’બ! અમારી નિયાતી તો બળ્યો છો ને, કાપ્યા વગરનું સાલ! એ બધાના પાછલે ભાયડે લીલીકસ જેવી પૂળાની બેકાલોર (મંજી) બાળી એ પાંચ ઉગતા આંખા કાપ્યા ને પંદર ચાસ કપાસ કાપી જસો કર્યો, છેવટ એને પચ્યાસ રૂપિયા આપ્યા. નુકશાનવાળાને સો દોઢસોને બદલે, મારા બધા શરમાવી સાઠમાં પતાવ્યું.”

પોતાના શિકારની ગંધ નજીક આવતાં સાહેબે તરત પૂછ્યું : “ક્યારની આ વાત?”

“આ તો સા’બ! બહુ પેલાંની નાતરું કર્યું તેવા તેવાની વાત છે. તે ઘડીએ તો અહીં મોટામીયાં ફોનદાર સા’બ હતા.” જશંગે કહ્યું. એટલામાં તો મોટામીયાં અને એમની વચ્ચે બીજા ત્રણ ફોનદાર થયા તેનો કાળ મણી લીધો. વળી એમને શંકા ઉદભવી કે વાતમાં કંઈ માલ નહિ હોય તેવી વાત તો તે નહિ કરતો હોય?

એટલે એમણે કવીક માયનો હુકમ આપ્યો: “ચાલ, હવે ઝટ કહી નાંખને જે હોય તે.”

જેશજે આગળ ચાલુ કર્યું: “તે સા’બ એ બધા ખર્ચનો ભોગો કાંઈ આવપત ઉપર પૂરો થાય? ધરનું છાપરું પણ શેઠને તંબ મેલવું પડ્યું. તે સા’બ! ધરનું ધર ગયું, જમીનની જમીન ગઈ, ને ઉપરથી બવાડો થયો તે જુદો!”

બહુ નજીકજ આંસની બંધ આવતાં શિકારી કૂતરો તરાપ મારે તેમ સાહેબ બેઠા થઈ ગયા. રોજના અનુભવમાંથી કદાચ ક્ષેતાં એમણે પૂછ્યું: “છોવટે તે નાસી ગઈ ને?”

“ત્યારે સા’બ, બીજું શું થાય?” જેશજે કહ્યું: “એ તો સા’બ! ગામનો ને ગામનો હતો એટલે જેમની તેમની બીવડાવે-ધમકાવે મળી. નંબ તો કાંઈ બારનો હોત તો ગઈતીજ!”

સાહેબ જાણે જાણતા હોય છતાં યાદ ન આવતું હોય તેમ બોલ્યા “આ.....આ.....કાણુ હતો એ?”

“છીતા બેલા!” સાહેબને તરફી પડતી જોઈ જેશંગ વતારે આવ્યો “હં! પછી શી રીતે પકડાયા?”

“એ તો સા’બ! મંઈએમંઈ એટલે પકડતાં શી વાર? એના પાડિયાવાળાને કહી દીધું કે તમે પકડી લાવો, નંબ તો ચારે પાડિયાં તમારી જોડે હુક્કાપાણીનાય વે’વાર નંબ રાખે ને સા’બ! એમનામાંય હોય ન વળવાળા! એયેમંઈ જોદે તે કંઈ નબે? પટાવી સમજાવીને બધું ઘરમેજે રાણી માર્યું.” જેશંગ જાણે વાત થઈ રહી હોય તેમ સાસ ક્ષેતાં બોલ્યો.

પણ વાત પૂરી થઈ રહ્યા છતાં સાહેબને તો અધૂરી જ લાગી. એમણે એને લંબાવતાં પૂછ્યું: “તે એને કંઈ ફરીથી આવો ધંધો ન કરે એવી ખબર પાડ્યા વિના જ જતો કર્યો?”

“એમ તે કે હોય, સા’બ? કાળે કિનાળે કનૈયા કુંવર જેવો વાછડો જેવીને પચ્ચીસ રૂપિયા આપવા પડ્યા, ને આવનાં પાંચ દંડ કર્યો તે તો જુદો!”

“આયડી ગઈ ને ઉપરથી એનો દંડ !” સાહેબ આ નવી નસાઈ સાંભળી આશ્ચર્ય પામ્યા.

“નંદ ત્યારે સાંખ! એનેય ખબર તો પડવી જોઈએ ને! એમ આયડી રખડતી મેલવાનું તો બૂલી જાય !” જ્ઞેશંગે કારણ જણાવ્યું.

“હા !” જાણે એક ઘડ ખેડી હોય તેમ મોં ખંધ કરી સાહેબ બોલ્યા : “તે આ દંડ કરનાર કોણ ?”

“ખીજી કોણ વળી? જે કરે છે એના એસો !”

“પણ નામ હશે ને ?”

“અમારી ખસેં ઘરની નિયામત બકોર ભખત, દેવજી મોટા ને એયર તળસી જે કરે એ અમારે બધાને કખૂલ.”

એ નામોને વાગેજાતું સાહેબે પૂછ્યું “એમાં સુખી ખરા કે નહિ?”

“ખરા તો ખરા પણ—” જ્ઞેશંગ અચકાયો.

“કેમ અટક્યો ?”

“હ્યો ને હવે, સાંખ શું બાકી છે? એમને બધાને તો નહિ પણ ભગતને એ ખૂંચતું.” જ્ઞેશંગે અંતરની વાત કરી.

“કેમ ?”

“સુખી જરા ઉતાવળા અને ચોકખાખોલા એટલે ખીજાને ન ખમે”

“પણ એનું કારણ હશે ને ?”

“એ તો સાંખ! બધી જાડી વાત ક્યાં કેવા એસું ?” અને એણે પાછળ ફરીને જોયું તો બહાર એડેલા ખીજા વરતણિયા ન હતો.

કોઈને ન દેખી હિંમત આવી હોય તેમ જ્ઞેશંગ બોલ્યા : “લાંખી વાત કરીશ તો ય મને કોની ખીક છે? કામ બધું ત્રણ જણ કરે પણ એમાં પેટમાં પાપ જુઓ તો ભગત એકજામાં જ, પેલા બે તો ભોળા અને કામ ધંધાવાળા એટલે કંઈ આંટી ઘૂંટીમાં પડે જ નહિ. પણ ભમત એમની પાસે હા પડાવી પોતાનું કામ કાઢી લે. નિયાતનો બધો દંડ લેવો એ ભગતનું કામ. આખો દાંડો નહિ કંઈ ધંધો કરવો ને છતાં સેંદર મારે તે સાંખ, બધાથી અખણ્યું રે? અમારા બાપદાદા વરતણ કરીને મરી ગયા ને અમારાથી કે ન થયું—ને તે ગામમાં સાહુકારના

જેવું ઈંટરી ઘર કરીને બેઠો, તે કોઈ સમજતું નથી? ધરમાદાનું નામ ને બધું પૂછ્યા તળે દયાવવાનું. પછી એના હિસાબ ને કિતાબ મેણ બાણે છે? મુખ્તીથી આ બધું ના વેઠાય અને મારા જેવા ઉતાવળિયા એટલે બોલે, પછી ખૂંચે જ ને?"

“તે આ દંડેય એમણે જ લીધો હશે ને?”

“આ તો શું આવા કેટલાય દંડ એમની તળે છે.”

“તે હજુ કર્ણમાં વાપર્યો નથી?”

“સમ સમ બળે ને! આ તો ગાયને દોહી કૃતરાંને પાવાનું છે. પણ મામમાં કોણ ભૂડો થાય?” જેશંગે પોતાના મનની પૂરેપૂરી વજાળ કાઢી.

હવે બાણે પોતાને દક્ષિણા મળશે એવી ચોક્કસ ખાતરી થતાં એમણે કહ્યું: “જા હવે વાત તો હું બાણતો હતો પણ તારે મોઢે પૂરી સાંભળી.”

આત્યારે એ આ લોકો નહિ મળે માત્રી સાંજે ખેતરમાંથી બધાય આવી જાય ત્યાં એમને બોલાવવાનો જમાદારને છેલ્લો હુકમ આપી, સાહેબ સિમારેટ કાઢી મળજ હલકુ કરવા લાગ્યા.

(૫)

અભાગિયો દિવસ

આ પ્રસંગે ખેતરમાંથી ધૂધમાતા હેયે વણબોલા આવતા હતા. બેંસોને પાણી પાવા રહેલાં સાસુ-વહુ પાછળ આવતાં હતાં. વરસાદિયો કામવે ડોળે વાટ જોઈ રહ્યો હોય તેમ એમને દરેકી એમાં જ બૂમ પાડી બિઠ્યો: “દેવજી પોતાની સાંજ બોલાવે છે, જરા ચાલી જાતી જાણે.”

સાહેબના તેડાને કંઈ વાપરો વાપ? દેવાએ ચોરા લાગે આંખની નીચે બિલા રહેતાં ચૂંક્યું: “ધેર જતો આવું કે—”

“ બસે, ઘેર જઈને નિરાંતે આવો.” ભાગ્યે જ પોતાની સત્તાના ક્ષમંડમાં દુરથી કોઈની વાતમાં માથું મારતા ફાજદાર અસ્મીથી અકળાતા હોવાથી યોગાનમાં નાખેલા ખાટલા ઉપરથી સૂતાં સૂતાં બોલ્યા.

“ આ આવ્યો, સા’બ ! ” કહી દેવાએ ઝડપમાં પગ ઉપાડ્યો, ત્યારે અંતરની રીસ સાહેબ ઉપર કાઢતો હોય તેમ ભીમો બબ્બકો : “ મોટા સા’બની...” અને બાકીનું ઉતાવળે બોલ્યો : “ એવા તો કેટલાય આવીને પડી રે’શે, કે ભૂખ્યાતરસ્યા એમની સારુ જવા નવરા છીએ ? ”

સંસારની લીલી-સૂકીના અનુભવે દેવાએ દીકરાને ડારતાં કહ્યું : “ છાનો રે’ હવે, જેમ આવે છ એમ શું બક છ ? સાત કરે તોય અધિકારી છે, બોલાવે એટલે તરત હાજર થવું પડે.”

એની એ રીસમાં ભીમો બોલ્યો : “ જાવ ને ત્યારે, એમ બહુ નમ્રાથી જ એ લોકો ચઢી વાગ્યા છે ને—”

“ જો પાછો ! ” દેવા બોલ્યો એટલે ભીમો ચૂપ થઈ ગયો.

દેવા ગામની ભાંજગડ કરવાનું જુવાનીમાંથી જ શીખ્યો હતો. મૂળેથી જરા ચકોર ખરો, એટલે ઉઘાડી આંખે દીઠું ન ખમ્યા. લલ્લુ જેહરાનો રામો અને એ સાથે જ દૂધ રેડતા હોય, દૂધ એનું શેર-અચ્છંરેય વધારે હોય, અને છતાં પૈસામાં એને આનો બે આના આળા મળે.

એક વખત નહિ પણ પાંચપંદર વખત એણે દલીલ કરી હતી : “ પાનાકાકા ! મારું દૂધ રામો કરતાં વધારે થયું તોય આટલા જ પૈસા કેમ ? ”

“ હવ્વુ બે પ્યાલા પાણી વધારે રેડ્યું હોત તો એથીય વધારે થાતે.” પાનાકાકા જવાબ આપતા.

“ મેલડી માના સોગંદ, જો પાણીનું ફારુચ પાડ્યું હોય તો.”

“ એ તો હું જોઈ આવ્યો છું ? અમારે તો આ શીશીનો નંખર કહે, એ ખરું.” પાનાકાકા શીશીને બિચ્છી કરીને બીજાના દૂધમાં ચૂકતાં કહેતા.

“ ખાસ્સી શીશી કેટલીય ખાર હતી ને નંખરને છું કામ—”

“ જા, જા, ભાઈ ! હવે તું-નંબરની મને ખબર પાડવાવાળો ! ”
પાનોકાકા એને પૂરું બોલવા દીધા વગર એકાદ પૈસા વધુ આપી
વિદાય કરતા.

પછી તો એ સારી રીતે સમજી ગયો કે રામાને કંઈ પાનોકાકા
અમરતો પૈસા વધારે નથી આપતો. દર સાલ હોળી ઉપર દૂધના ઇંજરો
આપવાનો થાય ત્યારે લલ્લુ જેહરો અને બીજા બેત્રણ આગેવાન
એણેવતે પણ પાનોકાકાને જ ઇંજરો અપાવતા. આજકાલ કરતાં
આ કંઈ બેપાંચ વરસથી નહોતું ચાલતું. પાનોકાકા આ ગામમાં પેઢી
ત્યારથી જ એણે બેચાર જણને સાધ્યા હતા. એમના મોંમાં પાંચપચ્ચીસ
દાબી એ ચૂપ રાખતો અને એમના જ ભાઈને લૂંટી એમને બેચાર
પૈસાના બાકળા વધારે ફેંકતો.

એક સાલ એ ખાંધિયા થઈ બેઠેલા ઘરડા ધુવડોને જીવાન દેવાએ
થાય આપી દીધી. પોતાના ચોથા ભાગના પાડિયાને એવું મીઠું મરચું
ભભરાવીને તૈયાર રાખ્યો કે ગમે તેટલા ધમપછાડ કરી પણ એમાં
કોઈનું કંઈ વળ્યું નહિ. એ સાલ ગામમાં બે ભાગે ઇંજરો અપાયો.
આમાં દેવા સિવાય બીજા પાડિયાના બકેર ભગત અને બેચર તળશી
પણ ખરા. એ સાલથી દેવાને ગામની ભાંજગડમાં બોલાવવા નેટલું
મહત્ત્વ મળ્યું.

તે પછી ધીમે ધીમે પાનોકાકા અને પેલા ઘેડિયા મરી પરવાયા;
અને એ કાવાદાવા કરવાનું કામ આ ત્રણ જણના વારસામાં આવ્યું.
પણ પાંચદસ વર્ષ એવાં કાળાંધોળાં કરી જોયા પછી દેવાના મનમાં
આપોઆપ એકબે કુદરતી ફટકા પડ્યા એટલે થઈ આવ્યું કે હરામનું
ખાધે કોઈનું ભલું થવાનું નથી. પછી એ એવી ભાંજગડ મૂકી દળે
વળાવ્યા. જોકે બોલાવે ત્યાં જવું, ચાત કરવી, ચીત કરવી અને કોઈને
બે શબ્દો સારા ખોટા કહેવા પડે તો કહે પણ ખરો. પણ અંદરથી
બે પૈસા ખાવાનો સ્વાર્થ ચાલ્યો ગયો હતો. જોકે ભગતની બધી
બાજી એ સમજતો પણ ‘કરશે તે ભોગવશે’ માની મૌન સેવતો. બીજા
ભાંજગડિયો બેચર તળશી તો મૂળે જ બોળિયો, ખરું લાગે ત્યાં ભલ-

બલાને મોઢે સંભળાવી દે, પણ મૂળે જુદી થોડી એટલે ખરાખોટાની પારખ એકી. આ ત્રણની જેડીમાં પાક્કામાં પાક્કો સ્વાસ્થી અને લુચ્ચો એકલો ખંકાર ભગત. બે પૈસા સારુ સામાનું નુકસાન કરે. કોઇનું મંડાવવું, કોઇનું ભગાવવું, કોઇનું આળવું ને કોઇનું ખોદવું, એ બધાંમાં એ ન હોય પણ એતી જાણ બહાર કંઈ ન અને. અને પાછો ભગત મંડળીમાં લાંબું ડીલું કરીને તૈયાર!

હવે આમનેાય પાપનો ઘડો બરાઈ રહેવા આવ્યો હોય તેમ જીવાન ટોળી જિભી થઇ હતી. મુખી-રણછોડ દર આ નવી ટોળીનો માણસ હતો. નવી સાસરે આવેલી વડુ ગમે તેટલી મોં-માથાની હોય પણ પગ ખૂંખ્યા વગર કંઈ ચાસે નહિ તેમ આ ટોળીનું હજી કંઈ ઝાઝું ચાલતું નહિ.

ખંકાર ભગત મુખીને પોતાના પક્ષમાં લેવા કોઇ વ જાણે તેમ યુક્તિ તો કરતો હતો. આ ભાંજગડ વખતેય માવાનો અને છીતાનો દંડ લીધો ત્યારે ભગતે બે રૂપિયા આપવા માંડ્યા હતા, પણ મુખીએ ચોખ્ખી ના પાડી દીધી. ભગતને આ ખૂંચું હતું છતાં 'હમણું નહિ તો લોહીયમો થશે એટલે લેશે.' માની મન વાળ્યું.

રણછોડ પાસે પટલાઇ આવ્યાને છ-આઠ મહિના થયા હતા. શંકર-ફાજદાર ત્યારપછી આ ત્રીજી વાર આવ્યા હતા. એમનેય મુખીનો આ ચોખ્ખલિયો સ્વભાવ ખૂંચતો હતો પણ એમને સગવડ માટે મુખીની કંઈ જરૂર પડતી નહિ. વળી રણછોડ ચોખ્ખલિયો હતો એવો તટસ્થ પણ હતો. કોઇ કામમાં માથું મારતો નહિ એટલે ફાજદારને એ બાજુની નિરાંત હતી.

ખીજ નવાઇની એ વાત હતી કે જેમ ખીજાં ગામોમાં ફાજદારના એકબે સાચાં-જૂઠાં કરનાર ખાંધિયા હોય છે તેમાંનું અક્કી કોઇ ન હતું. દરેક પોતપોતાનો ધંધો કરતા, અને નવરા હોય તો રાવણાં કરી ચા-અરીણુ ઘૂંટતા. ફક્ત શેઠ કે પુજા જેવા જરૂરપૂરતો વસારો વેઠતા અને પોતાનો સ્વાર્થ સાધતા એ જ.

સાંજે ભગત, દેવો અને બેચરને ફાજદારે બોલાવ્યા ત્યારે એમના મનમાં આશંકા જન્મી. તેમાંય બેચરથી આવું કંઈ થોડું વેઠાતું એટલે એને બોલાવ્યો ત્યારે એ દેવાને ઘેર બે વખત આંટા મારી આવ્યો પણ

એ મળ્યો નહિ. આ ત્રીજી વખત એ આવ્યો ત્યારે દેવો આંગણમાં બારો નાખી, બહારની ઓટલીએ પાણી પીતો બેઠો હતો.

“ કેમ દેવજી ! ચોરા આગળ થઈને આવ્યા ને ? ” એચરે દરથી પૂછ્યું.

“ હા, કંઈ તમનેય બોલાવ્યા છે કે શું ? ” પાણીનો ઘૂંટડો પેટમાં હિતારતાં દેવાએ પૂછ્યું.

“ ત્રણેય ને, પણ ભગત તો અપોરના રહું ગયા છે, તે ક્યાં હજી આવ્યા છે ? ”

દેવાએ જાહેરાત વિચાર કરતાં કહ્યું: “ ત્રણેને બોલાવે છે તે કેં છે કે શું ? ”

“ દઈ જાણે ! હું તો તમારે ત્યાં બે વખત આવી ગયો. ” એચર નીચે બેઠો એટલે ભીમાએ એને હુકી આપ્યો.

દેવે મન વાળ્યું: “ હવે જે હશે તે હમણાં જઈશું એટલે જણાશે. ”

એચરના મનમાંથી હજી બીક ગઈ ન હતી. એણે મનની વરાળ કાઢતાં કહ્યું: “ કેં હોયું જોઈએ, નઈ તો ત્રણેને ના બોલાવે. રણછોડ મુખી થયો ત્યારથી મને થયા કરતું તું કે ગામમાં ખટપટ ઘાલ્યા વગર નઈ રે. ”

દેવો: “ તે તમે શું કામ ગભરાવ છો ? આપણે શું કયું છે ? ”

બંનેને કંઈ વાત કરતાં સાંભળી અંદરથી કંકુએ આવી પૂછ્યું: “ કેમ કેં સાની વાતો કરો છો ? ”

એચર: “ આ ફોજદાર બોલાવે છે એરેતો ! ”

જીવને કડવો કરી નાખતાં કંકુએ કહ્યું: “ એ મુઆને પાછું શું કામ પડ્યું છે ? ”

જાણે ધરનાં સાણસોથી કંટાળી ગયો હોય તેમ મોં અગાડી દેવો બોલ્યો: “ આ બધાને ડાંપણ કરવાનું કોણ કેંતું હશે ? એનો એવો થઈ છે તે બોલાવેય ખરો, એમાં તારા આપનું શું ગયું ? ”

આજે આટલાં વર્ષેય દેવા સામું ન બોલી શકતી કંકુ કંઈ બોલ્યા વગર મનમાં બબલી અંદર ચાલી મઈ. “ મુઆ, ક્યા નખખોદિયાનું

આજ દા'ડા બિગતાં મોઢું જોવામાં આવ્યું કે આખો દા'ડા જ આનું આ !”

હજી એ ફોજદારના બોલાવવાનું કંઈ અનુમાન કરી શકે તે પહેલાં જોશંગ વસ્ત્રિયો બોલાવવા આવી પહોંચ્યો: “ સ્યો, બેચર મોટા, તમે તો અહીં બેઠા છો ને હું તો તમારે ઘેર જઈ આવ્યો. આત્રોને ભાઈ-સા'બ, બિભાબિભા આવી જાવ. સા'બ અમારો જીવ લેતા મટે. ”

બેચરે પહેલાં રણછોડ બોલાવવા આવ્યો ત્યારે પૂછ્યું હતું પણ કંઈ ખુલાસો થયો ન હતો, એટલે એનો એ પ્રશ્ન એમણે જોશંગને પૂછ્યો: “ કેમ અલ્યા, સા'બ કે ઉપરાહાપરી તેડાં મોકલે છે ? કે છે કે શું ? ”

પોતાની અજ્ઞાનતા બતાવતાં જોશંગે કહ્યું: “ સા'બ કે એમનું કામ ઓછા અમને કે' છે ? ”

બિભો થતાં દેવો બોલ્યો: “ લે ભઈ હેંડ, આવ્યા પછી કે આવવું છે ? ”

બેચર: “ ભગત આવ્યા ? ”

જોશંગ: “ રણછોડ બોલાવવા ગયો છે. ”

બંને જણને તેડી કંપાઉન્ડમાં પેસતા જોશંગે પોતાનો ભાર ઉતારતાં કહ્યું: “ સ્યો સા'બ ! આ આવ્યા. ”

ગામમાં કરે એ જ થાય એવા બેતૃતીયાંશ ભાગની ફોજદારને મન કંઈ કિંમત ન હોય તેમ એમણે પૂછ્યું: “ હજી એક કોણ બાકી રહ્યું ? ”

“ ભગત. ” વસ્ત્રિયે જવાબ આપ્યો.

પોતાની ગણતરીમાં જેની વધુ જરૂર હતી તે જ નામ બાકી નીકળતાં ફોજદાર બોલ્યા: “ એના આવ્યા વગર આ એને શું ચલાવવા છે ? એસાડ ત્યાં અડાળામાં. ”

ફેટલી અસંખ્યતા ! ગમે તેવા ગણે પણ એમના નાનાસા ગામમાં એ જ મુખ્ય વહીવટ અને કરે તે થાય એવા પુરુષો સામે પણ નબળાં આમલી ફોજદાર આમ જંગલી શબ્દો વિનાકારણ વાપરે, ત્યાં ખરીબ, નખળા અને મુનેગાર માણસોના માણસોને એ શું નહિ કરતો હોય ?

‘તું’ કહેતાં જીભ ખેંચી કાઢે એવી અનુભવી કામ આવા હલકટ હંકારા કેમ સહી શકતી હશે ? ઘણા કાળથી, પેટીન્દરપેટીથી અધિ-

કારીઓના જીલ્મથી દેવાઈ ગયેલી પ્રજા એના સામું કંઈ થઈ શકતી નથી. છેવટે એ સહજ થઈ જાય છે. પોતાને જુદાના ખાં માનતા દેશી સાહેબોની પણ એ સ્થિતિ પરદેશી સરકાર આગળ ક્યાં નથી ? દેશી સાહેબો જ શા માટે ? સુધરેલી, શિક્ષિત અને કાયદા જાણનારી આપણી પ્રજા પણ એમનું સહન કરે છે ? સ્વતંત્ર દેશની કોઈ પ્રજા આટલું અપમાન સહે ખરી ? અને છતાં જગતની સર્વ પ્રજા પોતાની સ્વતંત્રતા જાળવવા માટે જીવસંતાપની ખેલ ખેલી રહી છે. એવા જગતયુદ્ધ વખતે ય આપણને આપણી પરાધીનતા કેટલીક સાહે છે ?

એટલે અભણ, અજ્ઞાન પ્રજાની સરકારના નાના નોકરોની આગળ જે સ્થિતિ છે, અને એ કામ કરતાં પોતે આગળ, જુદી અને મહત્વવાળી પ્રજા માને છે. એમની પરતંત્રતાની દૃષ્ટિએ જે પરિસ્થિતિ છે, તે ઢાલની બંને બાજુ જેવી પરસ્પર વિરુદ્ધ હોવા છતાં એક જ મગની બે દ્રાડ જેવી જ છે.

એમનું નસીબ કંઈ પાધરું, એટલે બહુ વખત એસી રહેવું પડે તે પહેલાં એમના ત્રીજા સભ્ય બકોર ભગત આવી પહોંચ્યા.

નાટકની ત્રીજી ઘંટડી વાગતાં પડેા ખૂસે તેમ નિરાંતે સૂતેલા સાહેબ બિભાં થતાં બોલ્યા : “આલો, ઉપર આવો ત્રણેય.”

સાહેબ ખુરસી ઉપર બેઠા. ત્રણે જણે થોડે છેટે નીચે બેઠા. છોટા જમાદાર (સિપાઈ) જોડેની ચોરડીના બારણામાં—એના રસોડામાં કપડાંભેર બિભો. ત્રણ વરતણિયા અડાળામાં હતા. મુખી હમણાં જ ઘેર વાળુ કરવા ગયા હતા.

સાહેબે સિગારેટ સળગાવી જરા ડુઆળ પડે તેમ પગ પહોળા કરી, ઘુમાડો કાઢતાં કહ્યું : “બધી ગાયકવાડી તમારે ત્રણેને ઘેર આવી ગઈ છે, નહિ ?”

આવી અધ્ધર વાતમાં કોઈને કંઈ સમજ ન પડી. સાહેબે ઘુમાડાને જરા પેટમાં ગૂંચાવા દઈ બીજાને સવાલ કર્યો : “સરકારે કોર્ટ—કચેરીઓ કરી છે, તે તો તમારે મન નકામી હશે, નહિ ?”

ભગત ધીમેથી બોલ્યા : “એવું અમે ક્યારે કહ્યું, સા’બ ?”

“એવું નહિ તો બીજું શું ? સાંબ...” સાહેબ અધીક ગાળ મોંમાંથી કાઢી પગ પછાડતાં બોલ્યા.

એ કડવો ઘૂંટડો ગળી જતાં ભગત ફરી બોલ્યા : “તમને સાંબ કોકે ખોડું—”

“છાનો રહે હવે ! મને ખોટા પાડે છે ? હું તારી બધી લુચ્ચાઈ સમજું છું.” સાહેબે ભગતને વચ્ચે બોલતાં, અટકાવ્યો અને ડોક ઊંચી કરતાં ખૂમ પાડી : “કોણ છે, જમાદાર ?”

“આવ્યો સાંબ !” એમ જમાદારે કહ્યું કે તરત હુકમ છૂટ્યો : “બ, પેલા માવા ગરબડ ને છીતા ઘેલાને બોલાવ.”

નાટકનો પડદો ઊઘડતાં બધા સીન નજરે પડે તેમ હવે બધી બાજુ ઉઘાડી થઈ ગઈ. પણ આવો ઝઘડો આ કંઈ પ્રથમ ન હતો. એમાં ફોજદારને શું ? એને કોણે કહ્યું ? એવા જુદા જુદા વિચારો ત્રણેને તો કોણ જાણે, પણ ભગતને તો આવી ગયા.

ફોજદારે આગળ ચલાવ્યું : “આવા પોલીસગુના દબાવી રાખ્યા છો તે શું થાય, ખબર છે ?”

પણ કોણ જવાબ આપે ! સાહેબે હવે જેની ઉપર મુખ્ય તરાપ હતી એ ભગત તરફ તાકતાં કહ્યું : “નાતના પૈસા ખાઈ જાવ છો તેમ આવ નાનાં છોકરાંના બેલ સમજતા દર્શો, પણ આ તો ફોજદારી ગુનો, ચૂનો ટીપવા જતાંય છૂટકો નહિ થાય !”

હવે પોતા ઉપર સીધો આરોપ આવતાં ભગત બોલ્યા : “પણ સાહેબ—”

“બસ, મારે કશું સાંભળવું નથી. કોઈની બધરી લઈને નાસી જવું એને બાજમળા સમજે છો ?” અને સાહેબે ભગતને બદલે પેલા બે તરફ તાકી રહેતાં કહ્યું : “ખોટા મટલાઈ કરતાં શીખ્યા છે ! ગધેડાં મૂંડતાં તો આવડતું નહિ હોય ! તમારો બાપ તો દબાવીને બેઠો છે પણ તમે શું જોઈને આવા ગુનામાં સંડોવાવ છો ?”

“સાહેબ ! મેં નથી લીધા. એ તો ધરમાદા—”

એટલામાં જમાદાર માવા ગરબડ અને છીતા ઘેલાને બોલાવી લાવ્યા. એના તરફ આંખળી કરી ફોજદાર તાડુકાને બોલ્યા : “આમના શરીર

ઉપર કથકું તો પૂરું પહેરવાનું છે નહિ ને એ ધરમાદા આપે ? ” અને છીતા તરફ જોઈ કહ્યું : “ કેમ અલ્યા, તેં પચ્ચીસ રૂપિયા ક્યાંથી લાવીને આપ્યા ? ”

માંડ માંડ દબાઈ ગયેલી વાતને એકાએક ઊભી થતી જોઈ, અળણ્યા થતાં એનાથી પૂછી જવાયું : “ શાના, સાંખ ? ”

માવા તરફ આંગળી કરી સાહેબ બોલ્યા : “ આની સણીજી-પેલી તારી માને લઈ ગયો’તો ને ? એના—” સખ્ય માણસોથી એ શબ્દો સાંભળી શકાય તેવા નહોતા.

છીતો જોડે એડેલા આગેવાનોથી ખીતો હોય તેમ તરત ન બોલ્યો. સાહેબ ફરીથી અકળાઈને બોલ્યા : “ સાક્ષા ! એમની સામું થું જોએ છે ? તારી માનું—કહી નાખને ઝટ કે વાછડો વેચીને આપ્યા. ”

છેવટે છીતે ડોકું ધુણાવી સંમતિ આપી, એટલે ફોજદારે માવા તરફ દષ્ટિ કરી કહ્યું : “ તમારી માના ચોર માનું, ચોર ! આની ખાયડી ગઈ તો ગઈ, ને ઉપરથી દલાલીના પાંચ લીધા ? ” અને ભગત તરફ લાલ આંખ કરતાં કહ્યું : “ ક્યાં ગયો એ ધરમાદા કરનારો ? આમની પાસે ખાનપાણી નથી ને ધરમાદા લીધા તો તે કેટલા ધરમાદા આપ્યા ? સાલ્લા ચોર ! સામાં ધરમાદા કર્યા ? ”

સાહેબ બધી વાત જાણે છે માની ભગતે છુપાવ્યા વિના જ કહ્યું : “ હજુ કશામાં વાપર્યા નથી, મારી કને જ છે. ”

“ એમ કહેને કે તારા પેટને ધરમાદા કર્યા ! તમને એકાદ વખત મોસાળમાં મોકલ્યા વિના આવી ભાંજગડ કરવાનું બૂલવાના નથી. ”

આમ એ રાત્રે એ કલાકેતો પૂરેપૂરો પાઠ ભજવી, સરકારી નોકરીની ફરજ બરાબર બજાવી સાહેબે એ ત્રીસ રૂપિયાની ધરમાદા કરવાની રકમ અને ઉપરાંત ગમે તે એક આપે કે ત્રણ આપે પણ આવો સરકારી મુલો દબાવવા બદલ ઉપરથી પંદર લીધા; અને પેદાશ પડે ત્યારે ધૂળ લીધા વિના ન જીવે તેમ છીતાને દાઝ્યા ઉપર ખીજો ફરીથી દસનો કાચ પડ્યો એ જુદો !

આ પ્રમાણે રેતીમાંથી તેલ કાઢવાનો કીમિયો બાણુતા શંકરરાવ ફેબદાર બ્રહ્મભોજન પછી પંચ્યાવનની ભૂદક્ષિણ કઠાવીને દારૂનો સારામાં સારો નશો કરી ઘેરતા હતા ત્યારે દેવાને પાસું ધસ્યા છતાં કેમેય જીવ આવતી ન હતી: “ લેવાદેવાની એ અક્કરમીની બેપાંચ ગાળો ખાવી પડી ! સવારના પોરમાં કાક અભાગિયાનું મોઢું બેવામાં આવ્યું કે આવજ આવો દાંડો જ આવો ને આવો મ્યો. ”

પણ હજી આવો દાંડો ક્યાં થયો હતો ? હજી રાત પછીનું પરીણ તો થવા દો !

(૬)

પિયર ચાલી ગઈ !

રાતનો એક વાગ્યો હતો. ગામડાગામમાં આટલી રાતે ચેતનવંતાં એ સ્થળો: એક ચોરો અને બીજી બજનમંડળી—પણ એય અત્યારે શાન્ત હતાં. ફેબદાર અને જમાદાર ખૂબ ટીંચીને જીંધમાં કે ઘેનમાં જડ શા આટલામાં પડ્યા હતા. આખા દિવસની અથડામણમાં વરતાણુયા અડા-ળામાં અર્ધાં બગતા-જીંધતા આડા પડ્યા હતા. સગડીતા દેવતા ઉપર વળેલી રાખમાંથી ધીમે ધીમે ધુમાડો નીકળી અધિકારમાં બળી જતો હતો. પવન શાંત હતો. પીપળાનાં પાન સુષ્કાંચ હાલતાંચાલતાં ન હતાં. વા જોડે વહતાં કૂતરાં પણ મીઠી નિંદ્રમાં ડૂબ્યાં હતાં.

ફક્ત નહોતી જીંધ બીમાને. ખેતરમાંથી જ પુંબની અખર લઈ તાખવાનો નિશ્ચય ઘેર આવતાં એગળી ગયો. ફેબદાર ચોરામાં પડ્યો હતો. અધૂરમાં પૂરું આપને એણે બેલાવ્યો હતો. પુંબની તપાસ તો કરી હતી, પણ ફેબદારસાહેબની પસાણુમતમાં પડેલો એ ઘેર ન હતો. એને શોધીને અખર લેવા બાધ તો—એક તો ફેબદારનો મુકામ, વણી એ એમના જ કામે રોકામેલો, કમતો વાધ થઈ જતાં ચાર ન લાગે.

જોકે ભીમાના હૃદયમાં વેરનો અગ્નિ પૂરજોશમાં જલતો જ હતો, છતાં એણે આજની રાત થોભી જવાનું કીક માન્યું. ફોજદાર કંઈ કાયમ તો નથી ખેંસી રહેવાનો, પુખ્તને વેંશોમોડો પણ છોડે એ ખીજા, આ બદો તો ખચર લીધા વિના મેલે જ નહિ.

આમ ગમેતેમ ભીમાએ મન વાળ્યું, પણ એને કોંઈ આવતી ન હતી. સોડમાં જ આંખ મીચીને સૂતેલી ચંદા કીધી તો નથી એવી ભીમાને પૂરી ખાતરી હતી. દોજ કીધા છતાં એને જગાડતો ભીમો આજ એ જાગતી પડી હતી છતાં બોલાવી શકતો ન હતો. એને થતું કે મારા મનનો વિચાર એને જણાવું, પણ એને ઢંઢોળવા કોચો થયેલો હાથ એમ ને એમ પાછો સંક્ર જતો. ન તો એ ચંદાને બોલાવી શકતો, ન તો એ નિરાંતે કીધી શકતો.

ભેડેના ખાંડમાં દેવો અને કંઈ પણ પૂરાં કીધ્યાં ન હતાં. આંખમાં ઘેન ભરાતું, આંખ મીચાતી ને ગ્રેધરી જતી. કામથી થાક્યાંપાક્યાં ઘેર આવેલાં આ દુદ્ધ દોષની પહેલી રાતમાં જ પૂરી કીધ લાઇ લેતાં. પણ આવ દાડો કોચો ત્યારથી એક પછી એક જે પ્રસંગો બની ગયા, તેથી એમની કીધ જ કોડી ગઇ હતી.

ચંદાની સ્થિતિ વળી એથી જુદી હતી. એ જાગતી હતી એ વાત ખરી, પણ એના હોવામાં કોઈ જાતનો ઉચાટ ન હતો. એણે જે પગલું ભરવાનું હતું એનો પૂરેપૂરો નિર્ણય કરી લીધો હતો. એમાં એ અડગ હતી, સંશય કે શંકાનું એમાં સ્થાન ન હતું. ફક્ત પોતાનો એ નિર્ણય જણાવવાની જ એને વાર હતી. એના જીવનની જે એક ખાસિયત હતી, તે એ કે ડગલું બધું કે ના લડવું, ના લડવું; એટલે આ બધો વખત એ એના નિશ્ચયના વિચારમાં જ હતી.

છેવટે એ જ પ્રમાણે ખીજે અર્ધો કલાક વહી ગયો. ભીમો પોતાના મનની જે વાત ચંદા આગળ નહોતો કહી શકતો, જે એના મનની નિર્બળતા એને પાછી પાડતી હતી, એનો ચંદાએ જ ચાંત આપ્યો.

એક વખત ચંદાએ એને ખભે હાથ મૂકી જરા હલાવ્યો ત્યારે ભીમો એકદમ જવાબ ન આપી શક્યો. ચંદાએ એને વધુ ઢંઢોળતાં પીમે રહીને બોલાવ્યો: “ભીમા! કીધી ગયો?”

સફળો બેઠો થઈ જતાં બીમો બોલ્યો: “ભાગું છું ને! ઊંધ તો આજ આવી રહી.”

સ્વસ્ત્યાચાર થતાં દેવાના કાન એ તરફ મંડાયા, કંકુએ ય પડખું ફેરવ્યું.

ચંદા બેઠી થતાં બોલી: “મેં તો ધાર્યું કે તને ઊંધમાં ડખ્ત થશે.”

ચંદાનો એ મીઠો લાગતો સૂર બીમાને તીણી ધાર શો ચમ્ કરતો બેસી ગયો. એણે જરા ઉતાવળે બોલી જતાં કહ્યું: “એટલે તં મને કેવા ધાર્યો? તારા મનને તો જાણે હું ગધેડા છું, નહિ?”

“એ તો તું જાણે! મેં ક્યાં કશું કહ્યું છે?”

“ત્યારે આ શું કહ્યું છે? ઊંધમાં ડખ્ત થશે એનો અરથ એ કે બીબે? તને જ વટ હશે ને મને નહિ હોય કેમ?” બીમો હજી શાંત પડ્યો ન હતો.

ચંદાએ આડીતેડી વાત કર્યા વિના સીધી વાત કરી: “જે બીમા! મને વટ કે ફટની વાતો કરવાનો વખત નથી. મેં તો તને મારો વિચાર કેવા જગાડ્યો છે.”

“શા?” બીમાએ પુછ્યું.

“જે પાછો એકદમ આકરો ન થતો. લગન પહેલાં આપણે છેલ્લાં આંખાવાડિયામાં ભેગાં થયાં હતાં, એ તો તને યાદ છે ને?”

“હા, હા, મને તો અધું રજેરજ યાદ છે. એક વાર તારી વાત કહી નાખ ને!” બીમાએ નિષ્ફળતાનો આછો રણકો અનુભવતાં કહ્યું.

“તે વખતે મેં છેલ્લી શી શરત કરી હતી તે સાંભરે છે?” ચંદાએ ખરીક્ષા લેતી હોય તેમ પૂછ્યું.

“હા, હા, પણ તારે કેવું છે શું?”

“તને યાદ હોય તેમ નથી લાગતું.”

“કેમ?”

“હોત તો હું શું કેવા ભાગું છું તે સમજી ગયો હોત.”

“એટલે?”

“એટલે એ જ! તેં શરત ન પાળી, પણ મારે તો પાળવી પડેજ.”

“પણ મેં ક્યાં નથી પાળી?”

“હા, એ તો બૂલી ગઈ, તેં તો તારું ઘણીપણું જેની ઉપર વાપરવાનું હતું તેની ઉપર વાપરી લીધું—”

ચંદાનો એ ચાખખો ન સહેવાયાથી ભીમો વચ્ચે બોલી ગયો : “જો ચંદા, મરદારીનો આ અવસર નથી, થનાર થઈ ગયું, તેને સંભારી ચાખખા મારવા એ કંઈ મોટી ખાંદુરી નથી.”

“લે રહું,” ચંદાએ આમળ કહ્યું : “ચાખખા મારીને મારે શું કામ છે ? તે દા'ડે તેં કહ્યું હોત કે જે થનાર હશે તે તો થયા જ કરશે, એની પાછળ જીવ બાળતાં મને નથી આવડતો : તો ભીમા, હું તને ચોખ્ખું જ કહી દેત કે ચંદા એ માટીની નથી—એનો સ્વભાવ તો દોરડી બળે પણ વળ ન જાય એ માટીમાંથી ઘડાયો છે; એટલે ચંદાની લાલચ જવા દેજે. પણ તેં તો ઊલટું એથી અવળું જ કહ્યું—‘ચંદા ઠાંસ નથી મારતો એક વાર તું મારી થઈ એટલે નરમે સમજજે, મોત આપ્યું હોય એ જ પછી તારું નામ લે’ ને ભીમા! આજ તું તો ‘થનાર થઈ ગયું’ એવી દાળખમાં વાગે તેવી વાત કરે છે.”

“તે હવે ફરીથી દા'ડો કંઈ નથી ઊગવાનો ? વખત તો જોવો પડે ને ?”

“વેપારીના વાયદા અને વિચાર હું નથી શીખી. મારામાં તો ‘એક કટકો ને એ ભાગવાળું’ લોહી છે. તું હિસાબ કરતાં શીખ્યો હોય તો ખોટ-નફાનો વિચાર કરજે. હું તો સવાર પહેલાં જવાની.

“ક્યાં જવાની ?” ભીમાના હૃદયમાં તો શુંનું શું થઈ ગયું, પણ એ ભાવ અંધારાની ઓથે ઢંકાયેલો જ રહ્યો.

“તું નથી સંધરતો એટલે બીજો મારગ તો કાઢવો જ પડે ને ?”

“હું નથી સંધરતો ? શું બોલ છ ?”

ત્યારે બીજું શું ? આપણી વચ્ચે શી શરત હતી ? સાંઠ નાથ્યો તે વાત મારે કદી સંભારવી નહિ, એનું અભિમાન રાખવું નહિ. ડાબીની દીકરી મટી વારેયાની ‘વહુ’ થઈ જવું, ને તારે મારું અપમાન થાય ત્યારે જીવને જોખમે તરત બદલે લેવો—” ચંદાએ શરતની સ્પષ્ટતા કરી.

“ખરું,” ભીમો બોલ્યો, “પણ તરત એટલે—”

“લાગ આવે ત્યારે,” ચંદા વચ્ચે બોલી, “અને તેની મને જા નથી. પણ ત્યાંથી મારાથી નીચું મોં બાકી ન જિવાય.”

“તેથી તું ચાલી જાય છે એમ ?” ભીમે સહેજ ઉશ્કેરાઈને બોલ્યો.

“ચાલી તો જઈ છું,” ચંદાએ કહ્યું, “પણ જવાજવામાં ય ફેર હોય છે.”

ભીમાએ લાગ જોઈ ટાણે માર્યો : “એ તો મને ખબર છે. કોઈ સારા માટે જાય ને તું મને ભૂંડો ખતાવવા જાય છે.”

“તું માને એ ખરું,” ચંદાએ કહ્યું, “મારું કહેવું તો ખીજું હતું.”

“શું ?”

“તે ખીજું ધારી લીધું, હવે કેવાનું શું કામ છે ?”

“જાણું તો ખરો.”

“સાંભળ ત્યારે,” ચંદાએ ગળું ખોંખારી કહ્યું, “મેં લગન કરતાં શું કહ્યું હતું ? ખાવાનું નહિ મળે તો એની પરવા નહિ, લૂગડાંની વરણાગી નહિ હોય તોય પરવા નહિ, કામ કરતાં કંટાળાશ નહિ, ધરનાંની ગાળ તો શું પણ માર ખાઈને બેસી રહીશ, પણ તું દારૂ પીશ, એલકેલ બોલીશ કે બહાર ભવાડો કરીશ, કોઈ ખરુંખોટું બોલી જશે, તે નહિ સાંખું, નહિ સાંખું, સાડીસત્તર વાર નહિ સાંખું. આજ પુજો શું બોલી ગયો તે મારું મન જાણે છે. છતાં તું તો મને મારીને જ બેસી રહ્યો, અને ઉપરથી વાણિયાની પેડે વેપક્ષો કર્યો હોય તેમ વાયદા કર જ ! શાહુકારની પેડે નફા-ખોટનો હિસાબ ગણે તે કદી વેર લઈ શકે ? છતાં તું મને ખીજીઓની પેડે સહેજ ખાંચો પડે ને બસેયાં કાઢી નાંખે એવી ના માનતો. મેં તો જે ડગ ભર્યું તે ભર્યું, છવ જાય તોય પાછું ભરવાનું જ નહિ. જવાજવામાં ફેર કહું છું તે આટલો જ. આજ જેમ મારી જાતે જઈ છું, તેમ આવીશ પણ મારી મેળે—મારે આવવા માટે આજું નહિ જોઈએ.” અને સહેજ અટકીને એણે કહ્યું : “સાથે સાથે એટલું ય પાછું કહી દઉં, કે કદી પાછા આવવાનો વખત ન આવ્યો, તો ય એટલી તો ખાતરી રાખજો કે ચંદાના હાથમાં છેવટ સુધી ચૂડીઓ તો તારી જ રેશે.”

ધીમે શ્વાસે સાંભળતી કંકુ આ વખતે દમનો હુમલો ન સંભાળી શકી. એણે ઘણો ય પ્રયત્ન કર્યો કે ખાંસી ખાવાથી રંગમાં ભંગ પડશે

પણ ભૂડો ભૂડાનો ભાવ બનવ્યા વિના ન રહે તેમ છેવટ એણે ધીમી ધીમી એકમે વખત ઊધરસ ખાધી ત્યારે દમનો હુમલો શાન્ત પડ્યો.

ભીમાએ ચંદા તરફ ઇશારત કરી સાનમાં કહ્યું કે, ભૂડી ! માથાપ આગળ મને શું કામ ફગેત કર છ ?

પણ ચંદા તો જાણે કાઠને દેખતી કે સાંભળતી ન હોય તેમ ખીજ તરફ લક્ષ આપ્યા વગર બોલી : “ જો ભીમા ! જાશ લેવા જવું ને દોણી સંતાડવી એ ન બને. તને કદાચ મનમાં આવતું હોય કે ટકાની ખાયડી સારુ કોણ તકરાર વહોરે, તો હું નથી કે’તી.”

ભીમા ધીમેથી બોલ્યા : “ ચંદા ! તું નરુ’ તારું જ હાંકે છ, પણ જોડે મારું તો સાંભળ ! ”

ભીમાએ પોતાનો વિચાર, ગણતરી, ચોજના વગેરે સમગ્રવ્યું, પણ ચંદાએ પોતાનો વિચાર બિલકુલ બદલ્યો નહિ. તેણે તો એક જ શબ્દ પકડી લીધો કે ‘ તું વેર લઈશ ત્યારે મને તેડવા નહિ આવવું પડે, હું મારી મેળે જઈ’ છું તેમ પાછી આવીશ.’

અંદરના ખંડમાં દમિયણ મા અને ગંભીર બાપ, પુત્રવધૂનો આ જુસ્સો, ધમંડ જોઈ આકળાં થતાં હતાં. બન્નેથી આ સહું જતું ન હતું : જોડેના ખાટલામાં સૂતેલી કંકુને દેવો હાથ દખાવી ન બોલવાનું સૂચન કરતો હતો, છતાં વંહુના આ છેલ્લા જવાબે પોતાનેય બોલ્યા વગર છૂટકો નથી એમ માની એણે એક ઉઘાડ્યા, પણ ભીમાને આગળ બોલતો સાંભળી એ મૂંઝો રહ્યો.

“ ચંદા ! તારામાં જુસ્સો છે એના કરતાં મારામાં એછા ન માનતી, પણ આગળપાછળનો વિચાર તો કરવો પડે. બાપાને એક તો ચોરામાં બોલાવ્યા હતા, હજુ એમનું ત્યાં શું થશે એની ખબર ન હતી, એટલામાં હું કંઈ કરી બેઠો હોત તો હું તો હું, પણ વચ્ચે એમનેય આટલે વર્ષે સાંભળવા વખત આવત. પુ’ને ફોનદારને તો ખાઈબદેલો છે એની તમે હજુ પૂરી ખબર નથી.”

છતાં પોતાના વિચારમાં મક્કમ રહેતાં ચંદા એનો કહેવાનો ભાવાર્થ આવમણી બોલી : “ તારી મચ્છતરી તારી પાસે.”

“ એટલે તું જવાની એ નક્કી ? ”

ચંદા પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ આંગળી કરી દિશાસૂચન કરતાં બોલીઃ
“દાડે! આમથી આમ જોગે પણ તેમાં મીનમેષ શાય નહિ.”

ઓશિયાળો થતાં ભીમો નિરાશ થઈ ધીમેથી બોલ્યોઃ “તેં મારો વિચાર કર્યો? લોકો શું બોલશે?” અને માથાપના જોડેના ખંડ તરફ આંગળી કરી ધીમેથી પૂછ્યું; “એ શું માનશે? વચ્ચે મારી નાલાયકી કે બીજું? ચંદા! સહેજ મારો તો વિચાર કર.”

પણ હેવટે ભીમાની વિનવણી, કાકલૂદી, દીનતા સર્વ નિષ્ફળ ગયાં. એનો એકે ઉપાય ચંદાને જતાં ન રોકી શક્યો, સારે હેવટ એણે પોતાની આખરુ કંઈક જળવાઈ રહે તેવો છેલ્લો, નિષ્ફળ છતાં નાક તો નાક પણ ઓઠ કપાતા બચે તેવો રસ્તો શોધી કાઢ્યોઃ “એ ચંદા, તેં જવા જ ધાયું છે, તો ના રોકાતી, પણ આટલી વાત તો તારે માનવી જ પડશે.”

“હું તારું ક્યારે નથી માનતી? પણ આ તો આપણી છેલી ટક છે.” ચંદા બોલી ત્યારે દેવાએ દાંત કચકચાવ્યા.

ભીમો બોલ્યોઃ “ચાલ, તારી ટક ન તોડીશ. હું ટક પૂરી કરીશ, ત્યારે તું એમેય આવવાનું તો કહે છે ને?”

“એ તો મેં પેલેથી કહી જ દીધું છે, કે તું નહિ બોલાવે તોય આવ્યા વગર નહિ રહું. ચંદા આણું નહિ માગે.”

“તો આટલું માની જા, એટલે મને નિરાંત થાય.”

“શું?”

“પરોઠિયે જવાની વાત મૂકી દે—”

“ત્યારે?”

“બપોરે ખાઈપરવારીને નીકળાએ, એટલે કાઢને વહેમ પચ્ચ ન પડે કે કંઈ બન્યું છે.”

“એટલે તું સાથે આવ છ?”

“હું જ તને મૂકી જઈ એટલે લોકોની—”

“ઘેર મારા હાથા ખામલા!” કોઈ પણ મુશ્કેલી ધીરજ, હંડ લેય છે, તે આળંગતાં માણસ એકદમ સુરકો મારે તેમ ચંદરથી રૂપા ખસાડી બીમોઃ “સંડ નાતરે જાય ને પાછળ ભીમો ધાડશે

લઈ વધાવવા જતાં લાજ છે કે નહિ ? ” દેવો બોલો થઈ ગયો.

કંકુએ છૂટથી દમ ઘૂંટી બીજો ઘા કર્યો : “ આજના છોકરા જ મૂઆ બાંધવા પાડ્યા ! બાયડી આગળ તે ઠાઈ આટલા કાલાવાલા કરતું હશે ? એક ટચકો મૂક્યો હોય તો દીસતી રહી, બે ભાગ થઈ ગય તો ચ.”

“ જનથી મારે શું જખ મારવા ? નાક કાપી લીધું એટલે મેર. ” દેવો ઉશ્કેરાઈ ગયો. એની ઘરડી નસોમાં જુવાનીનો જુરસો બિમરાઈ આવ્યો.

ચંદા તો બાજીનો રંગ નિરખતી હોય તેમ હજી અક્ષરે ચ બોલી ન હતી. કંકુએ કહ્યું : “ હું તો લગન પેલાં જ ના કેતીતી, કે આ મોટા પાડા કરતાં બીજી કંઈ મળવાની નથી ? પણ આ તો જરી લટકે કર્યો એટલે ભાઈ લોભાઈ ગયા. લોકવાયકા ખોટી પડે ?—આખલાને નાથ્યો એ રાંડ કદી ધણીના કલામાં રે ? ”

દેવો દાંત પીસી બોલ્યો : “ આખલો શું મોટો વાઘ નાથ્યો હોય તે ચ એની મા પૈણાવીને રે’ પણ ભાઈનામાં રામ બેઠાએ. આવા બાયલા ઘી લેઈ પાછળ ગય એમનાથી શું બને ? ”

થોડી વાર મૌન જળવાયું એટલે છેવટ ચંદા બીમેથી પણ મક્કમ-પણે બોલી : “ બસ ! આટલું જ કેવું ? એક ઝટકે બે ભાગ કરવાનો આરતો રહી જતો હોય, નાક કાપવાનું મનમાં પાણી રહી જતું હોય, તો ચ હજી તમારા ઘરમાં જ છું. હજી કંઈ નાસી નથી ગયું. એ તો હું જાણું છું કે નળજો માટી બાયડી પર શરો ! બીજાનું નામે ચ દેવાતું નથી એટલે બાયડીનાં જ નાકકાન હાથ આવે ને ? ”

અને સહેજ અટકી એ આગળ બોલી : “ તમારી જોડે બોલું એ બધું છૂટી પડે. તમે કંઈ મને લાવ્યા નથી. અમે બેચ જાતે પૈણાંતાં, પરક્યાંતાં અને છૂટાં પડીએ છીએ, ને છતાંય તમને દાઝતું હોય તો હજી ઘરમાંથી બહાર નથી ગઈ.”

—ને એ પરાઈએ પિયર ચાલી ગઈ.

(૭)

સાંઠ નાથ્યો

ચંદા એ રચજનાં સંતાનોમાં છેલ્લી હતી, છતાં રચજની જીવાનીનો જીવસો ને જોમ એનામાં જિતર્યો હતો. નાનપણનાં તોફાન ફૂટતાં કરમાયાં નહિ પણ નવી નવી કૂંપણો નીકળતી ચાલી. એની અણિયાળી આંખ, ભમ્મર ચઢાવેલો ગુમાની ચહેરો, અભિમાનથી ફૂલેલું નાક, ડુઆખમાં પીએલા હોઠ, અકડાટમાં ઊંચી રહેલી ડોઠ, હાથ વીંઝતો ખડકની પેઠે અણુનમ રહેતો ખભા, કાપડાની કસથી તસતસીને ખચિલું જોખન, ક્ષત્રંગો ભરી ચાલતાં ‘છટાક છટાક’ થતો તેનો ઘાઘરો—ને એ સર્વમાં રાતા રંગની ઓઢણીમાં શાભતો એનો ઘઉંવણો દેહ, દરેકના હૃદયસોંસરવો નીકળી જતો.

ચંદાને પરણવાના કોડથી નાતના જવાનિયામાંથી ઘણાખરાને મોંમાં પાણી છૂટું. પણ એક વિચિત્ર અને માન્યામાં ય ન આવે તેવો પ્રસંગ બની ગયો, ત્યારથી ચંદાનો લંબાવેલો હાથ કોઈ પકડવાની હામ જ ભીડતું નહિ !

એક તોફાની, મદમસ્ત સાંઠ રખડતો રખડતો ગામમાં આવી પહોંચ્યો. એને જોઈને સીમાડામાં જતાં ઢોર પાછાં ફરતાં, ફરતાં નહિ પણ છવી લઈને નાસતાં. સીમમાં જતા લોકો પણ એ રસ્તે ન જતાં આડેટ્ટે જતા. સાંઠનો કેર વધતો ગયો. સીમનો પાંક ભેલાડે પણ કોઈનાથી ચૂં કે ચાં ન થાય.

આનો ઉપાય કરવા એક વખત લોકો ભેગા થયા. એકે કહ્યું : “ એક વખત જો પગે ડહકસો નાખીએ તો પછી આપણે છીએ ને એ જી ”.

બીજો : “ ત્યારે તો બકરી બની જાય. ”

ત્રીજો : “ અત્યારે તીર નથી અડતાં પણ પછી તો ડાઢીના ઘર પડશે ત્યારે ખમર પડશે. ”

ખૂણમાં બેઠેલા એક જણ આનંદમાં આવી ગયો : “ સરસ હિમણી થાય. ”

ખીન એકબેએ ટેકા આપ્યો : “ આટલું દુઃખ ભોગવ્યા પછી એકા આપણે છોડવાના છીએ ! ”

એ વાતને વધતી અટકાવી, અત્યારમુધી કે બોલ્યા વિના સાંભળતા એકે કહ્યું : “ પણ ડહકસો નાખવા કોણ જશે ? ”

જ્યા એકખીન સામે તાકી રહ્યા.

દૂર રહી વાત સાંભળતી ચંદા નિશાળમાં ભણતી ત્યારે તેને તાસ્તરે એક વાર કહેલી વાત સાંભરી આવી. તે બોલી : “ તમારા જેવા ઉદરો એક વખત ભેગા થયા હતા બિલાડીના દુઃખનો ઉપાય કરવા. એક ડાહ્યા ઉદરે રસ્તો કાઢ્યો કે બિલાડીને કોરે ઘંટ આંધ્યો હોય તો તે આવી પહોંચે એની ખબર પડે અને જ્યા દરમાં સંતાઈ જાય. એ વાત વધાવી સેતાં જ્યા ઉદરો એક સાથે બોલી બિલાડી : ‘ હા, હા, એ સારો ઘાટ છે ! ’ પણ બિલાડીને ઘંટ આંધવા કોણ જાય ? તેમ આ સંદેને અહીં ડહકસો નાખવાય કોણ જાય ? એ પૂછડાવાળા ઉદર ને તમે વગર પૂછડાના ! ” કટાક્ષ કરી ચંદાએ જ્યાંની હાંસી કર્યું ભાસ્યું ક્યું.

“ મરવું હોય તે જાય. ” એકે શરમાતાં શરમાતાં કહ્યું.

“ જનવરની જાત, એનો શો ભરોસો ? ” ખીને બોલ્યો.

“ મને તમારી દયા આવે છે, નહિતો હમણાં હું ડહકસો નાખી દઉં. ” ચંદા છેવટે બોલી.

“ અમારી દયા ? ! ” જ્યા એકસામટા બોલી બિલાડી.

“ તમારી નહિ પણ તમારી આ મૂછોની ! ” મૂછો તરફ આંગળી કરી એ બોલી : “ ને એક વખત મૂછો મુંડાવવાનું કહેતા હો તો મારે એ કામ કરી આપવું. ”

એની શરત સાંભળી જ્યા વિચારમાં પડ્યા ને કંઈક વિચાર કર્યો ક્રોધ તેમ સર્વેએ કબૂલ કર્યું.

“ કબૂલ ? ” ચંદાએ ખાતરી માટે સાંભો પ્રશ્ન કર્યો.

“ કબૂલ ! કબૂલ ! ”

“ ત્યારે જોવું હોય તો ઊગતા સૂરજે આવજો, સાંઠ હોય ત્યાં. ”
આમ ખોલી ચંદા એની હંમેશની છટાથી પાણીના રેલાની માફક ચાલી
મધ, ને પાણી જતાં બીનાશ રહે તેમ ધૂળમાં પડેલાં એલાં પગલાં રહ્યાં.

રચજીએ આ વાત જાણી ત્યારે એણે ચંદાને બણી સંમળવી પણ
એકની બે થાય ત્યારે એ ચંદા શાની ?

“ બાપા ! જીવથી જઈશ તો ય એછો તમારો વંશજવસનો છે ! ”
એ છેલ્લું વાક્ય ખોલી તેણે પિતા સાથે ફલીલ ન કરી, ન તો પોતાનો
વિચાર ફેરવ્યો.

સૂર્યનારાયણે ઊંઘ ખંખેરી આંખ ઉઘાડી અને એ ખોલેલી આંખમાંથી
તેજના પુંજ પૂર્વમાં છંટાયા, ત્યારે નવો ચણિયો-ઓઢણી ને કાપડું
પહેરી હાથમાં ડહકલો લઈ ચંદા વચન પાળવા નીકળી પડી હતી. એનું
પરાક્રમ નીરખવા સૂર્ય ઉતાવળે ઊંચે ચઢી રહ્યો હતો. સારું ય ગામ
કુતૂહલવૃત્તિથી જોવા ઊમટ્યું હતું. નિરાશ થયેલો રચજી હેવટ પુત્રીના
રક્ષણ માટે ભાલોડાં લઈ નીકળ્યો.

પોતાને અજિત માનતો આખલો રેલવેના રસ્તા આગળ આખી રાત
હરાયો માલ ચરી લાંબા પગ કરી પડ્યો હતો. ગુમાન તો બંનેને હતું.
આખલાને એના બળનું, ચંદાને એની જીવાનીનું. ચંદાએ આખલાને
દૂરથી જોયો પણ તેની ગતિમાં કંઈ મંદતા ન આવી. પ્રેક્ષક તરીકે
લોકો દૂરથી જોતા હતા, ને ગુમાનની સાથે એનો જીવ ન જાય માટે
કેટલાંકના હાથમાં કામદાં ઉપર તીર, પલાણેલા અશ્વની માફક તૈયાર
હતાં. ચંદાએ ખેંચતાં ફાવે તેમ જીરો કમરમાં ખેસ્યો હતો. હાથમાં
ડહકલો સોટી પેડે ઝુલાવતી ઝુલાવતી તે નજીક જતી હતી.

બળના અભિમાનમાં મસ્ત વૃષભરાજ દષ્ટિ ઊંચી કરી ચંદાને
આવતી જોઈ રહ્યો. પુરુષને આંજતી અણિયાળી આંખે એ ય અંજાયો
હોય તેમ પડ્યો પડ્યો તાકી રહ્યો હતો. ચંદાએ તેની આંખમાં આંખ
પરોવી ત્રાટક રચ્યું. દૂરથી જ મનુષ્ય કે પશુને જોઈ પાછળ પડતો
આખલો હજી ઊંચી ડોક કરી એના બણી તાકી રહ્યો હતો. એને

ત્રી કુલક લાગતી હતી કે એના સૌંદર્યથી અંગ્રામ ગયો હતો ? ગમે તેમ પણ આજે એની પ્રકૃતિમાં પરિવર્તન થયું હતું.

એક રાશવા છેદું રહું ને ત્વરિત પગલાં ઉપાડતી ચંદાના પગ થંભી ગયા, એક વાગતાં મોટર થંભે તેમ. દૂરદૂરથી જોતા લોકોના ટાળાની ગણગણાટ થઈ રહ્યો.

“આખરે બી ગઈ !”

“એ તો મોંએ બોલે એટલું જ. અથા હતા એટલે શુમાનમાં ને શુમાનમાં ત્યાંસુધી ગઈ.”

“એની વિકરાળ આંખ જોઈ ભક્તભલાનાં હાજાં ગગડી ગય તો એનું શું ગળું ?”

રથજનો જીવ પડીકે અંધારો હતો. જેમ અર્જુન લક્ષ્મણીનું માથું જ દેખતો હતો તેમ એની નજર ચંદા અને આખલા સિવાય કશું જ દેખતી ન હતી.

ચંદા ઊભી હતી પણ છટા એની એ જ. યમરાજ મરણપથારી ઉપર સૂતેલા પ્રાણીનો આત્મા આંખમાંથી ખેંચે તેમ ત્રાટક રચી પોતાની દૃષ્ટિની દોરી બનાવી પડેલા આખલાના નેત્રમાંથી તે તેની શક્તિ ખેંચતી હતી. તેનું સૌંદર્ય ખીતાં હોય તેમ આખલો સર્વ અવયવોનું ચેતન નેત્રમાં લાવી તાકી રહ્યો હતો.

સંપૂર્ણ શક્તિ ખેંચાઈ રહી માની ચંદાએ આગળ ડગ દીધું. સ્પર્શ વાંછતો આખલો દયામણે ચહેરે તાકી રહ્યો. એક...એ...ને ત્રીજે ડગલે એ તેની પાસે પહોંચી ગઈ, ને નીચી નમી તેના ઉપર હાથ ફેરવવા લાગી.

“આ છત્રંગ મારી...હમણાં ઊઠ્યો.” એમ માનતાં દરેકનાં હૈયાં ધડીભર થંભી ગયાં. અશક્ય માનેલા દશ્યને શક્ય જોતાં ઘણાએ દૃષ્ટિની ખાતરી કરવા આંખ ઉપર હાથ ફેરવી જોયો, ને આંખનું સદાય રક્ષણ કરતી પાંપણો હાલી ગઈ.

ચંદા નીચે બેઠી-પાળેલા પશુ આગળ માલિક બેસે તેમ, અને એટલી જ હિંમતથી તેના કપાળમાં, આંખ ઉપર હાથ ફેરવી તેની સાથે ગેલ કરવા લાગી. એ કુમળા હાથનો સ્પર્શ સતત ચાલુ રાખવા બેઠી

ડોક જમીન ઉપર નાખી એ નિરાંતે સૂતો. ચંદાનો રહ્યો સહ્યો ભય જતો રહ્યો. તેણે માથે, પગે, હાથ ફેરવતાં ચારેય પગ વારાફરતી ઊંચા કરી લેયા.

“આટલો ગરીબ !” ચંદાને દયા આવી. પણ વધતો વિજય ઊમતી દયાને ગળી ગયો. ધીમે રહી તેણે વારાફરતી બન્ને પગે ડહકલાનો ગાળો ભેરવી દીધો.

પંપાળતા હસ્તનો સ્પર્શ બંધ થતાં આખલાએ આંખ ઊંચકી. ચંદા ઊભી થઈ હતી, જાણે ઋષિના તપનો ભંગ કરાવી સ્વર્ગમાંથી ઊતરેલી અપ્સરા જવા તૈયાર ન થઈ હોય ! આખલા તરફ દષ્ટિ રાખી એ પાછા પગલે ધીમે ધીમે ખસવા લાગી.

દૂર જતી ચંદાને નિરખવા આખલો ઊંચો થવા ગયો, ત્યારે એણે પગનાં બંધન અનુભવ્યાં ! પણ બંધનમાં પડ્યા પછીનું વીરત્વ શા કામનું ? પાંજરામાં સિંહ તાડૂકે તેમ એ બરાડ્યો, ઉધામા મારી એ બેઠો થયો, પણ દોડવા જતાં એના પગ સામસામા ખેંચાયા એટલે એણે ખીન્ને બરાડો નાંખ્યો. અર્ધે આવેલી ચંદાએ તેના તરફ દષ્ટિ કરી વિજયી હાસ્ય કર્યું. છેતરાયેલો વૃષભરાજ શરમનો માર્યો નીચું જોઈ ગયો.

લોકોની નજર આવતાં ચંદાએ સત્તાવાહી સ્વરે હુકમ કર્યો : “કામ એ એને મારવાનો નથી.” તેનો હુકમ દરેકે માથે ચઢાવ્યો હોય તેમ મૌન છવાઈ રહ્યું.

“ખેટા ! પુરુષથી ન થાય તે કામ આજ તેં કર્યું !” રચજી પુત્રીને ભેટી પડતાં બોલ્યો.

“બાપા ! આ શું બોલો છો ! પુરુષથી ન બને એ કેમ મનાય ?”

“આ નજરે જોયું એ ખોટું ? આટલા પુરુષોમાંથી કોઈની વિમલ ન ચાલી.” રચજીએ ચારે બાજુ ઊભેલા પુરુષસમુદાય તરફ નજર કરતાં કહ્યું.

“તમે પુરુષ દેખતા હો તો—હું તો કોઈને પુરુષ દેખતી નથી.” એનો કટાક્ષ સાંભળી દરેકને બોંયમાં પેસી જવાનું મન થયું.

પણ આ કટાક્ષ ફરીથી એણે કોઈ વખત ઉચ્ચાર્યો નહિ. ફરતાં ગામડાંમાં એ વાત જોતજોતાંમાં પ્રસરી ગઈ, ને તેમની નાતમાં તો એ રામાયણ-મહાભારતની કથા થઈ પડી.

(૮)

નવી ગૂંચ

અ બનાવથી વળી નવી ગૂંચ ઊભી થઈ. ચંદાનો પ્રથમ વિવાહ એ જે વરસની હતી ત્યારે કર્યો હતો, પરંતુ એ નવ વરસની થઈ ત્યારે એ છોકરો અણિયા આપણની જાતરમાં ગત થયો. રથજી નાતમાં કરતો કારવતો, બાધેખીધેય એની વરણ પ્રમાણે સુખી, એટલે એના જેવાં નાતમાં થોડાંક જ ઘર હતાં. બીજાં જે વરસ નીકળી ગયાં ત્યાંસુધી કંઈ ઠેકાણું પડ્યું નહિ. છેવટ ‘નાનો તો નાનો’ એમ મન વાળી વીરજ ખાંટના આઠ વર્ષના મનોર સાથે અગિયાર વર્ષની ચંદાનો વિવાહ થયો. મનોરનું શરીર ઢીંગલીપોતનું એટલે બધાંનું મન પાછું ખરું, પણ ઐરક શાસ્ત્ર પ્રમાણે ‘એ તો બધું આવી મલશે’ માની સંતોષ માન્યો.

વિવાહ પછી બીજાં જે વરસ રથજીએ છોકરાનું કાઠું કેવુંકે છૂટે છે તે જોવામાં વીતાવ્યાં. પણ મનોર ઊલટો ‘આવી મલવા’ ને બદલે પાછો ને પાછો હડસેલાતો હતો ! ચંદા તો એને હાથતાળી આપી રહી હતી.

રથજીના મગજમાં હવે ખરી ગડમથન જામી. છોકરીની આવતી સાહે તો કાયદા પ્રમાણે પરણાવવાની ઉમરે પૂરી થશે ને છોકરાનું તો ઠેકાણું ન હતું. કંઈ બીજું ઘાટ પડતો હોય તો... એવી આશાએ એણે નજર તો ફેરવી જોઈ, પણ અંધારામાં આથડતી નજરની પેઠે એને કંઈ સૂઝ્યું નહિ. “મળશે હવે ! ઘરમાં ખાવાપાણીનું દબ નથી એટલે શી પંચાત ? વરસ વંટોળ વળી ઊંચા નેંચી પડશે એ જ કે બીજું ?”

આમ જેમ તેમ મન વાળી રથજી લક્ષ્મી તૈયારી કરવામાં પડ્યો ત્યારે વિધિ વચ્ચે પડ્યો. છોકરો ભાદરવા મહિનામાં એવો તાવે પડ્યો

કે બચવાની આશા જ ન હતી; પણ ચાર મહિના રિજાયા પછી ધવા વળી. બાળક ચાલણુગાડીથી ડગ માંડતું થાય તેમ એ લાકડીને ટોચ બહાર ફરતો થયો. મૂળ તો લીંગલીપોતનો હતો ને તેમાંય લોહી ચરખી જતાં રહ્યાં, એટલે રચણનું મન માંડમાંડ જિભું થયું હતું તે પાછું ખેસી ગયું. ‘હવે જે થાય તે પોર સાલ’ એમ મનને મનાવી રચણ પાછો ખીન્ને બાથોડિયાં મારવા લાગ્યો.

નર્તી રચણના મનની જ આવી દશા હતી એમ નહિ, ચંદાનું શરીર, એનો ઠસો, એની ચાલ અને ખીલતી ‘જેવનાઇ’ જેઠ બેરાને ય લાગી આવતું: “મૂઠને પરભુએ બધું ય આપ્યું, ત્યારે છોકરો જેઠએ એવો ના મલ્યો.”

વિવાહ થયો એ અરસામાં જ રામનવમીના મેળામાં ચંદાએ મનોરને જોયો હતો. હળુ ડગલાની બાંધે નાકના લીંટનું આડિયું ખેંચતો નાનો મનોર એની સ્મૃતિમાં તાજો હતો. પણ એ વાતને ચાર વરસ પછી ગયાં એટલે ચંદા એના મગજમાં જુદી કલ્પનાના મિનારા ચણતી હતી. કેવોક થયો હશે? ગોઠણના ગોળા લઈ એ ખેતરમાં હુડા ઉડાડતો હશે. ખાતરનું ગાડું ફેરવતો હશે. ‘નાની નાર ને ફેડકો મોટો’ ની પેઠે માથે મોટું છાતું મૂકી ફાળિયું બાંધતો હશે. કેડિયાના ગજવામાં છીંદરી વીટલી છરી રાખતો હશે. દોઢ આંખની ડાંગ ખભે મૂકી ધરતી ધમધમાવતો હશે. આવાં આવાં કેં કેં સ્વપ્નાં ચંદા રચતી હતી; ત્યારે ખીજ બાળુએ એના મંદવાડની-બચે તો બાગ્ય, બચશે તોય એનું નામ કેં નહિ, આ હવે તો મેળ ખઈરીયો-એમ વિવિધ વાતો એને કાને આવવા લાગી.

છેલ્લે છેલ્લે જેઠ આવેલાં બેરાં મળકમાં કહેતાં: “ચંદા એને કેડમાં ઘાલીને ફેરવશે એટલે જટ મોટો થઈ જશે!”

ચંદાને ય હવે તો એને જેવાની પ્રબળ ઉત્કંઠા થઈ. આ વખતના રામદે પીરના મેળામાં જરૂર પોતે એને જેઠ લેશે એવી ચંદાએ મન સાથે ગાંઠ વળી.

અને એ મેળાના પંદર દાંડા અગાઉ જ સાંઠ નાથનાનો બનાવ બન્યો. વીરજીએ એ બલુયું ત્યારે એને એ રાતે જીંધ ન આવી. સાંઠને નાથનાર ચંદા આગળ એનો અદકયાંસળિયો મનોર નાના બાળક જેવો

લાઓ. જોકે પોતે હોય ત્યાંસુધી તો સાંઠ તો શું પણ વાઘને નાથ-
નારીથી ય એ કે ચૂં થાય એમ ન હતું-પણ પાછળથી... કલ્પનામાં ય
ન આવે તેવી બીક વીરજીને પેસી ગઈ.

પણ સામે ચાલીને ના કહેવા જવામાં ય મોટી મુશ્કેલી હતી. રથજી
એટલે છીંકતાં છીંકું પડે એમાંનો. જો એને ખોટું લાગી ગયું તો શું
ન કરે એય એક પ્રશ્ન હતો.

એટલે અત્યારે તો વીરજીએ વાતવાતમાં વેવાઇનું મન જાણી લેવાનો
મનસૂબો ઘડ્યો હતો. છેવટે ‘જેવા પડશે તેવા દેવાશે’ એ વિચાર
તો હતો જ.

મનોર હવે ડીકડાક થઈ ગયો હતો, એ ખેતરમાં ફેરો ફાંટો ખાતો.
બળ વગરનું ઢોર પાવા, ચારવા, એવું ટેભાટેભીનું પરચુરણ કામ કરતો.
ને આવો આવો ય-જમના મોંમાં ગયેલો બચી ગયો તેમ રૂડા પરતાપ
રામદે પીરતી બાંધાના ! એટલે આ મેળા વખતે એની જાતર કરવાની
પણ તૈયારી ચાલતી હતી.

ફરતાં ગામોમાં અને તેમાં ય પાટણવાડિયા કોમમાં ચંદાનો બનાવ
ગજરામારુ અને સદેવંત સાવળીંગા જેવા રસિક થઈ પડ્યો હતો.
સાંઠ નાથે તેવી છોડીનો વર ઉઠર જેવા છોકરો એટલે એ જોડાની
કે કે વાતો થતી.

એક પક્ષ:—“એ જોડું નભવાનું જ નથી. બાપ પરણાવશે પણ
ધર મંગાવાનું નથી. મારી સાળી, સાંઠ નાથો તે રાંડનું કેં મનોરિયાથી
પૂરું થયું? અ તો પૂતરનાં લખણ પાયણમાં ને વહિનાં લખણ બાયણમાં!”

બીજો પક્ષ:—“ત્યાં જ તમારી ભૂલ છે એવી રાંડ તો એવો જ
ઘણી શોષે નમાલું હોય. એટલે એને તો વધુ ફાવે!”

આવા વાતાવરણમાં રામદે પીરનો મેળો આવી પહોંચ્યો. મેળામાં
જનારની જુદી જુદી વૃત્તિ હોય છે. કોઈ ધર્મની આસ્થાથી, કોઈ
રવાને શોખે, કોઈ મહાલવાના મોહે. કોઈ મનફાવતો મોકો મેળવવા,
એમ જુદી જુદી વિવિધ તૃણા સમાયેલી હોય છે. પરંતુ આ વખતના
મેળામાં વિવિધતા કરતાં એકતા વિશેષ હતી. જુવાનોને ચંદા ભેગી
હતી. વળી કોકને મળે તો મેળવવાની ય લાલચ હશે. જુવતીઓને

એની ચારે આજુ વીંટાઈ મૂછો આમળતા પુરુષોને ટાણે મારવા હતો કે તમે તમારી જાતે પુરુષ માનતા હો તો, અમે તો કોઈને પુરુષ દેખતાં નથી ! આધેડ આદમીએને એને મેળવવાના કોડ તો નહિ હોય, કોકને હોય તો એ જાણે, પણ ‘જોઈએ તો ખરી, સાંઠ નાથનારી કેવીક છે !’ એ વૃત્તિ પ્રયજી હતી. વળતાં પાણી થયેલાં યૈરાંમાં કે’ જુદા જે ભાવ હતા.

એને ન ઓળખતા દુકાનદારો, બિખારીઓ ને ગોર મા’રાજ સુધી ચંદાની વાતો પહોંચી ગઈ હતી. આ મનોદશા કે’ ચંદાને ન ઓળખતા સમૂહમાં જ હતી એમ પણ નહોતું. એને સારી પેડે પિછાનતા, મળે તો પૂરું ધ્યાન પણ ન આપતા અને ‘ડીક છે !’ એમ ગયા મેળામાં જ ખળડતા દરેક, જાણે એને જોઈ જ ન હોય તેમ નિરખવા આતુર થઈ રહ્યા હતા.

જેની જેટલી પ્રયજી ઉલટાં તેટલી તેની પૂર્વ તૈયારી પણ હોય જ ને ? દર વખત મેળે જવા વખતે જ મેળામાં મૂકેલાં નવાં લૂગડાં સંભાળતો ભીમો આ વખત એટલો બેદરકાર ન હતો. મેળાના આગલે દા’ડે ભીમો નેમચંદની દુકાનેથી એક આનાની સાળુની ગોટી લાવી, નદીએ પોતે નહાતો આવ્યા ને લૂગડાં ધોતો આવ્યા હતા. અને એને આગલે દા’ડે શહેરમાં ગાડું હાલવવા ગયો ત્યારે દવાખાનાવાળી ભાગેળે ગાડું છોડી ‘હલ્લુ’માં વાળ કપાવતો આવ્યા હતા. એટલા શોખ ખાતર તો એને કેટલું બોટી થવું પડ્યું હતું ! ખુરસીમાં બેઠા વિના સાચસાચ વનનંથર વાળ કપાય નહિ એમ માનતા ભીમાએ ‘હલ્લુ’ની એય ખુરસી રોકાયેલી જોઈ તેથી વધારાના પાટ ઉપર બેઠેલા હળમે ‘આવોને ઠાકોર કેમ ચાલ્યા ?’ એમ કહ્યું ત્યારે એણે ‘જરા ચોટામાં જતો આવું’ કહી ખુરસી ખાલી પડે ત્યાંસુધી જ્યાં ત્યાં આંટા માર્યા કર્યા. એક કલાક ખગડયા પછી ચ ખુરસી તો મળી પણ પાટ ઉપર બેસી રહેલા હળમે ઊભા થઈ કાતર લીધી ત્યારે એના હૃદયમાં ખૂંચ્યું. “મારા હાળા શેરના બધાય લોક છેતર્યા વના નંઈ રે’વાના. પૈસા પૂરા બે આના, શેરવાળા જેટલા જ બંશે અને તોય મારા વાળ તો આ પાટવાળા પાસે જ કપાવા માંડ્યા.” એમ ખગડી એ સૌના ઉપરી લાગતા બાંકડા ઉપર બેઠેલા

હજમભણી ‘હું તમારી લુચ્ચાઈ બધી સમજું છું, હોં!’ એવી નજર ફેંકવા ગયો ત્યાં તો કાતરની ચપટી બરાબ. સહેજ સીસકારો ખોલાવતાં એણે સૂચના આપી: “રાત! જરા સમા કરીને કાપજો.”

“ઠાકોર! એમાં કે’વું ન પડે” એમ પેલા ઉપરીએ બાંકડા ઉપરથી ઊભા થતાં કહ્યું ત્યારે એને કે’વાનું તો મન થઈ ગયું કે ‘મારા હાજા તમને બધા શેરનાને હું સારી પેઠે ઓળખું છું’ પણ મનના મનોરથ મનમાં રાખી એ સામે ટાંજેલા મોટા આયનામાં ભાગ્યે જ કોઈ વાર શે’રમાં આવતો ત્યારે પાનવાળાને ત્યાં જોવા મળતા પોતાના મોટા પ્રતિબિંબને નિરખી રહ્યો. સારાનરસાની પરીક્ષા વગરનો ભીમો જ્યારે એની દાઢી ઉપર અશવતી સાબુના ઠંડા બે પાંચ થર આવ્યા ત્યારે ખુશખુશ થઈ ગયો. અને ‘હલ્લુ’ ઉપર વારી જતાં મનમાં બબડ્યો. “ઘેર તો લપડાઈએ કાળો રાત પૂરું પાણી ચ ચોપડા વગર પાડાં મૂંડે તેમ છાલવા મંડે છે, પણ હલ્લુ તે હલ્લુ જ!”

અને છેવટે હજમને અશ-દુવાલ વડે બોચી ઉપર ચોટેલા વાળ લૂછી નાંખી, સીસામાં ગોઠવેલા કૂવારામાંથી પાણી છાંટી, સામે પડેલી અત્તરની લાલ શીશી ઊંચકી ત્યારે ભીમાને વિચાર આવ્યો કે જે બે દિ’ માથું સાચવીને રાખું તો મેળા સુધી એની સુગંધ ચાત્રે ખરી. અને તેથી એણે ટકોર પણ કરી: “રાત! જરા ‘અંતર’ વધારે નાખજો!” હજમને સહેજ હસીને ગંધાતા અત્તરનાં બે ટીપાં વધુ પાડ્યાં. એ મહામૂલું ‘અંતર’ એમ નાહક લુછાઈ ન જાય તે માટે ભીમાએ વાટે માથે બાંધેલું કાળિયું ઉતારી લઈ લૂગડામાં ચૂસાઈ જતો કસ બચાવ્યો.

આમ પૂરી તૈયારી કરી ભીમો મેળે જવા નીકળ્યો. ધોએલું બંધુક છાપનું. નવું નકોર અતડું અતડું રહેતું કશ્ચઈ કોરનું થેપાડું, લાંબા ગોળ ‘કલર’ મૂકેલું લીલું ખમીસ, એના ઉપર કાળા દેશી ડખનો શિકારી ગજવાંવાળો કોટ અને માથે ખૂરો સંજળપ મૂકેલો લાલ ફેંટા, ઉપર વેંત બિંચું છાંયું ને પાછળ કમર સુધી લટકતો આણીદાર છેડો બાંધી, આવજી મોચીના ચપડ મૂકેલા દોરીવાળા જૂટ પહેરી, ખભે ડાંબ અને કાને ડમરો ખોચી એ નીકળ્યો ત્યારે એના સાથીદારો મૂઝાં ને મૂઝાં હસ્યા.

“કેમ બીમા? કે નવાળૂની કરવા ધારી છે કે શું?” એકે પૂછ્યું.

“ખરે પૂછું તો હીમા, ચંદા તારા દાવની જ છે.” બીજો બોલ્યો.

“એ તો પાડી દીધી જ બાણો ને.” ત્રીજાએ ઉમેર્યું: “ગજવામાં છરા લીધો છે તે અમરતો!”

બીમાના મનમાં પાણી તો આવી ગયું; પણ પોતાનો મનોભાવ છુપાવતાં એણે કહ્યું: “હૈડે તે હાંડે-તમારાં મનમાં હશે તે કે’તા હશે.”

એક ભખખાએલાએ કહી નાખ્યું: “લે ને અમારા મનમાં તો ઘણુંય છે-જે તારા હાથમાં હોય તો-”

બીજો: “એના હાથમાં હોય ત્યારે તો તમારા સુધી એ આવવા જ શાનો દે?”

ત્રીજો: “જે યુમન! આપણે આશા રાખીએ તે બધી કાંઈ. એમ જિગમણેથી કન્યા આથમણે આવતી હોય તો તો રચણએ એ મનોરિયા સાથે વિ’વા જ શાનો કર્યો હોત?”

યુમન: “એ તો જેના જંઘ લેખ હશે તંઘ જશે. બીજા કાંઈ મારે એ છૂટી પડવાનાં.”

એક: “લેખ-બેખની વાત જવા દે ને, એ બધી વાતો છે. તારામાં હંમત હોય તો મેળામાંથી જ કરીએ-”

યુમન: “એ તો રામા! જવા દેજે વાત. ત્યાં તો મૂછો ઉપર લેંછુ ઠરે એવા આવ્યા હશે. એમ પહેલાંના રાગઓની જેમ હરણ કરવાની વાત આવે તો તો ભલાભલી પ્રથમી પડી છે-પણ કરમની વાત તો ખરી.”

રામો:—“મારું સાળું કરમ તે કંઈ સાવ આંધળું હશે? કે મનોરિયું ને કે ચંદા!”

યુમન:—“એ તો ખોદે ઉંદર ને...”

બીમાને ચંદા સાથે સંબંધ ન હતો, ઓળખાણ ન હતું, વળી તે આડીતેડી વાત નો’તો કરતો એવુંય ન હતું; છતાં ચંદા માટેની વાત કાને પડતાં, જૂલજૂલમાં બીમાને બદલે કડવું ચીબડું ચવાઈ ગયું હોય તેમ એનું મોં બમડી ગયું. એણે ન ગમતી વાતને ટૂંકી કરતાં કહ્યું:

“ જાણ્યા ક્યાં વગર અમથી જોડી વાત કરી શું કામ પાપતાં પોટલાં બાંધો છો ? આખણે કેં મેળામાં એના સાર તો નથી જતા ને ? ”

કાઈ કંઈ બોલ્યું તો નહિ પણ દરેકના હૈયામાં તો હતું જ - જ્યાં મેળામાં શું કામ જાય છે તે કોઈનું અજાણ્યું નથી.

પણ ભીમાની એ બધી તૈયારી મેળામાં આવતાં કાંખી પડી ગઈ. સ્વયંવરમાં કુંવરી વરવાના ધરાદાથી ‘ મારા જેવી કાઈએ તૈયારી નહિ કરી હોય ’ એમ માનતા રાગજ્યો જ્યારે પોતપોતાના આસને બિરાજી બીજાઓને નિરખે ત્યારે જેમ પોતાની જાણુપ એમના હૈયામાં ખૂંચે તેમ મેળામાં પેસતાં જ એનાથી ય ચઢે એવા દોઢહાથનું છોગું મૂકી આંખમાં મેશ આંજોલા જુવાનો નજરે પડ્યા ત્યારે ભીમાના ક્ષોભનો પાર ન રહ્યો.

જે બાળુ ચંદા જતી તે બાળુ હુકુકુ કરતું ટોળું ધસતું. દર વર્ષના કરતાં મેદની દોઢી હતી છતાં હુકાનદારો ને ચકડોળવાળા માંખો જ મારતા હતા. એક પૈસાના વીસ આંટાને બદલે ચકડોળવાળાએ થાકીને ત્રીસ આંટાની ખૂમો પાડી ત્યારે એક મસ્કરા જુવાને કહ્યુંય ખરું : “ બહા માણસ ! ચંદાએ વગરપૈસે ચકડોળ ચઢાવ્યો છે ત્યાં તારા પૈસાના ત્રીસ આંટા ખાવા કોણુ નવરું છે ! ”

જેમ જેવા ઊમટેલી મેદની તરફ લોકનાયક ધીમા હાસ્યથી મીઠી નજર નાખે તેમ ચંદા એની ઘેનભરી કસુંબલ સુવાસ ચામેર ફેલાવતી પોતાની બેનપણીઓ સાથે પીરની દરગાહ બણી જઈ રહી હતી.

એને જેવા આખો મેળો લગભગ આવ્યો હતો અને એ જેને જેવા બાવી હતી એ મનોરિયો દરગાહ આગળ પલાંડી વાળી, નીચું મોં કરી, એ હાથ જેડી, માના બોળામાં બેઠો હતો. વીરજ એની જેડે બકરાની ભેટ લઈને બિભો હતો. હિંદુઓમાં સારી આરતા ફેલાવનાર ફકીર હિંદુનાં દિલ કેમ જાળવવાં એ સારી પેઠે જાણતો હતો. શ્રીફળનું નૈવેદ્ય થયા પછી ખુલ્લી રીતે બકરાને હલાલ ન કરતાં દોહીનું એક જ ટીપું એણે દરગાહ ઉપર છાંટ્યું. બાધાની વિધિ પૂરી કરી. પીરને પગે લગાડી, બાધાની દક્ષિણા મૂકાવી, એણે મનોરિયાને હેલ્લેવેલ્લી પ્રદક્ષિણા કરવા બિભો કયો.

એને જેઈ રહેલી ચંદાએ તે બિભો થયો ત્યારે એને પૂરપૂરો તમાસી લીધો. એને ખભે માંડમાંડ આવી રહે તેટલા બિંબા હાડપિંજરથી

એતનવંતી બે મોટી આંખો ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે ચંદા તરફ મંડાઈ ત્યારે એનો હૃદયમાં એક આછી ઝળુઝળાટી વ્યાપી ગઈ. એણે ત્યાં દૃષ્ટિ ઉઠાવી સામી મોંઢી ત્યારે ભીમાની પડછંદ, ડાંગને બે હાથે ચપસીને પકડેલી આકૃતિ ‘ભૂંડી જો તો ખરી, તારા વાસ્તે તો કેટકેટલી તૈયારી કરી છે’ એવો સત્તાવાહી ફપકો આપતી હોય તેમ સોમાં પોતાનું વ્યક્તિત્વ જુદું પાડતી ઊભી હતી. એક ક્ષણ-ધક્ત એક ક્ષણ એ દૃષ્ટોદૃષ્ટ મળી હશે ત્યાં તો ‘મને જો-મને જો’ એવી વૃત્તિવાળા યુવાનો એની આગળ આવી ઊભા રહ્યા. ચંદાએ પેલી ભીમાની પડછંદ આકૃતિ કરી જોવા ઊંચી દૃષ્ટિ કરી પણ આગળ ફરી વળેલું ટોળું ભેદી એ નજર આગળ ન જઈ શકી. ત્યાં તો બાધાની ધમાલમાં પડેલા વીરજીની નજર ઊંચી થઈ ચંદા ઉપર પડે તે પહેલાં એ રવાના થઈ ગઈ હતી. પાછળ ટોળામાંથી અવાજ ઊઠ્યો. : “એ...એ મનોરિયાની ચં...દા !” એણે પાછળ કટાક્ષ ફેંકતી નજર કરી ત્યારે ડાંગવાળા અને ધારિયાવાળા જુવાનો ચ એની શેઠમાં જૂમ પાડતા અટકી ગયા.

બીજા ભલે ગમે તેમ માનતા હોય પણ આ મેળામાં ચંદા કાઈને પસંદ કરવા નહોતી આવી. એને તો ધક્ત મનોરિયાને જ જોવો હતો. બિચારા એની પાછળ ખોટું પાણી લાવતા જુવાનો ‘મને એણે જોયો’ એમ ભલે અંતરમાં ખુશ થતા હોય. એ તો પ્રભુએ આપ્યું આપી છે એટલે જુએ તો ખરી ને? હા, એની નજર ભીમા તરફ તાકી હતી ખરી, કદાચ એને એણે ઘૂંટીઘૂંટીને અંતરમાં ઉતારી હોય તો કાણ જાણે. પરંતુ એય સાચું તો કેમ મનાય? એણે ફરી ભીમાને શોધ્યો નથી, સંભાળ્યો નથી. નામ તો એ જાણતી નથી. પછી પાછળથી ચ ક્યાંથી તપાસ કરવાની હોય? એની પડછંદ કાપ કદાચ એના ધ્યાનમાં ઊતરી હોય તેથી કે ભીમા તરફ આકર્ષાઈ છે એમ પણ કેમ કહેવાય? અને એ બધું જાણે માની લઈએ પણ ભીમે તો આશ્ચર્ય પાનો એટલે એ સંભવેય શી રીતે?

ભીમેય સમજતો હતો કે નાતના રિવાજ પ્રમાણે ચંદા માટે પાણી

સારવું ચિંતા હતું છતાં એણે એને જોવા એવલુ તખત ધોઈ મારી
પિંચાં પ્રભુ ચંદા તો તે પહેલાં મેળામાંથી વિદાય થઈ ગઈ હતી.

ચંદા મનોરિયા સાથે પરચુરો કે નહિ એ ઘૂંચ એનું મન જાણતું
હશે. પણ તે પહેલાં કોઠાએ તો એનો ઉકેલ કરી નાંખ્યો : “ મનોરિયાનું
મોઢું નહિ કે’તું હોય, મોઢું ચંદાને પેણનારું ! ”

(૯)

ગામડાની ‘ મંથરા ’

મોરિયાના મનની વાત તો આપણે જાણી નથી. ચાલી જતી
ચંદા પાછળ જે ટોળાએ હુરિયો ન ખોલાવ્યો હોત તો એને ‘ દીવા
તેજ ન અધારા ’ જેવું થાત. પીર આગળ પગે લાગતી વખતે જે ટોળું
એની ચારે બાજુ ફરી વળ્યું હતું એ તો એણે જોયું હતું. પણ હજી
નાળિયેર વમેરી એની શેષ સુખડીમાં નાખી પ્રસાદ થાય તે પહેલાં
કેંકે કરતું ટોળું બાગ્યું ત્યારે એની નજર સૌથી આગળ ધરતી ધમ-
ધમાવતી એક લીધી, ફાટ ફાટ ચતા જેખનવાળી, મેશ આંજોલી
આંખમાંથી તેજ વેરતી જીવતી ઉપર પડી. એનું મન કે જીવાન નહોતું
કે એનાં રૂપ એને તેજ ઉપર મહેલ ચણે ! ફક્ત કુતુહલભર્યા મગજમાં
વિચાર આવે તેમ એને થયું-કેણુ હશે ? ટોળું એની પાછળ કેમ કરતું
હશે ? પરસાદ લીધા વિના એ અર્ધ લેથી પીર કોપશે નહિ ?...

ધીરજની ધ્યાન બહાર કંઈ આ વાત ન હતી. ચંદા પાછી વળી
જે પહેલાં એણે એને ત્રાંસી નજરે જોઈ લીધી હતી. આ એ કે પહેલી
વખત એને કેમતો ન હતો. છતાં આ વખતની ચંદા એને કેં જુદી જ
લાગી. એણે મૂલ તરફ દર્શિ કરી, ત્યારે એનાથી એકાચેક મન અંધ
લાગી જવાયું : “ ના, ના, એકરાતો મન કહિ નગાહ ” અને જતી

અંદા તરફ મનોરિયા તાકી રહ્યો હતો હારે એને ફરીર સામે દષ્ટિ સ્થિર કરવા વીરજીએ સૂચના પણ આપી: "ખેટા! એમ અવળું જોઈ રહ્યો છે, બાપુ સામે નજર રાખ." "

મનોરિયે અગ્નિમાં લોચાન નાખતા ફરીર સામે નજર કરી ત્યારે એના કાને દૂર જતા ટોળાનો અવાજ આવ્યો: "એ...એ મનોરિયાની ચં...દા...!"

"ઓ બાપરે!" અવાજ સાંભળ્યો તે સાથે મનોરિયાના મોઢામાંથી એચિંતી બૂમ નીકળી ગઈ.

"શું થયું ખેટા?" માએ ખરડે હાથ ફેરવતાં પૂછ્યું.

"ડરના મત, લડકા! રામદે પીર સખ દુઃખ કાટ નાખેના." ધૂપના ધુમાડા ઉપરનો હાથ મનોરિયાના માંથે મૂકતાં ફરીરે દુઆ દીધી.

એનું ખરું કારણ સમજતો બાપ બોલ્યો: "ખીંશ નહિ ખેટા! હું એવું નહિ કરું."

જોકે મનોરિયાના મુખમાંથી આમ વગરસમજાયે કેમ ચીસ નીકળી ગઈ તે એ ચ નહોતો સમજ્યો. એને તો હજુ પકાડ જોઈ, હમણાં જોયેલી છાકરી, અને તે ચ એની ચંદા, એમ આંખ ઝિંધતી મજ ત્યારથી હૈયામાં ધબકાર વધી ગયા હતા. એ કંઈ બોલ્યા વિના હસિતો બેસી રહ્યો.

આ બેઠમાં કંઈ ન સમજવાથી ફરીર વીરજી સામે તાકી રહ્યો. એ જુદને મન તો સૌ લડકા જ હતા! એણે વીરજી ખસેલી વાલ બાણુવા પૂછ્યું: "કલા હય લડકા! દેવકે દુવાર સામને કુછ છિપાના મત."

ત્યારે બાજુ હજુ થોડાંધણી માણસો હતાં એટલે વીરજી એવાં અન્યકાંતો હોય તેમ બોલ્યો: "બાપુ! એ તો અમરના અંધારના કાકી રમડા—"

"હાં...હાં.....સંસારકા એસા ઝગડા મિટાતે કે તો હમ ધિર બેઠે હે, ફીર કહનેમે હજી કયા? બોલ દો. દેવકે દરબારમે મુશ્કા તર રેખ્યા હો બાએમા." ફરીરે દેવ અને એના પ્રતિનિધિ જેવા પોતે સંસારમાં દુઃખિયાં મરે તો એમ છે તેની ખાતરી આપી.

અરખા વાતમાં કે સમજ નહિ એટલે ધણી તરફ તાકતાં એ બોલી: “ક્યા કાઠી રગડાની વાત કરેા છો?”

“કમ ? મનોરિયાની વ...” અને હવે એને વડુ બનાવવી જ નથી એટલે અચરતી ‘વડુ’ શા માટે કહેવી, એમ ખ્યાલ આવતાં વડુનો ‘હુ’ જણી જતાં એણે કહ્યું: “ચંદાની સ્તો!”

અરખા પણ એ કાયડાનો ઉકેલ લાવી સહેલી નહિ એટલે કંટાળાને બોલી: “અરખા દોને એને! અહીં જે કરવા આવ્યાં છીએ એ કરવાનું મેલી, એની વાત શું કરવા સંભારેા છો?”

“ત્યારે તારામાં ય ક્યાં વેતો બળ્યો છે? મેં તો ક્યારની જોઈ હતી, પણ આ તો છેકરે ચીસ પાડી ત્યારે મારે બોલવું પડ્યું.” જરૂર પીજમાં વીરજ બોલી ગયો.

આ જમાને બદલે બીજે જો વીરજએ આજ ‘વેતો’ શબ્દ કહ્યો હોત તો એને દાંત ખાટા થાય એવું અરખા ચખાડત. કદાચ અહીં પણ અટકાવું તો ચખાડત જ. પણ ચંદાને એમણે જોઈ અને પોતાને ખબરે ન પડી, એથી એ સંભળાવવાનું માંડી વાળી એણે પૂછ્યું: “મેળામાં આવી છે એ તો મને ય ખબર છે, પણ તમે એને ક્યાં જોઈ?”

“લે, આવું મેં આવું ઠેકાણું રાખજો. હમણાં તારી સામે તો બિલી રહીંતી. એટું ટાળું લઈને ફરે છે ને એટલીય સજ ના પડી?”

“હું જે કંઈ બાધા કરવા આવી છું કે તમારી પેઠે ગઈયો મારવા? છોકરાને બોળ્યામાં લઈ હું તો રામદે પીર સામે જ એક સુસ્તાએ તાકી રહીંતી.”

“મારું રડ્યું કે બાધા કરવા આવ્યું હશે તે બીજે જોતું નહિ હોય?”

“બેહો બેહો હવે તમે, બાપજનું કંઈ કહું પડે તો મારો બિચારો સાચો છેકરો.”

એ મકરણ લાંબું ચાલત, પણ પરીર વચ્ચે પડ્યા એટલે વાલ અટકી. બાધા પૂરી થવા પછી વીરજ તો અટકું લાંબું પીજવું ન

કરતાં પણ અરખાએ આળુઆળુ ગેબેનું કોઈ સાંભળશે, તેની દરમિયાન ક્યાં વગર ઠેકાઠે પહોંચાડ્યું અને એનો અંત લાવતાં કહ્યું :

“બાપુજી ! અમારે બાંડિયા સાપને એ બાળનો મરો છે. કરીએ તોય અને નથી કરતાં તોય એકેય બાળનું સખ નથી.”

એ દુઃખનું નિવારણ કરતાં ફરી બોલ્યો : “લડકી ! ઇસમે કોઈ બહી બાત નહીં હય. ઉમ્મસે ડરતી હો તો તેરી ભૂત હય હમારા એક બોલિયા હો ગયા, ઉસકી ઓરત સત્તરા સાલ બહી થી. એસા બહી બહા અંતર ઇસમે તો હૈ બી નહીં. દોચાર સાલકા ઇક શુર શુરમે જાન પડતા હય” અને હવે ફક્ત એ મદદરી સીને કાળુમા રાખવાની જ વાત બાકી રહી. તેનોય નિકાલ કરતાં બાપુજી બોલ્યા : “ઇસકી ચિંતા મત કરના. મેં એસા તાવીજ દૂંગા છી બાબ બી બકરી બન જાયગા.”

પણ એ બધી લાંબી લપમાં પડવા ન માગતા વીરજીએ ટૂંકમાં જ પતાવ્યું : “એ બધા કાઠીગડા ક્યાં કરતાં ન જ પાડી દેતાં શું થાય છે ?”

અરખા એ રસ્તો ઉઘાડો રાખતાં બોલી : “એવું હશે તો પાછા આડી પગે લગાડવા આવી શું ને—”

ફરી : “ગભરાના મત. રામદે પીર ઇસ લીએ તો બેઠે હૈ !”

ઘેર આવ્યા પછીય એ રાત્રે ચંદાની છાત્રી મનોરિયા સન્મુખ બહી જ રહી. બધા કામમાં મા આગળ બાપનું કેં ચાલતું ન હોવાથી, કદાચ મા ચંદા સાથે પરજીવી દેશે તો ? એ આખી રાત એણે જેમ જેમ ચંદાને દૂર ધકેલવાની મહેનત કરી તેમ તેમ એ એની છાત્રી ઉપર ચઢી બેઠી હોય તેમ આવી ખસી જ નહિ. ઉમંગરાથી, અશક્તિથી કે માનસિક પીડાથી કે એ બધું બેચું ચવાથી એનું માથું ચઢ્યું અને સવાર થતાંમાં તો તાર પણ ભરાયો.

સવારમાં અરખાએ કામકાજમાંથી પરવારી સૂઈ રહેલા પુત્રને ઢંઢોળ્યો ત્યારે એના પેટમાં કાળ પડી—કાલ છોકરાને જરૂર નજર લાગી.

અને સંકટ સમયે માડીની સાંકળ જેમ કામ લાગે તેમ ફરી

પસેથી મંઝાવી આવેલો દોરો એણે તેલનો ધૂપ દહ મનોરિયાના નમણા હાથે બાંધી દીધો.

“ બેટા ! મનોરિયા— ”

મનોરિયાની આંખમાંથી ઝળઝળ કરતાં આંસુ સરી પડ્યાં.

“ રડીશ નહિ, હોં બેટા ! આ દોરો બાંધ્યો છે એટલે જે લશે તે મરુ જ બાણુ. હમણાં તાવ ઊતરી જશે. તારે શું ખાવું છે ? લોટ ખાશી આણું ? રાખડી પીશ ? જરા કકડો દેખડું— ”

“ થોડીક કણપીઓ ખદખદાવી આણું ? શેકેલાં મહુડાં ખાવાં છે ? ધાણી ફેડી આણું— ”. જેમ જેમ મનોરિયા ના કહેતો ગયો તેમ તેમ અરખા બોલતી ગઈ. “ મરિયાં નાંખેલો ઉકાળો પીશ ?

છેવટે કેં તો પીવું જ પડશે માની મનોરિયે હા પાડી. એ દાંડે કકડ એ ઉકાળા બેર જ મનોરિયા રહ્યો. તાવ સાંજનો ઊતરી ગયો.

અને બીજે દિવસે અરખાના કાનોકાન સમાચાર આવ્યા— “ તમારા મનોરિયા જોડે પરણવાની ચંદાએ ચોખ્ખી ઘડ જેવી ના પાડી. ”

મનોરિયાની છાતી ઉપરથી જાણે કાઈએ સવા મણનો પથ્થર ઊંચકી લીધો હોય તેમ એણે છૂટથી શ્વાસ લીધો. એ આનંદના આવેશમાં એનો તાવ, અસાન્તિ ક્યાંય નાસી ગયાં અને એ બહાર રમવા પણ ગયાં.

ખેતરમાંથી ચારનો ભારો લઈ વીરજી ઘેર આવ્યો ત્યારે એને કાને પણ એ વાત આવી. એણે ઘાસનો ભારો નીચે નાંખ્યો ત્યારે મગજ ઉપરનો વિચારનો ભારો પણ એની જેડે નીચે પડ્યો હોય તેમ એનું મોંયું હલકું ફૂલ જેવું થઈ મરુ. ઉપરથી છૂટકારોના દમ લીધો : “ મિસંત ઘણું ! હેંડી ચાલીને ના કહેવા જવું મરુ ! ”

અરખાને વાત કહી જનાર શની, વીરજી ખેતરમાંથી આવ્યા જાણી પોતાના સ્વમુખે જ સમાચાર આપવા જાતે આવી પહોંચી. શની ગામમાં કાણું માણસ મળ્યાતી. મૂળે અહીંની દોકરી અને પરણેલી બદારગામ પરણે મૂળથી સ્વતંત્ર સ્વભાવની એટલે એને સાસુ સસરાનો કબજો ને વધુ લસોળી બંધિયાર મર્યાદા ન રુચી. એણે એકદમ એ વખત સાસરે જઈ આવ્યા પછી એ પાંજરામાં પુરાવાની ના પાડી. એમ એવણું

વરસ વહી ગયાં. છેવટ વચસો માઝ નીકળ્યો. વધુને બહુ વર સાચરે રહેવા આવ્યો. સ્વતંત્રતાની હવામાં એણે ઉમંગભરે મહેનત કરી ધર ચલાવ્યું. એની પાસે જે એક પિંટરી ધર, એ ભેંસો ને એક બળદ હતાં તે એની આપકમાઠમાંથી વસાવ્યાં હતાં. ઉપરથી એણે આ મજૂરીમાંથી જે છોડીઓ ને એક છોકરો પરણાવ્યો એટલું ખર્ચ કાઢ્યું. ત્રીજી સાલ એનો વણી ગત થયો ત્યારે ગહાગહાલીયા ખાંધ્યા કર્યાં. આજે ય એને પાંચ પચ્ચીસની નરર પડી હોય તેા ન્યાં નળને ઊભી રહે ત્યાં કોઇ ના ન કહે.

વળા બુદ્ધિમાંય ખરી. એકબે વખત બહારગામના વેપારીઓ ઘીનો ભાવ એકદમ તેજ થઈ ગયેસો એટલે લાવને અહીં અણુચક ગામડામાં કોણુ નાણુતું હશે કરીને છેતરવા આવેલા, તેમને શનીએ પકડી પાડેલા. જોકે એની તો એક જ રૂખ હતી કે બહારગામથી કોઇ કંઈ લેવા આવ્યું એટલે નરર કંઈ ભાવમાં વધ હોવી જોઈએ. ઘીથી માંડી છેક છેલ્લાં મરચાં સુધીના તાળ ભાવ શની-ગેઝેટમાં બહાર પડતા.

વહેવારમાં ય એ પાછી એવી ચાલાક! છોડીને પરણાવતી વખતથી તે કેઃ વળાવતાં સુધી ને ઊભે ભાસે. બીજે દેતાંથી તે રાતોરાત કેઃ કાળુંધોળું કરવું હોય ત્યાંસુધીની નરેનર માહિતી એની જીભને ટેરવે.

નરી જીભની સરસતી (સરસ્વતી) ભગવાને આપીતી એવુંય નહિ. હાથની પણ એટલી જ હોશિયાર. બલભલા ડોકટરો કે નસોં પણ ન કરી શકે એવું કથોણું બાળક પણ એ હાથની ચાલાકીથી ફટ દંઇને ફેરવી નાખે. જોતજોતામાં સુવાવડીનો છૂટકારો કરી નાંખે. વળા ખાનગી વાત થતી એય જુદી! ગામમાં ચુનીલાલ શેઠની વીધવા દીકરીને ચારપાંચ માસ થઇ ગયા હતા ને એણે ફક્ત વાંસની ચીપથી પૂરુંપાવડું ઉતારી દીધું.

આવી ચારેય બાળુની પહેંચિસી બાઇ કેઃ કહે એટલે એક કાને સાંભળી બીજે કાને કેમ કાઢી નંખાય?

એણે બારણામાં પગ મૂકતાં જ પૂછ્યું: “ કેમ વીરજ મોટા! નાણુ ને ? ”

વચ્ચે અરખા બોલી : “ બહુ ખોન, એ મોટો આખસો લાવીને ય શું સખ હલું ? ”

શની પ્રથમ આવી ત્યારે એણે ચર્ચા નહોતી કરી, પણ આ વખત તો એણે મંથરા તરીકેનું કામ સંભાળી લીધું. એ વીરજીને બદલે અરખા તરફ નજર કરીને બોલી : “ અરખાખોન ! એ બહુ હું કંઈ નથી સમજતી ? એ મોટો પાડો આવીને ય મોટી ઉપાધિ હતી પણ — ”

શની થોડી વાર ન બોલી એટલે અરખાએ કહ્યું : “ કો'ને, શની ખોન કેમ રહી ગયાં ? ”

ખંડુકમાં દારૂ ભરી લીધા પછી ઠાંસવાની પૂર્વતૈયારી રૂપે શનીએ કહ્યું : “ બુઝો ખોન ! આપણે તો કોઈનું ભૂંડું દેખાય તેમાં રાજી નહિ. ” અરખા એમાં સંમતિ દર્શાવે તે પહેલાં એણે વીરજીનું ધ્યાન ખેંચવા કહ્યું : “ કેમ વીરજી મોટા, બોલ્યા નહિ ? આટલાં વરસ થયાં, કદી કોઈના ભૂંડામાં ઉભેલી મને જોઈ ? ”

વીરજી : “ ના, ના, એવું તને કહે છે ય કોણ ? ”

શની : “ આ તો બળ્યો મારો સભાવ એવો રહ્યો એટલે બોલ્યા વગર ચાલતું નથી. નહિ તો તમે એવ રાજી હો તો વચ્ચે વેગળે મારે શું — ? ”

અરખા : “ ના, ના, કો'ને. એવી ખૂંચ તમારા જેવું ડાંચું માળસ નહિ ખતાવે તો પછી કોણ ખતાવશે ? ”

વાતની પૂરીપૂરી મોઝિયણુ શનીએ વીરજીને અંદર વસડ્યો : “ વીરજી મોટા ! મારી વાત વાળખી ના હોય તે પાછી આતજી તમે જ કો'—એ રચજી વિ'વા કરવા આયો ત્યારે તમે હા પાડી—પણ તમે મનમાં રાજી ખરાં ? ”

વીરજી જવાબ આપે તે પહેલાં અરખા બોલી : “ ખોન ! અમારો તો ખડું કેવડાવો તો સમૂળગો ય વચાર નહિ. છોડી મોટી એ તો ખોટું કેમ કેવાય—રચજીએ પે'સેથી જ કહ્યું 'તું. પણ આ તો નિયાતમાં સારું ધર, સરખેસરખું, અને શાભાશાભતું એટલે મેં જ મૂંઝવે બરા દાખીને કહેલું કે એ તો બહુય આવી મલ્લશે. ” અને મળગળી થઇ જતાં એ બોલી : “ મને રાંડને કંઈ આવી ખમર હતી ? ”

શની: “મારું ત્યારે એજ કેવું છે ને? તમે કેં એને ખોળા પાથરવા નોંતાં ગયાં. તમારો છોકરો કેં કુંવારો નંતો રહ જવાનો. છોકરા-વહુની ઝૂંસરી જિંચી-નેંચી પડવાની છે, એય જાણતાંતાં. છતાં તમે હા પાડી તે શા ખાતર? એના નામને લીધે ને?”

વીરજીએ ડોકું હલાવ્યું: “એ તો ખરુંરતો!”

“ત્યારે મારું એજ કેવું છે!” શની બોલી: “તમે એના નામ ખાતર ચૂંમઈને હા પાડી, પણ હવે ખરો જોનાર હોય તો શું કે?”

કોઈ કેં બોલ્યું નહિ. શની ય તાકી રહી. જીવટ વીરજીએ કહ્યું: “મારો વચાર ના કેવાનો હતો ને એમાંથી—”

“સમજવાની એજ ખોંચ છે ને!” શની વીરજીને અટકાવીને બોલી: “ભલેને તમારો વચાર ન હોત પણ એણે તમને કેવડાંય હોત કે મારો વચાર નથી, અને પછી તમે ખારે કહ્યું હોત કે મારે કરવું નથી, તો તો આમાં કેં પાણી રેંત. પણ આ તો પરાણે હા કેવડાંથી ને ઉપરથી ભરઘ કરાવ્યા જેવું થયું—”

અરખા કેં બોલવા જતી હતી પણ વીરજી બોલ્યો એટલે એ અટકી ગઈ: “પરમ દાંડે મેં મેળામાં જોઈ ત્યારથી—”

“એ તો હું સમજી ગઈ કે તમારો વચાર રજેય નંતો. પણ આમાં પાંચડીમાં માથું ના રીયું!” શનીએ ફરીથી સમજણ પાડી.

હવે અરખાને જોડી ખૂંચ દેખાઈ એટલે એ બોલી: “એ તો ખોન! એમને છોને એવી જોડી ખૂંચ ન હોય પણ હું ખુંચેય સમજું છું. આ તો માથું કાપ્યા જેવું—”

“માથું કાપ્યું હોત તો તો સારું.” શની વચ્ચે બોલી: “માણસનું માથું કાપી નાખવું એ તો હું સારું માનું છું, પણ નાક કાપવું એ એથી ખૂંડું.”

અરખામાં હવે ધીમે ધીમે કળિ પ્રવેશતો હોય તેમ એ બોલી: “ખોન, એ તો પેલેથી એવાજ ભોળિયા રહ્યા. નહિ તો સમજે તો માથું જાય પણ અહો લીધા વના ના ઝંપાયા.”

શની: “ખૂંચું એણે ના પાડ્યું હોત તો તો—”

“ મોટે ઉપાડે વિવા કરવા તો એ આવ્યો હતો, પછી ના એય શાનો કે ? ” અરખા વચ્ચે બોલી.

“ બખુ! બોન ! આપણે જાણે એટલેથી મન વાળીએ. પણ આ તો છોડીએ મોટે ચઢીને, બધાના સાંભળતાં, ચોખ્ખું ઘડ, ઉધાડે છેલ્લે, લાંબા ટૂંકા હાથ કરીને કહ્યું— ‘ હું એને પરણવાની નથી. ’ આકું શવકાર વરણમાં ગમે તે થતું હશે પણ આપણી વરણમાં તો આ તમારે ઘેર જ જોયું.”

હજુ ધણી-ધણિયાણી કે જવાબ આપે તે પહેલાં શનીએ એનું શું કરવું તે રસ્તો સૂચવ્યો: “ એ તો છોકરો નયજો રયો ત્યારે રતો ! નહિ તો આપણે કે વાણિયા-આમણ આછાં હતાં કે હાથ જાલીને બેસી રહીએ ? છોકરો જવાનજ્નેથ હોય તો ટચકાવી ન નાખે ? ”

અને એનો ઉપસંહાર કરતાં શનીએ કહ્યું: “ વીરજ મોટા ! તમે તમારે ગમે તેમ માનતા હો પણ મેં વાત જાણી ત્યારથી મારા પેટમાં તો તેજ જ રેડાયું છે. પણ પછી ધણીને કોઇ ધણી છે? તમારી તો તમારી પણ સાથે છોકરાની પણ આ કે જેવીતેવી નામેશી ન કેવાય. એના કરતાં તો એ રાંટે પૈણીને કંઈ કાળુંઘાળું કરી છોકરાને ઠેકાણે પાડ્યો હોત તો તો હું એને સાઆશ બકત, પણ—”

શની-મંથરાની આ કાન બંધેરણી પછી, આ સંમંથ કોઇને પસંદ ન હોવા છતાં, પેલી સામુવહુની જૂની પુરાણી ઉક્તિ પ્રમાણે “ ના કહું તો હું ના કહું, એ ના કહેનારી કોણ ? ” એવો પ્રશ્ન ઉપરિચિત થયો.

છંવટ એનો નિર્ણય શો થયો એ તો પ્રભુ જાણે, પણ શનીએ તો વાત બહાર વહેતી મૂકી એ ચોક્કસ: “ હવે સામે વીરજ ખારેય બેડો છે કે એને કેવીક કોઇ પરણીને લઈ જાય છે ! ”

(૧૦)

અપંગોળા

રચણના વસ્તારમાં ત્રણ છોડીઓ અને એક છોકરો. આધુવત જીવીને ગત થયેલાં ત્રણ છોકરાં જુદાં. પરંતુ એ બધાંમાં રચણનું સૌથી વધુ વહાલ જુઓ. તે ચંદા ઉપર—છોકરા કરતાંય વધુ મોટી બે છોડીઓ એની માના ઘાટે-ઘાટ અને સ્વભાવેય મળતી. તેમને પરણાવ્યાં આજ દશ દશ વર્ષ થઈ ગયાં, પણ એમના તરફથી ઠપકો સરખો સાંભળવાનો આવ્યો ન હતો. માવોય આમ એકવીસબારીસ વર્ષનો મહેનતુ જીવાન હતો. એનામાં મા અને બાપ બંનેનો અંશ આવ્યો હતો. પણ પુત્રનાં લક્ષણ પારણામાં અને વહુના બારણામાં, એ કહેતી પ્રમાણે ચંદા નાનપણથી જુદી તરી આવતી. બ્રહ્માએ બોળિયું તો પૂરેપૂરું સ્ત્રીનું ઘડયું હતું પણ જૂતજૂલમાં જીવ અંદર આદમીનો સુકાઈ ગયો હતો ! બેરાં વાતવાતમાં કેતાંય ખરાં : મૂંઝવે એના બાપનું એકમ રુબું ચોથું નથી. એટલે એથી કે કોણ જાણે સ્વાભાવિક પણ રચણનું એના ઉપર વિશેષ વહાલ હતું.

અને આવી દીકરી માટે જિંયા-નીચું શોધવું પડે એ બાપને ગમે શી રીતે ? કુળવાનશાહીનું જૂત અમીરથી ભંગી સુધીમાં એકસરખું વ્યાપેલું છે. અમુક ગામનો અમુક જ ગામે ઉતાર હોય. ફલાણા કુંદુ બની કન્યા અહીં આવે જ નહિ. સમજવામાં મુશ્કેલી ન નડે માટે આ કોમે સર્વસાધારણ એક જ નિયમ કરેલો કે આથમણે પાથી લાવવી અને ઉગમણે પા આપવી. નાનું છોકરું અને આંધળા ય ન જૂને એવી આ વંશપરંપરાથી ચાલતી રૂઠિ રચણ શી રીતે તોડી શકે ? જે આથમણે અપાય એવું હોય તો બે ચાર જગા સારી હતી, પણ એનો અર્થ શું ? અને ઉગમણે એ જ્યાં નજર કરતો ત્યાં બધી ભૂખડી બારસ. કોઈ સગાનું સગું તો કોઈ શોકવાળું જણાતું. એટલે છેવટ વીરજને ઘેર કરેલું તેમ 'નાનું તો નાનું પણ મૂળે ઘર તો ખરું' એમ સમજીને જ.

પછી આને ચંદાએ મેળામાંથી આવ્યા પછી ના પાડી ત્યારે એણે
ત્યારે બાળુ નિરાશાની નજર ફેરવી.

ચંદા એનો ભાવાર્થ સમજી હોય તેમ બોલી; “બાપા! તમે શું
કામ ફર કરે છો? છેવટ મને તમારો બીજો છોકરો માનજો.”
બોલે એનો કહેવાનો અર્થ તો બીજો જ હતો: કંઈ આદમીને એમ
કાતરા ખાઈ મયા છે? પણ બાપ આગળ એ ન બોલી શકી, એટલે
તેણે ભણતું જ કહ્યું.

“ના રે ના, આટલી મોટી નાત પડી છે. વેલુંમોહું કે કાંઈતું
કેકાણું પડ્યા વગર એણું રહ્યું છે?” બાપે છેવટ મનની વાત
દબાવતાં કહ્યું.

પણ લક્ષ્મી એ ચર્ચા આગળ ચર્ચવા ચંદા ન માંગતી હોય તેમ
બીજું કંઈ બોલ્યા વગર એણે કહ્યું: “ત્યારે મેં શું કહ્યું?”

અને બાપ પોતાની વાત નાકબૂલ કરશે જ નહિ એવા ભરોસાથી
જવાબ સાંભળ્યા વિના ચંદા ઊઠીને બહાર જવા લાગી.

છેવટ એ વાત નક્કી જ કરી નાખી હોય તેમ બાપે કહ્યું: “તારું
મન નહિ હોય તો રેવા જ દીધેલું છે.”

આટલી જ ટૂંકી વાત. એમાં નહોતી થઈ ટપાટપી, નહોતો થયો
વાદવિવાદ કે બેલામોલી. કદાચ બીજો દા’ડે કશને ફળિયામાં વાત ન
કરી હોત તો કાંઈ જાણુનેય નહિ. પણ બૈરાંનો સ્વભાવ ને તેમાંય માનો
જીવ એટલે બિભરો નીકળ્યા વિના રહે? મૂળે પોતાને પેલેથી જ નહોતું
પસંદ અને છેવટ એ જ થયું, એટલે તેના આનંદમાં કશને બૈરાંમાં વાત
કરી: “હું તો એમને પેલેથી જ ના કે’તી’તી પણ મારું ના માન્યું
લે છેવટે—”

“વીરજીએ ના કે’વડાવ્યું?” વચ્ચે જાણુવા આતુર પ્રશ્ન થયો.

“એ તો શાનો ના કે’? પણ ચંદાએ શતે એના બાપને મોઢે
ચઢીને ચોખ્ખી ના કહી.”

“હે! હે! શું કાંઈ, કશન?”

“માણું, આપણે શેરની વાતો સાંભળતાં એવું જ થયું ને આ?”

“ ખરું પૂછો તો રમજી મોટાએ ક્યું ત્યારથી આપણું તો મન નહિ ! ”

“ બચારા રમજી મોટાએ શું કરે ? એવું છોકરું એ જાણે ને ? ”

“ પણ આ ઊંટ પાડા ને આપણા જેવો મેળ ક્યાં થયે ? ”

“ પછી મોટાએ શું કહ્યું ? ”

“ કે શું કપાળ ? એ સ્તો ! ”

અને એ જ મંદમંદ પવનમાંથી ઘડી પછી ભલભલાં ટૂંકાને ઉઠવાની પાડે તેવો વંટોળિયો ચઢ્યો !

“ બધું ? ”

“ શું ? ”

“ શું ત્યારે મારા ભઈ ! રાતે તો જખરી ચઢ ! ”

“ એટલું બધું કે ? ”

“ હું શું કે તો તો ? ”

“ શાનું ? ”

“ કેમ ? મેળામાં જ મેં વાત નંતી કરી ? ચંદાની પાછળ બધું જોલું કરવું તું—”

“ હા, હા, તે શું થયું ? ”

“ ઘણીને ખીલેથી ગયેલી એ મારું કેવું ખોટું પડે જ નહિ ? ”

“ પણ એવું હું શું ? ”

“ એ સ્તો ! જુવાન છોડીને મોઢે ચઢાવી—”

“ પછી ? ”

“ એ જ. એમાં સાંઠ નાથ્યો એટલે બાકી રહે ? મેળામાંથી જ બચારો બાર જતી રેતી તો—”

“ હે ! ”

“ હે શું ? ગઈતી જ ! પણ લઈ જનારો જરા પાંસરો તે કે—એમ ઉપરવાડે ઉપાડી જાય એ ખીજા. અહીં તો ઉપાડે એમ તારા પાદરમાં આવવાવાળા. એક વાર તું ઘેર જા. પછી નહિ માને તો હું છું ને તારો આપ છે ! ”

“ આટલી હદે ? ”

“ તે મારા ભઈ કરું ! આજુબાનની ઘેર તો આજ પથ—”

“ સજીએ માત ભણી હશે ? ”

“ એતી જ મોઝાણ મંઝાઈ ને! સાત કરો તોય રચજી એટલે માતમાં પૂછાય એવું માણસ! એનાથી કેં બોલ્યું ના બોલ્યું થાય? એ વાનાં કલાં જ હશે તો, પણ છોડી તો ધણીના ખીંચથી ગયેલી તે માને? રાત્રે ગળે કાંસો ખાવા નેવાર થઈ—”

“ શું કો'ઈ ? ”

“ શું કો'ઈ શું? દોરડું છોડ્યું તું ને.”

“ એ તો અંધાં કંઈ, મરવું એ કે—”

“ ભૂલો છ, કાભઈ! કંઈમાંથી કેં પદક થઈ જાયને, તો—”

“ તો શું? કૂકી મેલાય! એમ કંઈ એનાથી બી' જવાયું ? ”

“ આખરવાળા માણસને તો અંધો પસંતાય! છેવટ એવું ધાર્યું કર્યું.”

“ શું ? ”

“ વીરજીના મનોરિયા બેડે પેણવાની ચોકખી ના પાડી દીધી.”

“ એ તો રચજી એવો નમાસો એટલે. મારા જેવો ખાપ હોયને તો મળે નખ દધને જનથી મારી નાખે. એ આજકાલની ‘ નઈ પેણું ’ એમ શું કે'તી'તી ? ”

“ કે'વી'તી કે વળી કહ્યું ? ”

“ તે એવો કોણ એને મળ્યો ? ”

“ ભમવાન જાણે! આપણે કંઈ કોઈનાં ખરિયાં ખૂંટવા ગયા છીએ? ને આવી નીકળી એને એક ઉપર શું મૂંડ મુઝાયું છે? એ નંઈ ને એનો ભઈ ! ”

“ તે રચજી કખૂણ થયો ? ”

“ કખૂણ થયો? કે એ હાથ બેડી પગે લાગ્યો?—‘ તારે જ્યાં પેણવું હોય ત્યાં પેણવે; આજથી હું બંધાયેલો ને તું છટી. ’ ”

“ એ તો મને પેંસેથી જ ખપ્પર હતી કે છોડીને બહુ લાડ વગર છે તે જ્યારેત્યારે એને જ માથામાં વાગશે—”

“ વાગશે કે વાગ્યું? હજી વીરજી ખાંટને ખપ્પર તો પડ્યા દે, એ કે જેવોતેવો ના માનતો.”

“ તે એણે જાણ્યું ? ”

“ના, ના, હજી આજ રાતે જ બન્યું ને એ ક્યાંથી જાણે?”

“ત્યારે તો બરાબર જામશે.”

“જેવા જેવી.”

આમ શનો અને કાભઈ તે દાંડે વાત કરીને છૂટા પડ્યા. આ વંદાળિયો જિડતોજિડતો વીરજીના ગામે ગયો. ત્યાંથી શનીએ જે વંદાળિયો ઉડાડ્યો તે પાછો ઘૂમતો ઘૂમતો અહીં આવી પહોંચ્યો. આવવા વાવાઝોડામાં ધૂળ, રેતી, કચરો, કસ્ટર અને બીજી ધૂળકદમાં ચોખ્ખી હવા તો ક્યાંથી હોય? ત્યાં જુઓ ત્યાં આંખ, મોં અને આજુ શરીર ભરી દેતો ઘૂમરિયો ખાતો તોફાની ધવન જિડતો હતો.

એ જ વાતાવરણમાં શનો અને કાભઈ પાંચમે દાંડે પાછા ભરાઈ ગયા.

“હું કે તો તો ને?—”

“શું?”

“વીરજી ભાયડો છે? હવે જ ખરી મળ આવશે.”

“ભાયડો હધને એ શું કરશે? કોઈના ખેતરમાં કે વરમાં દેવતા મૂકશે, કૂવામાં વાસતેજ રેડશે કે બહુ બહુ તો પાંચપંદર કૂમાં કપાસ કપાવશે, એજ કે બીજું?”

“એ તો નાની છોકરીઓ ય કરે.”

“ત્યારે એ શું છોડીને ઊપાડી જશે?”

“ઊપાડી જાય ત્યારે તો સારું સ્તો!”

“ત્યારે એ કંઈ ફાંસી તો નહિ દે ને?”

“ફાંસી કરતાં ય બૂંકું.”

“એટલું બહુ તે એ શું કરવાનો છે?”

“એ કરવાનો છે એવું તો કોઈએ નહિ કહ્યું હોય.”

“પણ એવું તે શું?”

“ખાવું ય નહિ ને ખાવા દેવું ય નહિ!”

“એવે?”

“ધરમાદા આણે તોય એ ક-યા હવે એને ન આપે—”

“પણ એને આજવાની વાત જ ક્યાં છે?”

“આલસા તો આગળપાછળ સપડાય એટલે બાપા કહીને જાય, પણ એ ઘડો શાનો કરે ?”

“એ તો બધી થૂંક ઉડાડવાની વાતો છે. મોઢેં ચઢીને જે ઘડ જેવી ના પાડે છે એ એને બાપા કે, એમાં શા માલ છે ?”

“માલ-નામાલ અત્યારે જેવાનું છે ? જેને ત્યારે કાની માએ સવાશર સૂંઠ બાધી છે કે એની જોડે ફેરા ફરે છે !”

“તે શું એ પૈણુવા આવનાર સામા આડા હાથ દેશે ?”

“હાથ નહિ, તલવાર !”

“હાંઅ !”

“હસવાનું માનજી ? વીરજીએ ગામ દેખતાં જળ મૂક્યું—”

“કે ?”

“એને પૈણુવા આવનારને ના મારું તો બીજા બીની હોઠિ !”

“પણ તું કેતો તો એમ કોઇ ખારાખાર લેખને જ રવાના થઈ જશે ત્યારે ?”

“છોને થઈ જાય ? પાતાળમાંથી ય પકડયા વિના મેલે એ બીજા. વીરજી ખાટે કહ્યું એટલે થઈ રહ્યું.”

“સારું ત્યારે, એ ય આપણે જોઈશું તો ખરા ને ?”

“જો, કે ના જો, એમાં મીનમેખ થાય જ નહિ !”

આ પ્રમાણે વર્તમાનપત્ર, તાર-ટેલિફોન, રેડિયો કે સમાચાર દેલાવનાર એવાં આધુનિક સંગવડ-સાધન વગર રજેરજ વાત ચંદા, રચણ, વીરજી કે મનોરથિયા જેવાં લાગતાંવળગતાં સુધી જ નહિ પણ લગભગ નાતનાં બધાં ઘરોમાં સુધારાવધારા સાથે પહોંચી ગઈ.

વીરજી ખાટે, એક બે જગ્યાએ કહ્યું હશે કે મેં એવું કોઈ જળ મૂક્યું જ નથી, પણ લોકો જિલટા એને હસી કાઢતા અને વાતને ઉડાવી જ દેતા. “જેને એવું બોલતા, કેક બોળા ભાવમાં સાચું આવી એસશે તો પાછળથી માર્યો જશે !” વીરજી આમ આકળો છર્તા સ્થપ્ત હોતા. એના મનમાં ચતુ કે માળા લોકે ય જો કોઇ એવો હોય તો ‘ચડ જા બેટા શુભા ઉપર’ કરે એમાં ખૂલ નહિ.

પોતાના વિષે ચાલતા અપ્રમાણ સંજ્ઞા રચણ પ્રતિકાર કરતો ત્યારે લોકો એનો જુદો જ અર્થ કરતા. એ તો હવે સામે માથાનો મળ્યો એટલે નરમ પડ્યો છે. જાણ્યું કે છોકરીને કોઈ લેવાનો નથી એટલે નમતું જોખ્યા વિના છૂટકો નથી, ત્યારે એ તો વીરજીને સારું લગાડવા દીધું જોલે છે. જોકે વીરજી પાસે તો એ જમ આળ્યો પણ એક વાર માથું કાપ્યા પછી પાઘડી બાંધે તે શા કામનું? એણે તો ચોખ્ખી ના જ પાડી દીધી કે તારી છોકરીને જોઈ એ તો ઊંડા ધરમાં નાંખ, મારે તો ધરમાદાય ન ખરો. એટલે એણે સામે છંદ્રદર ગળ્યા જેવું—નથી એ લેતો કે નથી બીજો લેવા તૈયાર થતો—એવું થયું છે.

અને એ વાતે ખાટી થ નહિ.

ચંદાને પરણવા કેંક જુવાનો મોંમાં પાણી લાવતા, કે પરણેલા રસિકો ધરતી બાયડી ઉપર મનમાં રીસ કરતા કે આ રોડ ના હોત તો જરૂર વીરજીનો બાપ ધૂળ ફાકતો રેત ને ચંદાને લાવત ને ઘણા મન છતાં સાંઠ નાથ્યો એ શું ના કરે? એવો વિચાર કરી મનમાં જ પરણુતા અને મનમાં જ રંડાતા! છતાં એટલું તો ચોક્કસ હતું કે બધાં લગી ચંદા કોઈનું ઘર માંડીને એસે નહિ ત્યાં સુધી કોઈને એન પડવાનું ન હતું.

રચણ એ વેતણ જગાએ ચંદા મારે પૂછી જોયું, પણ કોઈએ હા ન પાડી. દરેકને વીરજીનું ‘જળ’ યાદ આવતું. એવા જળને પી બન્ય તેવા પણ ના હોય તેમ નહિ, પણ ‘સાંઠ નાથનારી’ પલવાય કે ના પલવાય, એ ઢયુપયુ મનથીય ઘણા ના પાડતા. એકે કહ્યું: “ના, ના, મારા છોકરાનું ગળું હજી એટલું નહિ.”

“વીસ વરસનો તો ખરો ને?”

“વરસને શું કરે? એ તો કેં જેવીતેવી વાત છે?”

એ ‘જેવીતેવી વાત’ ચંદાની કે વીરજીની સમજાવી, એ જોને જેમ કાવે તેમ સમજે.

બીજાએ ના પાડતાં જણાવ્યું: “વીરજીના બાપથી હું કેં ખીતો નથી. પણ—”

“ કેમ અટકી ગયા ? ”

“ ખરું કહું ? ”

“ કો, કો ? ”

“ તમારી ચંદા જેટલું શહેર મારા છીતામાં નહિ, ખોટું શું કરવા ખોલું ? ”

આ એખખો જવાબ સાંભળ્યા પછી રચણએ ત્રીજી જગાએ તપાસ કરી પણ એણે કંઈ કારણ જણાવ્યા વગર નન્નો બણ્યો.

“ તમે શીરણથી ના પાડતા હો તો એ મારે માથે ” રચણએ પૂછ્યું.

“ ના, ના, હું તો કોઈના બાપનો ભો રાખતો જ નથી. ”

“ ત્યારે ? ”

“ મારો વિચાર જ નથી. ”

અને એણે મનની વાત જ કરી નહિ.

આ વાત છેવટ ચંદાએ જાણી ત્યારે એણે બાપને કહ્યું : “ બાપા ! એ તમને શું કહ્યું ? ”

“ શાનું ? ”

“ કે મને તમારો એક છોકરો વધારે માનવો. ”

“ તેનું છે શું ? ”

વળી પાછી લગ્નની વાત આવતાં એણે સમેટી લીધું : એમાંથી એક છોકરો કુંવારો રે’શે તો ય તમારો વંશ તો નથી જવાનો ને ? ”

જોકે એનો જાડો મર્મ જુદો હતો : “ એવાં નમાસાં બી’તાં ફરે એ પરણીને ય શું ધોળવાનાં હતાં ? ”

છોકરો કુંવારો રહે પણ કે છોડી કુંવારી રહે ? એમ માનતા બાપે છેવટ કોઈ મરદ જોઈને જ માગું કરવું, એવો છેલ્લો નિર્ણય કર્યો.

તે પછી ખારસા ચાર છ માસ પસાર થઈ ગયા, પણ રચણએ એ બાબતનો કોઈને ઇશારો સુધ્ધાં ન કર્યો. એ અરસામાં શા શા મખમોળા ઊડતા હશે તે અહીં ચીતરવાની જરૂર છે ખરી ?

(૧૧)

પ્રથમ મેળાપ

શિયાળાનો મીઠો તડકો શહેરનાં બિંચાં મકાનોને ઓપી રહ્યો હતો.

વહેલી સવારમાં લાકડાની હેલ બરી નીકળેલો ભીમો, શહેરના એકાદ છેડે આવેલા ઘેર ગાડું હાલવી પથ્થરિયા સડક ઉપર ખટખટાટ કરતો બળદનું પાણી બતાવવા ઝડપથી ગાડું હાંકી રહ્યો હતો. ગામ બંધાતાં કાને ખબર હતી કે ભવિષ્યમાં રેલવે આવશે, ગામમાંથી શહેર થશે ને આબુઆબુનું બજાર બનશે? એટલે બજારનો મુખ્ય રસ્તો પણ એટલો સાંકડો હતો કે પરાણે સામસામાં ગાડાં જઇ શકતાં. અપાટાપથ ગાડું હાંકી લાવતા ભીમાએ રસ્તા વચ્ચે આગળ ગાડું બિલેલું જોઇ ખૂમ પાડી : “ એ હાંકળે જરા...”

ગાડાનો ખટખટાટ અને ભીમાની ખૂમ સાંભળી હાથમાં અછોડો પકડી બેઠેલી ચંદાએ પ્રાણ મોં ફેરવ્યું. ભીમાના શરીરે રામાંચ અનુભવ્યો.

ચંદા હજુ કંઈ જવાબ આપે કે ભીમાનું ગાડું નજીક આવી પહોંચે, ત્યાં તો સામેથી ખાખી કપડાના અડાદમાં, ખૂટને ચમચમાવતા પોલીસ દાદા હાથમાં ટૂંકો દંડો હલાવતા, પોતાની સત્તર રૂબિયાની સત્તાવારી અમલદારીનો સુઆજ બતાવતાં ગાડુકયા : “ કોઈ એ વચ્ચે ગાડું ખડું કરીને બિલો છે ? ”

તરત જ નજીક આવી પહોંચતા બળદને બિંચાં આવી ભીમો બોલ્યો : “ કેમ શું છે ? ”

સિપાઈસપરાંથી ઠેઠ હજૂર સુધી જે એકસરખો ગુણુ વ્યાપેલો તે હુકમ એટલે હુકમ ! એમાં ડખલ ન જોઈએ, એટલે એનો ભાગ થતો જોઈ સિપાઈ કરાંત્રીને બોલ્યો : “ તારા કાન ફૂટી ગયા છે ? રસ્તા વચ્ચે ગાડું બિલું કરીને બેઠો છે તે બીજો તારો આપ ક્યાં થઈ જાય ? ”

ચંદા હજી આગલા ગાડામાંથી કંઈ ખુલાસો કરે તે પહેલાં લેવાદેવા વિના બીમાએ વહોરી લીધી : “ હજી તારો બાપ કોઈ બેગો તો નથી રહ્યો ને ? ”

બસ થઈ ચૂક્યું ! સિપાઈ જેવા સરકારી ખેરખાંતે એક ગામડિયો ને તેમ પકાત ભ્રમનો સામી બાળ બાંદી બાળ એટલે પૃથ્વી રક્ષાતાળ ને ચર્ચા બાળ ને ? જવાબ સાથે જ સિપાઈ કુદતોડને બીમાના ગાડા નજીક આવી ગયો. પણ એના મનની સુરાદ મનમાં જ રહી ગઈ. જેવો એ દડો ઉમાખીને લગણામાં અરવા બાળ છે તેવો જ બીમાએ એકે પકડી લીધો. અને ‘ હોડ, હોડ ’ એમ ટુઆળ કરી સિપાઈ ખેંચવા મથ્યો ત્યાં જો બેગટો દડો એના હાથમાંથી જ સરકી ગયો ! તાકડે જ રમજી, થોડે મોકલાવેલો કાથબો નાખી આવી પહોંચ્યો. ચારે બાજુથી જતા આવતા માણસો ને દુકાને ખેડેલા વેપારીઓ બેગા થઈ ગયા.

“ શું છે ? શું છે ? ” એવા કુતૂહલભર્યા પ્રશ્નો થાય તે પહેલાં બીમાએ જામાન્ય રીતે કંઈ કામસર દડો લીધો હોય તેમ પાછો આવી દીધો. બીમાના કાંડાળાથી, કે બધાંના લેગા થઈ જવાથી, મને તેમ પણ બરબળરે પાણી જશે એમ માની, ઘડી પહેલાં બાર બારી ગિળજ કરતો સિપાઈ ત્રીચે મોંએ દડો લઈ ચાલતો થયો. જોઈ પડે તોય તંજડી બેગો ને બેગોની માફક જતાંજતાં એનાથી મોટા વિના તો ન જ રહેવાયું : “ જા, જા, આટલો વખત તો જવા દઉં છું. ફરી કોઈક વાર..... ”

એનો કંઈ જવાબ આપ્યા વિના ફક્ત બીમાએ ચંદા-તરફ જોઈને વિનમનું આયુ ને સ્મિત કર્યું, બસ તેણે જ ચંદાના હૃદયમાં કાયમનું સ્થાન લઈ લીધું. ચંદાએ પોતાની આંખોમાંથી જે સાબાસીના સ્બન્દ સૂકાયા તે જ એનો પૂરતો બદલો હોય તેમ ‘ શું છે ? શું છે ? ’ નો બીમાએ જવાબ જ ઉડાવી દીધો. “ એ તો કે નહિ આ માફું વચ્ચે બેગું રાખ્યું હતું તેમાં. ” અને એટલા દ્રઢ સવાલમાંથી જ સ્પષ્ટ સ્પષ્ટ થયો કે જે થયું તે પોતાના લીધે જ થયું હતું.

ગાડામાં ચડી જવડના અઢોડા હાથમાં લેતાં એણે પૂછ્યું :
“કંઈનું ગાડું, બીચા ?”

“ચપારાનું” બીમાએ જવાબ આપ્યો. એળખીતું ગાડું નીકળતાં
ચલતી જીભ સતેજ ચર્ચ : “ઓહો ! ત્યારે તો બકોરે બગત, મેચર
તળશી, દેવજી મોટા, બધા મઝામાં છે ને ?”

“બધાય મઝામાં છે” કહી બીમાએ ચંદાનું ધ્યાન જરા પેતા
તરફ ખેંચવા ઉમેર્યું : “દેવજી મોટાનો હું છોકરો.”

ચંદા તો આડપડમે બેડીબેડી એના બાણી જ જોઈ રહી હતી.
ચલતી આગળ રસ્તા તરફ ચરત રાખતાં પૂછ્યું : “તાંડું નામ તો
બીમો, નહિ ?”

“હા !”

“એ શેઠ ! જરા ખસજો” રસ્તા વચ્ચે ઊભા રહી વાત કરતા
એક વેપારીને ખૂમ પાડી ચલતી પાછળ બીમા તરફ મોં ફેરવી કહ્યું :
“તને તો પાંચેક વરસ ઉપર જોયેલો પણ અત્યારે તો અસમાન-
જમીનનો ફેર પડી ગયો છે ને ?”

આમ ગામની, સીમની, ધરની વગેરે આડીઅવળી વાતો કરતાં
ખંનેએ બાગોળે ગાડાં છોડ્યાં. ચંદા મોં ઘોઘ સામેના નળથી પાણીનો
લોટો ભરી લાવી. ચલતી આણેલા રોટલા છોડતાં ગાડામાં મેઠલા
બીમાને આમંત્રણ આપ્યું : “ચંદા, હેંડ રોટલા ખાઈ લઈએ.”

“ના, ના. કાકા ! હું ચ સાબ્યો છું ને ! તમ-તમારે ખાવા માડો.”

“લે હવે, ગાંડાં મેલ્ય ગાંડાં ! આવતો રે” અઈ ઝટ.”

“આ ચ તમારા જ છે ને !”

“જો પાંછા હળુ ચ નઈ જિઠે ક ?”

ચંદાએ બીમો આનાકાતી કરે તે પહેલાં દૃષ્ટિથી કપડો દીધો :
“એમ બટકું રોટલા ખાઈશ તો સપાકું નહિ ચઢે, હોં !”

“લ્યો ત્યારે આ રોટલાને ચ ય કરવાના છે ?” એમ કહી પોતાનો
રોટલાને સાથે લઈ એ બેસો નાંખ મેઠો.

ભીમાએ પોતાના રોટલા ય એ બાથ બેગા મૂક્યા ત્યારે રચછ બોલ્યો: “છેવટ તો તેં એનું એ જ ક્યું ને?”

અને ખાઈ રહ્યા ત્યારે ભીમાએ ધરાદાપૂર્વક પોતાનામાંનો એક રોટલો રહેવા દીધો હતો. અને જણા નળે પાણી પીવા ગયા એટલે ચંદા ખાવા બેઠી. એણે પોતાના ઘડેલા રોટલાથી જૂદો પડતો પેસો રોટલો હાથમાં લઈને તપાસી જોયો, ભાંગી જોયો ને ચાખી ય જોયો. એને ખાતરી થઈ કે એ ઘડનારીના હાથ જુવાન તો નથી. શું એ કુંવારો હશે? વધુ પિયર ગઈ હશે? કે નાની કન્યા સાથે વિવાહ થયેલો હશે? ચંદાનું મગજ એ ક્રોધેડો ક્રમે થ ઉકેલી ન શક્યું. એ ઘડનારી હોય તો ય ઘેર તો નથી. ને ઘેર હોય તો ય એણે આ ઘડ્યા નથી. એમાં તો ચંદાને શક ન હતો.

ચંદા એ વિચારમાં ને વિચારમાં ખાઈ રહી ત્યાં સુધીમાં રચછ બીંદી પી રહ્યો. એણે બળરમાંથી વસ્તુઓની ખરીદી તો કરી લીધી હતી. ફક્ત દરજીએ ચંદાનો ધાધરો અને એની માનું કાપડું સીવી આપવા માટે કલાકનો વાયદો કર્યો હતો.

રચછએ બળરમાં જવાની તૈયારી કરતાં ભીમાને કહ્યું: “ચાલ, આવજો બળરમાં?”

ભીમાને જોકે બળરમાં કામ તો હતું, પણ ચંદાની સાથે વાત કરવાના ધરાદાથી કે પછી અનાયાસે પણ એના મોંમાંથી તરત નીકળી મયું: “ના, હું તો આ જરા આરો પડું.” કહેતો ભીમો ગાડામાં લાંબો થયો.

“સારું, બેસો ત્યારે તમે બે.” અને જતાંજતાં એ ચંદાને સૂચના આપતો ગયો: “જેજે પાછી તું ય ગાડામાં સુઈ ના જતી. પરાણો લઈને બેસજે, નહિ તો ગાયો બળદને એક પૂજો ય ખાવા નહિ દે.”

ચંદા ય જાણે ભીમાની પેટે લાગ શોષતી હોય તેમ અધીરાઈથી બોલી: “સારું હવે, જાવને તમ-તમારે.”

ખાપની પૂઠ જોઈને બંનેની દષ્ટિ કેં કેં વાતો કરવા અધીરી થઈ.

ચંદા: “મેં તમને કેં જ્ઞેયા છે, પણ યાદ નથી આવતું.”

ભીમો: “શાનું યાદ આવે? મારા જેવા તો એ વખતે હજાર જથ્થા તને જોવા પડાપડી કરતાંતા.”

ચંદાના મગજની ગૂંચ ઊકલો ગઈ. એની સ્મૃતિ કેં તાજી થઈ. પેલો ડાંગ કસકસીને પકડેલો જુવાન દષ્ટિ સન્મુખ ખડો થયો. એણે કહ્યું: “હા, હા, યાદ આવ્યું, પીર આગળ જ તમને જોયાંતા.”

મીડું હસતાં ભીમાએ કહ્યું: “મનોરિયો એની માના ખોળામાંથી ઊભો થયો ને તું તરત પાછી વળી ગઈ.....”

નીચું મોં કરતાં ચંદા બોલી: “એ તો તમે નહિ કહો તો ય અધું યાદ છે.”

“એ તો યાદ હોય જ ને! એ તો કેં ઓછું ભૂલ્યું ભુલાય એવું છે?” અને વળી ભીમો મીડું હસ્યો.

ચંદા થોડી ક્ષણ કેં ન બોલી. ભીમોય બોલતાં તો બોલી ગયો, પણ હવે પસ્તાતો હોય તેમ એને ય કેં કહેવું હતું પણ જીભ ન ઊપડી. છેવટે ચંદા થોડો વિચાર કરીને બોલી: “ના ભુલાય એવું એમાં છે શું?”

ભીમો: “ના, ના, મેં તો અમસ્તું કહ્યું, ખોટું લાગ્યું?”

ચંદા: “ખોટું લાગીને ય હું શું કરવાની હતી?”

“કેમ શું કરવાની હતી? હમણાં ખાવા ન તો ઊઠતો ત્યારે શું કયું?” તને ખોટું લગાડીને પછી હું કયાં રહું?”

“કેમ?”

“આખલાને નાથ્યો તો પછી મારું શું ગળ્યું?”

“તમે બધાએ એમ કહીને મારું શું કરવા પાડ્યું છે?”

“એમ ને એમ કુંવારી શખવાનું!”

“પણ એથી તમે તમારી મેળે જ હલકા પડો છો, એ તો ખમર છે ને?”

“હલકા પડતા હશે એને ચિંતા. ખીજાને વચવેગળે શું?”

“તમે ય અંદર આવી ગયા ને?”

“મારે શું લાગેવળગે?”

“તમે ય આખલો નાથનારીથી ખીજો છો તો ખરા ને?”

“એમ ખીતો હોત તો તો ખમર વચ્ચે હું વહોરત તો નહિ જ.”

“પારડી પંચાત બધી તમે વહોરી લીધી !”

“પારડી માની હોત તો તો શું કામ વહોરત ? મારે મન એ પારડી હતી જ નહિ.”

“શું કહો છો ?” ચંદાએ ટટાર લતાં પૂછ્યું.

“જોડું કહું છું ?” ભીમો બોલ્યો : “એ તો રહેજમાં પત્નું એટલે. પણ લાંબું થયું હોત તોય ના કહેવાત ? અને એ બધી ઉપાધિ પોતાની માન્યા વિના કાઈ વહોરે ?”

“મારા જેવાં કેટલાંને પોતાનાં માનો છો ?”

“કેમ, કંઈ અદેખાઈ આવી ?”

“અદેખાઈ આવવા જેવું તો મેં કે રાટલામાં ન જોયું.”

“ઘરડી માનો રાટલો ન ગમ્યો કે શું ?”

“હજુ ઘરડી માને એટલું બધું દુઃખ શું કરવા આપો છો ?”

“દુઃખ તો ઘરનું જ વેડે, કે પારડું બોલું વેઠવાનું હતું ?”

ચંદા આ વાતચીત ઉપરથી સમજી તો ગઈ કે ભીમો હજુ પોતાની જેમ કુંવારો જ હતો. રચી તો એ વાત બણતો હતો. આવો ફૂટકો જુવાન હજુ કેમ એમ ને એમ રહ્યો હશે ? શું એને કન્યા નહાતી મળતી ? ના, ના, એવા સુખી ઘર તો એમની નાતમાં થોડાં જ હતાં. સુખની સાથે એવાં દુઃખી ઘર પણ એમની નાતમાં બહુ ન હતાં. રચીનો એ એ બાબુ ઉતાર હોત તો જરૂર એણે ચંદાને ત્યાં આપી હોત. પણ ચંદારા તો આશમણું આપ્યું એટલે એને એ બાબુ નજર જ ક્યાં કરવાની રહી ?

ભીમો અત્યાર સુધી કુંવારો જ કષાંથી રહ્યો હોય ? વારેલાં અને બેહરા કુટુંબનું આઠ પેઢીનું વેર છેલ્લું દેવે એની જુવાનીમાં વાળ્યું હતું. હવે બેહરા કુટુંબનો વારો હતો. આઠ આઠ પેઢીથી ચાલતી આ વેરની વસૂલાતમાં વધારેમાં વધારે વીસ વર્ષનો ગાળો પડ્યો હતો. દેવાની જ ઉંમરનો બેહરા કુટુંબનો મુખ્ય પુરુષ રમ્યો આધેપીધે સુખી હતો. વસ્તારમાં પહોંચતો હતો. એના ત્રણ મોટા છોકરા માણસને કન્યા ને

કાચા ખાઈ ગયે એવા શરીરે પહોંચતા હતા. નાના એ ઉંમરમાં એણે હતા એટલું જ, બાકી એ મોટા થશે ત્યારે આદરેલાં પૂરાં કશું એની તો ખાતરી આપતા હતા. અને આ વખતે તો એ વીસ વર્ષનો ગાળો પણ પટાવી વેર પચ્ચીસીમાં પ્રવેશી ચૂક્યું હતું. જે દિવસ હતો તે વધારે જ હતો એમ દરેકને લાગતું. રામાનો વિચાર કદાચ મોળો હોય પણ અંદરખાનેથી એને જે મહેણાં સાંભળવાં પડતાં હતાં એ કદાચ એકસામટું એવડું વેર વસૂલ કરે તો ય નવાઈ નહિ, એનો એ ય વિચાર હોય કે છોકરાં કરતાં પોતે જ થું ખોટો હતો, કે જે થવાનું હોય તે થાય તો ય ખાઈપીને પરવારી જીત્યો છું, એટલે કશી કામના તો ન રહી ગય. આવી સ્થિતિમાં બીમાને કન્યા આપવી એ બળતામાં હોમાવા જેવું હતું.

એ તો નાતરિયા નાત ગણાતી હતી, એટલે કન્યા આપનારને વિધવા દીકરી પાસવવાનો પ્રશ્ન હતો જ નહિ. પણ દેવજીના બાઈનું ખૂન એ વેરમાં જ થતાં એની વિધવાને એ નાનાં છોકરાં માટે જે સહન કરવું પડ્યું એ જોઈ બંધાંની આંખમાં પાણી આવી જતું. એ ય છોકરીઓ એટલે દેવજી તો હાથ મૂકવા જ ન દે. નવો ધણી સનુઆતમાં તો કંઈ ન બોલ્યો પણ પાછળથી કોઈએ મહેણું માર્યું કે પારકે છોકરે મોટો બાપ બની બેઠો, એ જ બાણુતો હમણાં! બસ થઈ રહ્યું! એણે એક જ હઠ પકડી કે છોકરીઓ મારા ઘરમાં નહિ નાની છોકરી તો ધાવતી એટલે એ ક્યાં ગય? ચાર વર્ષની બીજીને ય બીજું કેકાણું ક્યાં હતું? બાપ એને ઝમ દેતો. નાનીને ધવરાવતાં ખૂંચાવી લેતો. એકમે વખત તો જીંદગીને ઉંબરા બહાર પણ ફેંકી દીધેલી છેવટ પએ જેમ તેમ સમાધાન કરી મોટી દેવજીને સોંપી અને નાની નવે ઘેર રાખવી એવો તોડ કાઢ્યો.

એટલે કાલ જીડીને આપણી છોડીની પણ એ સ્થિતિ થાય તો? અને આવવાની એમાં તો મીનમેખ નહિ. એટલે જે હોય તે બીમો લામક હોવા છતાં કન્યા આપતાં પાછું પડતું હતું. વળી બીમાની ઉંમર હજી એટલી બધી મોટી નહોતી થઈ ગઈ કે જેમતેમ કરી બેઠું ઘરમાં

ધાલી જ દે. એટલે નાતમાં વીસ વર્ષનો સુખી મળ્યોતો આ આટલો જ યુવાન બધી વાતે પહોંચતો હતો.

ચંદાની ઇચ્છા લમના મૂળ પ્રશ્ન સુધી પૂછવાની ન હતી, પરંતુ એને હવે પોતાને જ તૂંબડે તરવાનું હતું. છાશ લેવા બંધ અને દોણી સંતાડે એ સ્થિતિ એને પોસાય એમ ન હતી. જે યુવકોને માટે બાપે બોલ નાંખી જોયો હતો તેમની નાલાયકી તો બિચારાનાં માબાપે જ ના પાડીને બતાવી હતી. ચંદાને ય એટલી ઉતાવળ ન હતી, પરંતુ બળર વચ્ચેનું ભીમાનું વીરત્વ અને નીડરતા જોઈ એના હાસ્યે જ એ લોભાઈ હતી. એટલે છેવટ બાપ આવે તે પહેલાં એણે પોતાને જે વાતચીત કરવી હોય તે કરી લેવા ધારી.

લમના પ્રશ્નને છડતાં એણે એક સવાલ કર્યો: “તમે હજી કેમ અત્યાર સુધી બેસી રહ્યા છો?”

મીડું પણ સામાને જરા તીખું લાગે તેવું હસતાં ભીમાએ કહ્યું: “તમે બેસી રહ્યાં છો તેમ.”

“હું તો તમે હમણાં જ કહ્યું તેમ બધા દેખીને બડકે છે માટે.”

“તમારામાં તો બડક છે પણ મારામાં તો મોત છે.” ભીમાએ અંદરનો જ ભેદ કહ્યો.

“એટલે?”

“મારે માથે મોત બમે છે.” ભીમે પોતાના વેરની વાત કરી.

“બસ ! એટલું જ ને?”

“એટલું થોડું છે?”

“ને છતાં કોઈ તૈયાર થાય તો?”

“કોઈ એટલે?”

“બાપડો તો તમને નહિ પરણે, બડકતા નહિ !” ચંદાએ ખટમધુરું હાસ્ય કરતું કહ્યું.

“તમે પરણાવતાં હો તો પરણું. ભીમાએ લાગ જોઈને બાણ સાધું.

“મારા હાથમાં કેં છે? હું તો તમારો વિચાર પુછું છું.”

“પણ બળ્યા વગર?”

“અધાં જાણી કરીને પરણતાં હશે ખરાં ને ?”

“અધાંની વાત સૂઝ મઠ. પણ તમે તો જોઈ-જાણીને પરણવા માટે જ વિવાહ ભાંગ્યો ને ?” બીમાએ પાછો ટાણો માર્યો.

“તમે પરણો એવા લાગતા નથી.” ચંદા બોલી.

“કેમ ?”

“તમે જાણો !”

અને હજી આ વાર્તાના પ વધુ લંબાય ત્યાં તો રચણ દરથી દેખાયો.

ચંદાએ ઉતાવળ કરી : “તમને હું કેં બાંધતી નથી, પણ આજથી પંદરમેં દા’ડે-પુનમે અમારા ગામની ઉગમણે આંખાવાડિયું છે ત્યાં, ચંદરમાં પહોર ઘડી ચઢે ત્યારે આવજો. વિચાર હોય તો. ખાકીની વાતો પુરી કરીશું.” અને બાપ નજીક આવી પહોંચવાની તૈયારીમાં હતો એટલે કહી નાખ્યું : “નહિ આવો તો માની લાઇશ કે તમારો વિચાર નથી.”

રચણએ આવતાં વાર મનનો ઝિભરો કાઢ્યો : “મારી સાળી દરજની જાત, એની કદી સવાર સાંજ મટે જ નહિ. હું મર્યો ત્યાર પછી તો સીવવા બેઠો !”

બંનેએ એક બીજાં સામું જોઈ ધોમેથી હસી લીધું.

(૧૨)

અને એ ઉપરથી

પોથી પૂનમની સાંજે ટાઢનો ચમકારો જુદો હતો. વેળાસર જ ખાકીપીને અધાં તાપણીએ બેસી ગયાં હતાં. હિમ પડવું જ જોઈએ એમાં બે મત ન હતા. ખાટલામાં સૂવા જનારને જાણે ગોદડીઓમાં પાણી ઢળ્યું હોય તેમ બીવું લાગતું હતું. બિલાં પાકનું કાચે શું થશે, એ પ્રશ્ન ખેડૂતોનાં દિલ વલોવી રહ્યો હતો. કેમ તમાકુના ખેતરમાં

ધુમાડો કરવાની યોજના રજૂ કરતું, કોઈ આખી રાત કોશથી પાણી પાવાની દરખાસ્ત મોકલું, તો કોઈ વળી 'રાખનાર રામ તો આખનાર કોણ?' ની આસ્થાથી પ્રશુના નામે લમણે હાથ દઈ ખેંસી રહેવામાં સંતોષ માનતું.

આમ બ્યારે સૌ ચોતપોતાના પાકની ચિંતામાં પડ્યા હતાં ત્યારે ભીમો ચંદાના વાવદા પ્રમાણે આંખાવાડિયાના ઘટાદાર વૃક્ષોની દૂંદમાં મન ઠરવા દેતું ન હતું એટલે આમથી તેમ આંદા માગે રહ્યો હતો. પૂનમના ચંદ્રની ઊગતી ટશરોનું તેજ પાંદડાંને ભેદી જમીન ઉપર ભાત પાડી રહ્યું હતું. ચંદા નહિ આવે તો? એવી આશંકા ભરી નગરે એ ચંદ્ર સામું જોતો ત્યારે ચંદામાં ખેડેલી ડોસી એને ધીરજ આપતી હોય તેમ દેખાતી.

અરે! ભીમોએ તો ધાયું હતું કે એ ચાર પગલે છાનીમાની આવશે; પણ આંખાવાડિયાની કુંજમાં એ પ્રવેશે તે પહેલાં એનાં કલાનો મજુકાર નિર્ભયપણે રણકી રહ્યો હતો.

ભીમો થડની ઓથે છુપાવા તો ગયો પણ એની એ ચાલાકી ઊંધી વળી. ચંદાએ દૂરથી જ ખૂમ પાડી : "એમ ખોળિયું સંતાડીશ એથી કંઈ હેયું આંખું સંતાવાનું છે?"

"હેયું તો તેં તે દા'ડેથી જ લેઈ લીધું છે. પછી હોય ત્યારે સંતાડું ને?" ભીમો નજીક આવતાં બોલ્યો.

"પણ તારી વસ્તુ ખોવાઈ છે એને બદલે બીજી જડી તો છે ને?" ચંદા કંઈ એનાથી જાણ તેવી ન હતી

"બીજી જડીને ય પોતાની ના થાય ત્યાં સુધી શા કામની?"

"પોતાની ન થવાની હોય તો અમરતી અત્યારે અહીં આસી દશે? લે હેંડ, એ વાત હવે જવા દે. બોલ શો વિચાર કર્યો?" ચંદાએ પૂછ્યું.

"જ્ઞાનો વિચાર?"

"એ તો તું જાણે. અહીં આવ્યો છે શું કરવા?"

"તને મળવા."

"પણ ચારે ને તારે શું?"

“ કેમ તારે ને મારે કશું નથી ? ”

“ હોય તો તું જ કે’ ને ? ”

“ મારે મોઢે કે’વડાવીય ? ”

“ ત્યારે અસ્ત્રીએ કહી કશું છે ? ”

“ એ તો મને શ્રી ખખર ? ”

“ ના ખખર હોય તો અત્યારથી શીખ...”

“ લે, હવે એ આડી વાત જવા દે. છેવટ વિચાર શો કયો ? ”

“ જો પાછા, મેં તને પૂછ્યું ત્યારે તું પાછા મને પૂછ છે ? ”

“ ત્યારે મારું જ સાંભળવું છે ? ”

“ હા. ”

“ અધાય છે ? ”

“ અહીં આવી છું તોય એટલું ય નથી સમજતો ? ”

“ બધું ય સમજું છું, પણ તે પહેલાં કહી દેવું જાઈએ ને ? ”

“ કહી દેને ત્યારે ”

“ પહેલી એક વાત. તું મક્કમ છે ને ? ”

“ એક વાર કશું તેથી ના સમજ્યો ? ”

“ સારું, હું આચમણે છું તેની તો ખખર છે ને ? ”

“ મને તો બધી ય ખખર છે, લગનમાં વળી ઉમમણા-આચમણાના વાંધા શા ? ”

“ તારે મન એમ હશે. પણ તારા ગાપ...”

વચ્ચે જ ચંદા બોલી : “ એ બધું મારે જોવાનું છે ને ? ”

“ સારું, ” બીમો આગળ બોલ્યો, “ મારે માથે મોત ભમે છે, એ ય જૂલી તો નથી મઈને ? ”

“ મોતથી બીએ એ બીજી, આ ચંદા નહિ. ”

બીમો થોડી વાર બોલ્યો. જોડામાં કંઈ કાંકરી બરાઈ હોય તેમ થન પછાડ્યો, ને બોલ્યો : “ મારા ગાપને અત્યારે તો મારા જ આશરો છે...”

“ એટલે ? ” ચંદા નાક ફૂંમરાવી ટદાર થઈ.

“ એટલે કાલ બીડીને તું જુદા થવાની વાત કરે...”

આંખ ખેંચીને ચંદાએ અપમાન થયું હોય તેમ કહ્યું :
 “અત્યારથી તે એવું શાથી થાયું ?”

“એમાં ધારવાનું શું હતું ? ઘેરઘેર આજે તો એવું જ થાય છે ને ?” બીમો કેં વાત છુપાવતો હોય તેમ બોલ્યો.

ચંદાને એ સાચું ન લાગ્યું હોય તેમ એણે ઉલટાવીને પૂછ્યું :
 “ના, ના, તું કેંકે સંતાડે છે.”

“એમાં સંતાડવાનું શું ? આપની ઉંમર થઈ, મા દમિયલ છે, એટલે એનાથી કેં થતું નથી. તેં જ તે દાંડે કહ્યું તું ને કે ધરડી માને દુઃખ શું કરવા આપો છો ?”

“છતાં હું જ માને દુઃખ આપોશ એમ શાથી માન્યું ?”
 ચંદાએ વકીલની પેઠે એનો જ શબ્દ ઉલટાવ્યો.

“મને તો કેં વસવસો નથી. પણ...”

“કેમ રહી ગયો ? કહી દે.”

“માના મનમાં જરી.....”

“જરી શું કરવા, જેટલું હોય તેટલું કહી દે !”

“કે આખલો નાથ્યો એ પાછળથી...”

“હં ! સમજી ! ધરનાં બધાંને કદાચ હું નાથી દઉં, નહિ ?

બીમાએ ઉત્તર ન આપ્યો.

ચંદાએ પૂછ્યું : “હવે કેં કેવાનું રહી તો નથી જતું ને ?”

“ના, મારે તો કેં કેવાનું નથી. હવે તું કેં તે.”

ચંદાએ પૂર્વતેમારી રૂપે ઓઢણાનો માથેથી ખસતો છેડો ઉપર ખેંચ્યો. વાળની ઊંડતી લટને દબાવી, હાડીમાં થી પરસેવો વળ્યો હોય તેમ મોં લૂછ્યું, અને જાણે વચ્ચે દબલ ન થાય તેમ ફરી પાછો પ્રશ્ન કર્યો : “હવે તારે કેં પૂછ્યું નથી ને ?”

“હવે તો તારી વાત એક વખત સાંભળ્યા પછી, પૂછ્યું હશે તોય.” બીમાએ કહ્યું.

“ચંદાને પરણવા આવનારને માથે ચક્કર ભમે છે, એ તો ખબર છે ને ?” ચંદાએ શરુઆત કરી.

“વીરજી ખાંટે ડંકાસ મારી છે, એની વાત ને?”

ચંદા બેઠે જાણતી હતી કે એમાં કેટલું સત્ય છે, હતું એણે પાણી માપવા કે પાછળથી પસ્તાવું ન પડે તે માટે, એનો એ પ્રશ્ન ઉઠાડ્યો : “ડંકાસ ડંકાસ કરી હસી કાઢવાની વાત નથી.”

ગંભીર ચતાં ભીમો બોલ્યો : “કાણુ હસી કાઢે છે? છોને ભાગેજીમાં પેસતાં જ માથું ઉતારી નાખે. ભગવાને એને એ હાથ આપ્યા છે, ત્યારે ભીજીને કેં એક નથી આપ્યો.”

“એ-એકની વાત હું ન જાણું. આ તો તું જાણે કે જાનાંમાનાં ચાટ્યાં જઈએ એ ન બને.”

ભીમો જાણે થઈ જતો બોલ્યો : “કેમ કેં કાર્દના બાપની ચોરી છે? કોઈનું ઘર તો નથી ભગાડતો તે ખીલે? ધોળે દા’ડે ચાર હાથનું જોણું મૂકીને આવતાં શું થાય છે?”

“બસ, ત્યારે એ જ કે’વું’તું.” ચંદા અટકી.

“કેમ, એટલું જ?” ભીમોએ એને શાંત બેઠું પૂછ્યું.

“ના, ના, તેં પૂછ્યું એનો હજી મેં જવાબ ક્યાં આપ્યો છે?” ચંદા બોલી “સાંઠ નાથ્યો તેનું મને અભિમાન છે, એવું તને લાગે છે?”

“ના, ના, મને તો નહિ, પણ...”

“હા, હા, તને નહિ પણ ઘરનાંને. જો આજ તને છેલ્લી વાત કહી દઉં કે મારે મોઢેથી અભિમાનનો તો શું પણ એ બાપત એક શબ્દ પણ નહિ નીકળે.” વળી સહેજ અટકી એ બોલી : “તને એમ લાગે છે, તને નહિ, માને એમ લાગે છે કે હું જુદી રહીશ.....”

“ના, ના.” અવળું બદાતું બેઠે ભીમો વચ્ચે બોલી ગઈયો.

“ના, ના, શું કરવા? ચોખ્ખી જ વાત કરી દઉં.” ચંદા ભીમોને બોલવા લીધા ભગર જ કહેવા લાગી : “ચંદાનો તને હજી બેઠે અનુભવ નથી, પણ એ જુદી જ માટીમાંથી ઘડાઈ છે. ખાવાતું નહિ મળે તો એની પરવા નથી, લૂગડાંની વરણાગી નહિ હોય તોય પરવા નહિ, કામનો કંટાળો નથી, ઘરનાંની માળ તો શું પણ માર આપતીય બેસી રહીશ, પણ...પણ...”

“બોલ, બોલ !” ભીમો આનંદમાં આવે ગયો.

“આટલી સરત રાખજે, હોં !”

“તું તારે કેને, બહુ આ રૂઢિયામાં લખાઈ જ ગયું માનજે.”
ભીમો હર્ષમાં ને હર્ષમાં બોલતો હતો.

“તું દાર પીશ, એલફેલ બોલીશ કે બહાર બવાડો કરીશ, દાઢ મરુખોડું બોલી જશે તો તે નહિ સાંપું, નહિ સાંપું, સાડી-સત્તર વાર નહિ સાંપું.”

“ચંદા !” ભીમો સતેજ થતાં બોલ્યો : “હાંશ નથી મારતો, પણ જેનું મોત ભમતું હશે એ જ તારું નામ દેશે, એટલું તો નક્કી માનજે.”

“ભીમા જેજે હોં ! કાલથી હું ડાબીની દીકરી મટી વારેયાની વડુ લઈશ. પછી તારું પાણી એ જ મારું. હું તારામાં સમાઈ જઈશ, પણ મેં કહી તે શરતે—મારો સ્વભાવ દોરડી બળે પણ વળ ન મૂકે એ માટીમાંથી ઘડાયો છે.”

“ત્યારે ભીમો થ કે’ પોચી માટીમાંથી ઘડાયો છે એમ ન માનતી.”

“માનતી તો નથી પણ માનવા વારો આવશે ત્યારે શું થશે, ખબર છે ?”

“પણ એ વખત જ નથી આવવાનો, પછી જાણવાની જરૂર શી ?”

“લે ત્યારે, એટલું બહુ પાણી છે તો વખત આવે ત્યારની વાત ત્યારે.”

એ મુલાકાતમાં સંવનનની શબ્દસૃષ્ટિને બદલે એકબીજાએ ખુમારીના જામ પીધા. સંબોધનને બદલે સ્વમાતની શરતો થઈ. સૌન્દર્યના નશાને બદલે વીરત્વનું શરખત ચાખ્યું. ચાંદનીમાં ચંદા અને ભીમો એકાકાર થઈ ગયાં. હિમભરી રાત્રીની એકલતા આજ પહેલવહેલી બનેને ખૂચી.

સવારના પહોરમાં ખેતરમાં ઊભેલા મોલને બાલસૂર્યના તાપમાં ગ્રેસ કરતો જોઈ, પોતાનું બાળક અકસ્માત મોતના મોંમાં જતુંજતું બચી જવાથી જેટલો આનંદ માખાપને થાય તેટલો જ આનંદ હિમની ખીંકે ચરચરતાં ખેડૂત હૈયામાં ઊભરાતો હતો, અને એની સાથે એથી વ વધીય આનંદ સ્પર્શના હૈયામાં નાચતો હતો. જે છોડીને માટે એ રાતદાંડો

જિંદગી ન હતી, જેનો હાથ જોઈ કોઈ સામેથી હાથ લાંબાવતું નહિ. જે દિવસે દિવસે યુવાનીતા તોફાનમાં સપડાતી જતી હતી, તેજ છોકરીનો હાથ પકડવા સામે આવીને એક જુવાન આવ્યો છે, એ ખબર જાણી એ કેમ હરખ ન પામે ? એના હૈયામાં એક જ ગ્રીષ્મી ગ્રીષ્મી ખૂંચ રહી ગઈ હતી, જોકે એ ગ્રીષ્મી તો ન હતી પણ બધેથી હાથોથાક્યો રમજી એને તાની જ માનતો હતો, અને એ-આથમણી દિશાએ કોઈની છોડી ગઈ નથી ને પોતાને જ આપવાનો પ્રસંગ આવ્યો તે છતાંય એનો વિચાર કર્યે એને પાલવે તેવું ન હતું. ચંદનો વિચાર જાણી એણે દેવજીને ત્યાં માગું કરવાનો નિર્ણય કર્યો. એને વળી નિર્ણય કરવાનો જ ક્યાં હતો ?

દેવજીને તો ના પાડવાનું કારણ જ શું હતું ? જિલદું એને તો જે પા-ની કન્યા ન આવે તે પા-ની મળતી હતી ! ફક્ત એની માને જે વસવસો હતો એય ભીમે ચોખ્ખો કર્યો હતો. હવે રહ્યો પ્રશ્ન ફક્ત વીરજી ખાંડનો. એ ધમાલ કરે તો ? એક વખત જન સહીસલામત પાછી આવે તો તો વીરજીના આપને ય પહોંચે એવો દેવો હતો; ને કદાચ દેવો એટલા જિંડા પાણીમાં ઊતરવા ન માગતો હોય તોપણ એના ના કહે જોહો ભીમે કબૂલ થવાનો હતો ? એટલે પોતાનું મન જરા પાછું હશે તો પણ દેવે પુત્રનું મન પારખી છાતી ઠોકીને હા પાડી. ગામ આખું એમાં પોતાની જ આબરુનો સવાલ હોય તેમ તૈયાર થયું.

ભીમાનો વરરાજ તરીકેનો દેખાવ જુદો જ હતો. આ તે બહારવટું કરવા જાય છે કે પરણવા ? એણે કપડાં તો બધાં નવાં જ પહેર્યાં હતાં, પણ પેલી ચીથરે વીંટેલી કટાર કદાચ જરૂર પડે તો શાક સમારવા ય કામમાં ન આવે તે એની પાસે ન હતી. એણે પોતે દોઢહાથના પાનાવાળું ધારિયું ખભે ચૂક્યું હતું. એ માફમાં બેઠો હતો છતાં એની બેસણી તો એટલી સતેજ હતી કે સહેજ અણસારો થતાં ફેરીને નીચે પડે. એની કાળજભરી આંખોમાં ખુલસ હતી. એના સહેજ સ્પર્શ માલોમાં જુવાનીની લાલસા હતી. એના કંઠમાં સમાનતાનું જોર હતું. એના પગમાં નીડરતા હતી. એને તો ખાતરી હતી કે વીરજી ખાંડ તો શું પણ એનો આપે એ કશું કરવાનો નથી.

આમ વરરાજ જેમ સેનાપતિ બન્યો હોય તેમ તેની જાને ય નાનુંથું લશ્કર જ હતું. એમની જાનમાં, નાતમાં ને રાવણામાં ખારિયું, લાકડી, તીરકામઠાં કે છરો એ કે નવાઇનાં હથિયાર નથી, પરંતુ એ તો સામાન્ય ખીજા લોકો સોડી, છત્રી સાથે રાખે છે તેવા શિરસ્તો જ પડી ગયો કહેવાય. છાવણીમાં મુકામ નાખી પડેલા લશ્કર અને રણમેદાનમાં સજ્જ થઇ બિભેલા લશ્કરના ફેર જેટલો એમાં તકાવત હતો. દરેક પાસે હથિયાર હતું ને સાથે સાથે એને વાપરવાનો વખત આવવાનો છે એટલી સમજણ પણ હતી.

જાન આ રીતે સજ્જ હતી છતાં ઘણા ખરાના મનમાં થતું હતું કે દેવજીએ હાથે કરીને પીડા વહોરી છે. કદાચ આજ પૂર્વતૈયારી છે એટલે કે ન થાય પણ એથી વીરજી ખાંટ સુખે જંપવા દેશે એવું ય ન હતું.

થોડા એમ પણ કહેતા કે છોકરાનું માને એમાં તે કોઇ દા'ડો સુખવારો હોતો હશે ! રથજી ય છોડીનું જ માની આ દુઃખ ભોગવે છે. બાકી હતું તે ભીમાનું સાંભળી રથજીએ પૂછે ક્યું.

“ભાઇ, એ તો જવાની છે !” એવો દૂકો મર્મ પણ ફેટલાક મારનારાં હતાં.

છતાં નિર્વિધને ચંદા-ભીમો પરણ્યાં એય એક નક્કર સત્ય હતું.

(૧૩)

નવો જ પ્રશ્ન

ધૂરતીકંપ થયો હોત, વીજળીની ઝણઝણાટી બાપી હોત, કે જીએથી આભ આપ્યું ને આપ્યું નીચે તૂટી પડ્યું હોત, છતાં દેવાના હૃદયને એટલો આંચકો ન લાગત, જેટલો ચંદા ધેરથી ચાલી જવાથી લાગ્યો. ભીમાની જગાએ એ હોત તો શું કરત, અને શું ન કરત, એના લાખ લાખ વિચારો એના મગજમાં હિસોળે ચઢ્યા. એક વખત થયું કે એનું નાક કાપી લીધા વિના પોતે તો રહી

શક્યો જ ન હોત, તો ઘડીમાં વળી એ ચ વિચાર આવી જતો—ના, ના, નાક થું ! એના ખોલ ઉપરથી તો મળે ટૂંપો જ દષ્ટ દેત !

પણ ખેર ! એ અત્યારે નહોતો ભીમો, પણ વનના દારે આવી ઊભેલો, વ્યાવહારિક જવાબમાં અથડાયેલો, અને ખમી લેવાની વૃત્તિના લોહીવાળો ઝોઠ દેવો હતો. ઘડી તો વીતી ચૂકી હતી. ચંદ્ર સહીસલામત રવાના થઈ હતી, પરંતુ હવે જ દેવાના મગજમાં ખરેખરું યુદ્ધ જન્મ્યું.

એને એની જીવાનીએ સાદ દીધો. કંકે સાથેના પ્રસંગ વરસોના પડો ભેદી તેની દષ્ટિ સન્મુખ ખડો થયો.

બિચારી કંકુનો એમાં :કયો અપરાધ ? વહુફી પ્રાણીને જે સાસરાફી પાંજરામાં સહેજ મીડી જળી હોય તો તે દિયર ! સાસુ તો સરમુખત્યાર, સસરો લાગણીવાળો હોય છતાં ખિટનના રાજ જેવો સત્તાવિહીન, નણુંદ તો સરમુખત્યારનો ખાનગી મંત્રી, એટલે એની ઊલટી વધુ ખીક, અને વર તો સરમુખત્યારનો વફાદાર સેનાપતિ ! એટલે બિચારી વહુનું જે કોઈ આ અંધારણીય તંત્રમાં ભેરુ હોય તો તે દિયર ! દિયર એટલે વહુનું દુઃખ ફેડનાર, એને આઝાદી અપાવનાર, કે એને માટે ડેઠ સુધી લડી લેનાર સત્તા, એવું કેં નથી; ફક્ત સાસરાફી પરાધીન તંત્રમાં દુઃખને વિસારે તો નહિ પણ સહેજ બૂલવા માટે હસીખોલીને હૃદય હલકું કરવાનું સાધન એ જ દિયર ! પણ એમાંથી ય કોઈ કોઈ વખત દુઃખના હુમરા ઊમટે એ જીદા. પરાધીનતામાં વળી સ્વપ્નેય સુખ હોય ?

દિયરે નાવણિયે એઠાં એઠાં ટાહું પાણી માગ્યું. બિચારી જીવાન કંકુએ લાડ કરતાં કહ્યું : “ તમારી કેં હું નોકર નથી, જિનું હતું લારે પેંલેથી ટાહું લેધને ખેસતાં થું થયું ? ”

“ હવે લાવને બાલી ! ” દિયર બોલ્યો. કંકુએ વધુ લાડ કરતાં ખમા ચઢાવ્યા, અને દિયરે હાથ ઉમામતાં કહ્યું : “ આલછ કે ઊહું ? ”

“ મોટો મારનારો ના જોયો હોય તો ! કેં તારી વહુ આવશે ત્યારે મને ઓછી પાણી પાવાની હતી ? ”

આમાં બિચારી કંકુએ થું કહ્યું ? એમાં એણે શા મોટા યુનો કરી નાખ્યો ? બિચારી એને સહેજ હસવાનો ય હક્ક નહિ ?

દેવાએ ધરમાં રહું રહું આ સાંભળ્યું, તે દિવસે તે ગિઠતાં ગિઠશે પણ એણે ખૂણામાં પાથો પડ્યો 'તો તે બેતાંક ઉપરાછાપરી પાંચ સાત ચોઢી વાળ્યા! "મારી હાળી! કે' બહુ જ ફાટી છે!" દેવાએ ફાટલી વહુને સાંધી લીધી!

એમાંથી કે' કથેલું વાગી જવાથી એનો ડાબો હાથ ખીજે દા'ડે ફૂલીને ઢોલ થઇ ગયો. હળદરમીઠું ભરવું હોય તોય એના હાથે ભરે સારે! પાંચ દા'ડા સુધી ખરડો ફાટી ગયો ને હાથ કળી પડ્યો, છતાં રોજનું કામ તો કર્યે જ રાખ્યું.

તે પછીનો ય એક પ્રસંગ હતો. માવાને ત્યાં કદીય પગ ન મૂકવો એવી દેવાએ પ્રતિજ્ઞા કહો તોય અને ઠરાવ કહો તોય કર્યો હતો. પણ જાણો છો ને? નાતનું કામ, બેપાંચ જણે આવીને દેવાને સમજાવ્યો. બાઇબાઇનું કામ, આજ એને ઘેર અવસર તો કાલ આપણે ત્યાં; છેવટે દેવો સમજ્યો.

પણ તે દા'ડે કંકુના કરમે હોળી લખી હશે તે એનાથી બોલી જવાયું: "જવ તમારે જવું હોય તો, હું તો નથી જવાની."

અસ ખલાસ! દેવાને એક જ જૂસું ભરાઈ ગયું: "હું કરીને આવ્યો તે તું ટકાની રાંડ ના કહેનારી કોણ? અસ તું કરે એ જ ખરું?" ને પછી જોઇ લો વાત. કોધે ભરાયેલું, વટમાં આવેલું ને હડે ચઢેલું માનવી કદી સારાસારનો વિચાર કરે છે? તેમાંય પુરુષ એટલે પછી પૂછવાનું જ શું? તે દા'ડે લેવાદેવા વગર કંકુને લોહીની ઊલટી થઇ.

ખિચારી કંકુએ આવી તો ફેટલીય હોળીઓ અનુભવેલી. દેવાએ એવી ઉજવાય એટલી હોળીઓ ઉજવવાનો અવસર જવા દીધેલો નહિ. ફક્ત એણે છેલ્લો હાથ ઉપાડવાને ય હજી ચાર જ વરસ થયાં હતાં અને આ દેવાએ આજ નવું જ જોયું.

છેલ્લે દેવો એક નિશ્ચય પર આવ્યો ત્યારે એને કે' શાંતિ વળી. દેવાએ અને કંકુએ મન સાથે નક્કી કર્યું કે આપણા જીવતાં તો એ ધરમાં પગ મૂકે જ નહિ અને જેમ અને તેમ જો કદાચ આજને આજ બનતું હોય તો આજે જ બીજાને ખીબું ઘેરું કરાવવું!

બીમાની સ્થિતિ હવે સૂઢી વચ્ચે સોપારી જેવી થઇ. ચંદાનું આ

પગલું એને માથાવાઠ જેવું લાગ્યું હતું. ઘર આમળ એની જે એ-આખર થઈ હતી તેના કરતાં તો વધુ તો ગામમાં એને મોં ખતાવવા જેવું નહોતું રહ્યું. જે હોય તે મન દાવે તે વાત કરતું હતું. ગોળાને ગળણું હોય, કે કૂવાને હોય? એટલે તે આજ આખો દા'ડો બહાર જ નીકળ્યો ન હતો. અને તેમાં ય વળી માઆપે ખીજ જ દરખાસ્ત તૈયાર કરી. ચંદાની ઉપર એને ગમે તેટલો રોષ હશે પણ એની ઉપર ખીજું ઐરું કરવાની વાત જ એને તો કાળ જેવી લાગી.

એ વળી જુદી જ શિક્ષા કરવાનો મનસૂબો ઘડતો હતો. પુંજે તો હવે એનો દુશ્મન હતો. કદાચ ચંદા આજ અહીં હોત તો એણે એની બેઠી વહોરી પણ હોત પરંતુ હવે તો થોડો વખત ચંદાને પણ ખચર તો પાડવી, એવી ધારણાએ પુંજનું નામ ન દેતાં ચૂપ બેસી રહેવું, છો છ-આઠ મહિના એય ત્યાં રહી રહી મૂંઝાયા કરે!

એને મન સાથે તો પૂરી ખાતરી હતી કે જીરુસામાં ને જીરુસામાં એ ચાલી તો ગઈ છે, પણ પાછળથી એ જ પસ્તાવાની હતી. એની સગી મા માંદી હતી ત્યારે ય જે દસ દિવસથી વધુ પિયરમાં રહી શકી ન હતી અને ભાભીના ભાઇના લગ્નમાં છેલ્લી ઘડીએ ભીમો નથી આવતો માટે જ શરીર સારું નથી એમ કહી સૂઈ ગઈ હતી, તે ચંદા છો ને ગઈ, પણ ત્યાં શી રીતે રહેવાની હતી? એટલે હવે એને પાંચ છ મહિના તો રિઆવવી જ એવો ભીમાએ મનસૂબો ઘડ્યો હતો. ત્યારે તેના બાપે ખીજે જ ઘડ્યો!

વળી ખીજું ઐરું કરવાની વાતથી તો એનાં ગાત્ર ઢીલાં થઈ ગયાં. એક રાતનો મીઠો વાર્તાલાપ એને સાંભરી આવ્યો. એણે જ એ વાત તે દા'ડે કાઢી હતી, એ યાદ આવતાં તેને કંપારી આવી:

“ચંદા!”

“શું કો'ઈ?”

“મા આજ શું પૂછતી'તી?”

“ક્યારે?”

“તું ન્હાવા બેઠી ત્યારે,”

ચંદાના મોં ઉપર લોહી ચઢી આવ્યું. એ બોલવા મઠ, પણ ન બોલી શકી.

ભીમાને ય થયું કે વાત ન સંભારે તો જ સારું. પણ એનું હૃદય ઊછળી રહ્યું હતું એટલે પૂછ્યા વિના શાંત પડે ? “કેમ ના બોલી ?”

ચંદા, પેલી સાંઠ નાથનારી ચંદા લજ્જાની મારી નીચું જોઈ ધીમેથી બોલી : “કેમ કે તમને ય બહુ ઉતાવળ આવી, છે કે શું ?”

“શાથી એવું માની બેઠી ?”

“માએ તો આ વખત હું છેડી બેઠી એમાં મોં બગાડી નાખ્યું...”

“ના. ના, ત્યારે હું તો રાજ થયો.” ભીમો વચ્ચે બોલ્યો.

પહાડ જેવી ચંદા પરણીને આવી ત્યારે માએ આંખ મીંચીને ઉધાડે તેટલા વખતમાં ઘરમાં ઘોડિયું બંધાશે એવી આશા સેવી હતી, પણ એક વરસ, દોઢ વરસ અને બીજું વરસ ઊતરી રહેલા આવ્યું છતાં એની ધારણા કે ફળી નહિ એટલે દમિયલ માના મનમાં કચવાટ થયો. ને તેમાં ય આ વખત ચંદા લગલગ બે મહિના થવા આવ્યા છતાં દૂર બેઠી ન હતી એટલે મા મનમાં હરખાઈ. પરંતુ એ હરખ ઝાઝો વખત રહ્યો નહિ. બીજો મહિનો પૂરો થઈ રહે ત્યાં તો ચંદાએ સ્ત્રીધર્મ સંભાળ્યો, માએ મોં બગાડ્યું ને મનમાં બખડી : “આ રાંડ ખરા નહિ કરે કે શું ?”

અને છેલ્લે દા’ડે વહેલી ઊડી એ નહાવા બેઠી ત્યારે માએ કહ્યું : “બહુ !”

“શું છે, મા ?” ચંદાએ પૂછ્યું.

કંકુના મનમાંથી હજી એ વસવસો ગયો ન હતો. એને લાગ્યા કરતું હતું કે એ જે ગરમ વસ્તુઓ ખાય છે એને લીધે જ નાવણુ અટકતું નથી. આ વાત એણે ચંદાને જીદે જીદે પ્રસંગે બેપાંચ વખત કહી હતી. છતાં એની એ વાત એણે ફરી સંભારી : “મેં તને કેટલા વખત કહ્યું હશે કે તું ગરમ ચીજો ખાવી મૂકી દે !”

ચંદાને તે ધડીએ એવી રીસ ચઢી કે મોંએ આવેલું ફક્ત કહ્યું નહિ એટલું જ : “એટલી બધી ઉતાવળ હોય તો બીજી જ લાવો ને !”

પણ એણે કે બોલ્યા વગર ડાઘા પડેલાં વળાં પાણી રેડી પલાળવા માંડ્યાં.

અને એની એ જ વાત આજ રાતે બીમાએ સંભારી ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે ચંદાને એ જ વહેમ ગયો કે માની પેઠે એને ય બાપ થવાનો અભાવરો તો નથી લાગ્યો ?

પણુ બીમાએ તો વળી ઊલટી જ વાત કહી : “ ચંદા ! તું આવી ને આવી જ રે’ તો કેવું સારું ! ”

“ આવી ને આવી એટલે ? ”

“ છડી ને છડી.”

“ કેમ, તને છોકરાં નથી ગમતાં ? ”

બીમા જવાબ આપતાં અટક્યો. એ જવાબ ગળી જઈને બોલ્યો :

“ તને ખોટું નહિ લાગે ? ”

“ ના, કે’ તો ખરો.” ચંદાએ બાળુવાની ઉત્સુકતાથી ઝટ કહ્યું.

“ છોકરાં હદને ય એમને શું સુખ ? ”

“ કેમ ? ”

બીમાને સામા ઘરની ગંગા આંખ સામે ખડી થઈ. એનું જ માસનું છોકરું લઈ એ આવી ત્યારે જોશંગને મીડી મધ જેવી લાગી હતી, પરંતુ ધીમે ધીમે ગરજ ઓછી થતી ગઈ અને હવે ઘેર આવેલી ક્યાં જવાની છે, એવી નિરાંત થવાથી ત્રાસ વધતો ગયો. બાર જ મહિનાની છોડીને એણે જેમ ઘરમાંથી ફાઈ ચીજ ફેંકે તેમ બહાર ફેંકી ત્યારે ત્રણ ધડીએ ભાન આવ્યું ! જે ઘર સાથે બોલવા પૂરતો ય સંબંધ ન હતો એની છોડીને નીચે પડતાં સમી જ બીમાએ કેમ ઉપાડી લીધી એ એને ય તે વખતે ખ્યાલમાં નહોતું આવ્યું. ફાટી આંખે બેશુદ્ધિમાં ધમણમાંથી વા ફૂંકાય તેમ એની છાતી જે ધબકારા લેતી હતી એ જોઈ બીમાને આશ્ચર્ય થયું કે બલો આ ફૂલકો ફૂટી ન ગયો !

ને રડતી રડતી ગંગા પોતાની છોડી લેવા બહાર દોડી ત્યારે એ બોલી : “ બધાંય સવારથનાં સગાં છે ! હમણાં હું એને મારી નાખું ત્યારે તું રાજ થાય ? ”

વીજળીનો ચમકારો થાય તેમ એ છોડી ગંગાના હાથમાં આપતાં બીમાના હૃદયમાં નવો જ પ્રકાશ થયો.

એના મગજમાં પ્રશ્ન ઊઠ્યો : “ મારું ય છોકરું હું ના હોઉં ને

ખીજે ઘેર જાય તો આ જ દશા ને ?”

અને એના મોત માટે તો વચ્ચે જ રામાનો દાવ ખાલી ગયો હતો, એ એને પૂરેપૂરી ખબર હતી. એના હૃદયને ઝંખના થઈ-મારે છોકરું જ ન હોય તો કેવું સારું ! એ ઈચ્છા ચંદાને કહેવા એ ઘણા વખતથી વિચાર કરતો, એ આજે અમલમાં મૂકી.

“ મોત માથે બમે છે એ તો તું જાણે છે ને ? ”

“ કેં મરવાની બહુ ઉતાવળ આવી છે કે શું ? ”

“ ઉતાવળ ન હોય તોય કંઈ ચૂંદડી પહેરીને જિવાય ? ”

ચંદા એ ભાંજગડમાં ન પડતાં બોલી : “ પણ તું શું કે’તો તો ? ”

“ તને ખોટું તો નહિ લાગે ને ? ”

“ ખોટું લાગશે તો ઘણું ખાઈશ, તું તારે કે’ ને ? ”

“ મને થયું-છોકરાં હોય ને પછી—” સામી દિશાએ ગંગાના ઘર તરફ આંગળી કરતાં એ બોલ્યો : “ આ ગંગાની જેમ...”

ચંદાએ જાણીજેમને જ કહ્યું : “ તે તું નહિ હોઈ પણ ઘરમાંથી ખીજું તો કોઈ હશે ને ? આ છે, બાપ છે, ભઈ છે, બેન છે.....” અને સહેજ અટકીને ભીમાનું પાણી જોવા ચંદા બોલી : “ તું કહે એને સોંપતી જઈશ, પછી ? ”

કોઈએ ડાંગ મારી ખોપરી તોડી નાખી હોય તો ય કંઈ ન ચોરે એવા ભીમાની આંખમાંથી ડબ ડબ કરતાં બે આંસુ અર્ધાં.

ચંદા તો આલી જ બની ગઈ ! નાના બાળકને ખોળામાં લે તેમ એનું માથું ખોળામાં લેતાં એણે કહ્યું : “ ફટ જૂંડા ! હું તો હસતી’તી ને તેં સાચું માની લીધું ? ”

ભીમાની આંખ ચંદાએ પાલકથી લૂંછી નાખી. એણે ખેડા થવાનો પ્રયત્ન કરતાં કહ્યું : “ ચંદા ! તું હસતી હોય કે સાચું કે’તી હોય તેમાં તારો શો દોષ ? ઘેર ઘેર જે બને તે આપણે ઘેર બને ! ”

ભીમાના માથાને પોતાના ખોળામાં દબાવી રહેલી ચંદાએ એના તરફ દષ્ટિ મીડતાં કહ્યું : “ સાચું કે’ને, ભીમા ! તને શું લાગે છે ? તું ના હોય તો હું ખીજે જઉં એમ ? ”

“ બધાં જાય છે એમ તું ય જાય, એમાં હું શું કહું ? ” ભીમા

એની આંખમાં કેં ચમકારા જોતો હોય તેમ એહીટશે તાકી રહ્યો.

“બધાની વાત નહિ, હું મારી વાત પૂછું છું.”

“આખી ઉંમર અત્યારથી એમનેમ જાયેય ખરી, ચંદા?”

“કેમ? જીવ્યા વરણના લોકો શું કરે છે?”

“એમનો તો રિવાજ રહ્યો, પણ આપણો...”

ચંદાએ બાજુ ફેરવી: “ત્યારે તો હું ના હોઉં તો તું બીજું બેરું કરે ખરો, નહિ?”

ભીમો એકદમ બેઠો થઈ ગયો. એણે ચંદાથી દૂર ખસતાં કહ્યું: “મારી પરક્ષા કરે છે?”

“ના, ના, હું તો પૂછું છું.”

“તને ખબર તો છે ને કે તને પરણવા માટે મારે કેટલું વેઠવું પડ્યું હતું. જો બીજા જ પરણવી હોત તો એટલા જોડા પાણીમાં શું કરવા બિતરત?”

“એ તો હું મળવાની છું એની તને ખાતરી હતી. પણ હું જ ના હોઉં એટલે બીજા તો જોઈએ ને?”

“જો ચંદા! હું કહીશ પણ તું સાચું નહિ માને.”

“ખરા હૈયામાંથી કેંતો હઈશ તો માન્યા વગર છૂટકો છે?”

“મને એમ થાય છે કે તું ના હોય તો મારાથી જિવાય નહિ.”

“લે, હેંડલેંડ, હવે!” ચંદા હતી એનાથી ય દૂર ખસી.

“તે હું કેંતો તો ને કે તું નહિ માને?”

“એવું તે કોઈ માનતું હશે? કોઈ કોઈના વગર મરી ગયું હોય એવું તે સાંભળ્યું છે તેં કોઈ દી?”

ભીમો એનો જવાબ ન આપી શક્યો. એ મૂંઝાયો. એણે છેવટ કહ્યું: “જિવાય, ના જિવાય, એની તો ખબર નથી, પણ મને તો એવું જ થાય છે.”

ચંદા હસીને બોલી: “લે! મોટા લોકોની એવી ખોટી વાતો ક્યાંથી શીખી લાવ્યો? તારા વના મારાથી ના રેંવાય એવું બધા કહ્યા કરે એટલું જ! એકની આંખ મીંચાય કે તરત બીજા લાવ્યા જ સમજાવી!”

“તે તું હસી કાઢે છે?”

“તો શું સાચું માનું?”

“તારે ગળે હાથ મૂકું તો?”

“મારે ગળે શું કામ? મૂકને તારે જ ગળે.”

તે રાત્રે જિલદું ભીમાને સમ ખાવા દીધા વગર ચંદાએ જ સમ ખાધા: “જેજે તું મને ગંગા ધારી બેતો. તને ખાતરી તો છે ને કે ચંદા ખોલ્યું પાળે છે? તને હજી છોકરાં થયાં પહેલાં ખીક લાગતી હોય તો તારી એ ખીક કાઢી નાખું—”

ભીમો વચ્ચે જ બોલ્યો: “ના, ના ચંદા! હું એવું નથી ક’તો? અને તું જય એમાં મારે ખોટું ચ શાનું લગાડવાનું? પણ મને જરા ઓછું આવી ગયું.”

“તેં હજી મને ઓળખી નહિ. છોકરાંની વાત તો છોકરાં પાસે છે, પણ એ વનાય...” ચંદાના ગળામાંથી અવાજ નીકળતાં જડો થયો: “એ વખત આવે તોય ભીમા, નક્કી માનજે કે ચંદા ખીજે નહિ જાય, તે નહિ જ જાય.”

“પણ ચંદા! એ રિવાજ આપણી નાતમાં શી રીતે પળાય? આપણો મજરિયો અવતાર! કાલ જિંદીને ઘરમાંથી મહેનત કરનાર ટળી ગયું તો આખો ભવ...”

ચંદા પોતાનું કાંડું બતાવતાં બોલી: “ચંદાના હાથ એમ તો સખવા છે, ખાવા માટે એને કોઈની ભીખ નઈ માગવી પડે.”

બંને થોડીવાર મૂંગાં રહ્યાં. અત્યારસુધી છટાથી વાત કરતી ચંદાને કોણ જાણે કેમ પણ રહીરહીને ક્યાંથી ઓછું આવ્યું?

ઘડી પહેલાં ભીમાનાં આંસુ લૂછતી ચંદાની આંખો જ એનાથી ભરાઈ ગઈ. એ ડૂસકે ચઢી. ભીમાએ બહુચે વારી પણ વળીવળીને એ ડૂસકાં જ ભરવા લાગી.

છેવટે જાણે ભીમો અત્યારે જ સદાનો વિદાય થતો હોય તેમ કરુણાભરી આંખે એ એને વળગી પડી. એના મોંમાંથી એટલો જ અશ્રુ નીકળ્યો: “તું મને મૂકીને જવાનો, એમ?”

ભીમો વાત કાઢતાં તો કાઢી બેઠો, પણ પાછળથી બહુ પસ્તાયો.

એ જ ભીમો, જે એના મરણ પછી ય ખીજ ખેરી કરવા ના કહેતો હતો, એની સન્મુખ ચંદા જીવતાં જ ખીજ ખેરી કરવાનો પ્રશ્ન ખડો થયો.

(૧૪)

ગામના દાદા

જાણે ભીમાએ પોતાના વિચારને ટેકો આપી દીધો હોય તેમ દેવાએ ખીજ ખેરીની પૂર્વતૈયારીરૂપ પૈસાની પ્રથમ સગવડ કરવા માંડી. પૈસા હોય તો ખેરું' ગમે ત્યાંથી લાવવાની દેવામાં હિંમત હતી. એટલે એની વેતરણનો એણે મન સાથે રાત્રે વિચાર કરી લીધો.

પ્રથમથી જ એનો અધો ક્ષેવડદેવડનો વ્યવહાર નેમચંદ શેઠ સાથે જ હતો; પરંતુ ગદ વખત એ જીવાર ક્ષેવ ગયો ત્યારના પ્રસંગથી જ એણે ગાંઠ વાળી હતી કે પ્રભુ કરે છે તો એના ઉપર પગ નથી મૂકવો. એને એ ય ખબર તો હતી કે શેઠ નહિ ને શેઠનો ભાઈ, મા ને માસી અધાં સરખાં જ હોય છે. અધા ચૂસવા બેઠા છે એટલે રસ હોય ત્યાં સુધી તો કોઈ ને કોઈ હા પાડવાનું જ છે. છતાં પૈસાનું કામ એટલે પહેલેથી નક્કી કરી મૂક્યું હોય તો સારું.

ગામમાં ધીરધાર કરનાર જીઓ તો નેમચંદ શેઠ એકલા જ. એમના પુન્યપ્રતાપે અને ખીજની અજ્ઞાનતાને લીધે ગામમાં બે-પાંચ ઘર કદાચ અધકચરાં લીલાં હશે અને બાકીનાં તો સારેનરસે પ્રસંગે એમની સાતો ખાધે જ છૂટકો. લાતો ખાધે એમનું કામ નીકળે એટલા એ ભાગ્યશાળી. ઘણા તો વગર કામ થયે નરી ગાળો ખાધને જ પાછા જતા. નેમચંદ શેઠ ઘણા વખત પોતાની આવડત ત્રિપે વાતો કરતા પણ બેઠોને ઉગ્રી વરણના ભાગ્યની ખૂબી સમજતી નહિ.

એ વિના ય બેઠેના કરખામાંના બે શાહુકારો ગામમાં ધીરધાર કરતા. પરંતુ એમના સાણસામાં આવ્યા પછી દરેક સરખો જ અનુભવ જણાવતા. એમને ત્યાંથી જૂના ઘરાકો ઘરનું હોય તે ખોળને નાસી

છૂટતા અને નવા નવા ધરાકો ફસાતા જતા. એમનો વેપાર નવા-જૂના ધરાકોથી ચાલ્યા કરતો. દેવો એમનો સ્વાદ ચાખી આવ્યો ન હતો છતાં પૂરોપૂરો અનુભવી હતો.

આ ઉપરાંત શંભુ મહેતો આ ગામમાં બદલાઈને આવ્યો ત્યારથી માનવીરૂપી શેરડીમાંથી રસ ચૂસવાનો એક નવો કાલ ઉમેરાયો.

પચ્ચીસ રૂપિયાનો મામૂલી પગાર. પોતાના દસ કુટુંબીઓનું એ જ આવકમાંથી પોષણ કરે, અને બાકીની રકમ બચે તેમાંથી ધીરધાર કરે, એ એક જાણવા જેવી જીવનકથા છે.

શંભુ મહેતાનો આખર એને બાર વર્ષનો મૂકી ભરી ગયો હતો. રાંડેલી માને એના એકલા ઉપર જ બધો આધાર હતો. અનુભવીઓની સલાહ પ્રમાણે એથા ધોરણમાં ભણતા શંભુને છટું ધોરણ પાસ કરાવી નોકરીમાં દાખલ કરાવી દેવાની માની મહેચ્છા હતી. છોકરાને ભણાવવાના હિમંગમાં માએ બે વરસ સુખદુઃખમાં કાઢી નાંખ્યાં.

એ એક જીવો જમાનો હતો. ભણેલા સામે આજની બેકારી મોં ફાટીને જીભી છે, એનો જન્મ પણ તે વખતે ન હતો. ચૌદ વરસનો શંભુ પાંચ રૂપિયાના પગારે નિશાળમાં માસ્તર થયો. બેત્રણ વરસ અનુભવ કર્યો.

અઠાર વર્ષની ઉંમરે તો એને પૂરેપૂરી સૂઝ પડી ગઈ કે પૈસાદાર થવું હોય તો આ નોકરી છોડવે જ છૂટકો. નવો ધંધો એણે એવો શોધ્યો કે એમાં પૈસાદાર થવાય છતાં મૂડી ન જોઈએ. એમાં વેપારની જેમ ખોટની ધાસ્તી નહિ, નોકરી છતાં લાચારી નહિ, ઘેરનું ઘર રહેવાય, દાદાગીરી થાય, વગર પગારે અને વગર ખવરાવ્યે નોકરો મળે, ભણતર પ્રમાણે એ અમલદારી ઓછી ન કહેવાય, અને એ નોકરી એટલે મહેતાગીરી-દાદાગીરી !

સરકારી નોકરોમાં ઓછાવત્તા અંશે દરેકને હરામી થવાની સગવડો મળે છે, પરંતુ એમાં સૌથી વધારે તલાટીને. એને ગમે ત્યાં નોકરી કરવાની હોય છતાં પોતાને ઘેર બેઠાં બેઠાં એ દાદાગીરી કરી શકે. અવારનવાર વરસમાં બધું થઈને એકાદ-બે માસ નોકરીના સ્થળ ઉપર રહેવું પડે તો ભાગ્ય. બીજું બે-પાંચ જે વરતણિયા હોય તે જોડા જીંચકવાથી

લાકડાં ફાડવા સુધીની મહેનત વગર ખાધેપીધે કરે. ઉપરાંત કુંભાર, હળમ, ઢેડ, ભંગી, લુહાર, સુથાર વગેરે વસવાયાં ઉપર હકુમત બગવવાની મળે. મુખીથી મતાદાર સુધીના પૈસા આપી ઉપરથી ખુશામત કરતાં આવે. કોઈ પણ કામ શી-દંડ વગર ન કર્યા છતાં પુત્ર-પુત્રીનાં જનોઇ-લગ્ન ત્રસંગે સારા કામની કદર તરીકે ચાંલો મળે તે જુદો! બદલીને અવસરે વહુ-છોકરાને વિદાયગીરી તરીકે બેટો મળે તે નફાની.

ટૂંકમાં કલાપી જે તલાટી હોત તો જરૂર લખી ગયો હોત કે: “જ્યાં જ્યાં નજર મારી.....ત્યાં ત્યાં પૈસા.....”

એટલે શંભુ માસ્તર મટી મહેતો થયો. એણે જ્યાં હોય ત્યાંથી પૈસા ઉસરડવા માંડ્યા. બારસાઈ હક્કથી આપના નામ ઉપર દીકરાના નામે મિલકત કરી હોય તો ય લાવો પૈસા! કોઇનો હક્ક કુખાવી જમીન ખાલી પાડવી હોય તો તલાટીને મળવાનું. સરકારી જમીનમાં ચણતર કરી માલકી કરવી હોય તે ય દાદાને મળે ત્યારે પતો ખાય. સરકાર પાસેથી તગાવી લેવી હોય તો ય એનો ભાગ જેમાં હોય તેમાં એનો ભાગ, દલાલું!

અને આ વેપારના જોટલી સગવડ ખીજમાં મળે ય નહિ. વેપારીને તો ધરાક દુકાને આવે ત્યારે ધંધો થાય. ફેરિયો ઘેરઘેર ફરે પણ ધરાક વસ્તુ ખરીદે ત્યારે લાભ થાય પણ આ વેપારમાં તો એથી ય વિશેષ સગવડ છે. ધરાકને માલ ખરીદવો ન હોય તો ય લેવો પડે! ઉધારનો ધંધો નહિ! પૈસા લઇને માલ આપવો જ એવી બાંહેધરી નહિ!

“આલ, તારા ખેતરનું બાણુ-હદ બરાબર નથી, પૈસા આપે છે કે કેશિયત કરું?” “કેશિયત” એ એમનું રામબાણુ હથિયાર. “આ ધરનો વાડો સરકારી હદમાં છે. તમે બિનપરવાનગીએ બાંધકામ કર્યું છે.” “આ કેટલો લુચ્ચો છે! પરવાનગી કરતાં કેટલી વધારે જગા રોકી છે?” “તે સરકારી ઝાડ કાપ્યુંતું ને?” “તમે, શેઠ! છાપેલાં કાટલાં નથી રાખતા?” “આ લોકોને કહું તો ય લાજ નહિ; હળર વખત કહું હશે કે રસ્તા વચ્ચે ગંદકી ન કરે.” “અલ્યા, કોણ એ ધર્મશાળામાં બિતર્યા છે?” “આ વાધરો કાલે હાજરી પુરાવા આવ્યો તો કે નહિ?” “આલો, તમારા ધરમાં કેટકેટલું અનાજ છે?”

“કેટલાં વીધાં કુલ ખેતી કરી છે? અનાજ? કપાસ કેટલો? બલા માણસ! તમારો દંડ થવાનો. ૫૦ ટકા અનાજ કરવાનો તો સરકારે હુકમ બહાર પાડ્યો છે. તલ, દિવેલા, શિંગ બધું થઈ પચ્યાસ ટકા ન ગણાય. ચાલો, તમારે દંડ ભરવો જ પડશે.” “બોલો શેઠ! તમને કેટલી વખત જવા દઉં? આ સૌ થઈને તમે ત્રીજવાર પરહદમાં માલ મોકલ્યો!” “તમે છૂપી રીતે દીવાસળી વેચો છોને? સરકારી ભાવ પ્રમાણે તમે માલ વેચતા નથી, એ તો હું તમને કે’તો નથી.”

રેતીમાંથી ય તેલ કાઢે એ મહેતો! સરકારી મહેસૂલનો હમો આવે ત્યારે એમની ખરી મોસમ એસે!

“લાવો, વસનજીભાઈ! તમારા ખાતામાં રૂ. ૧૦૬-૫-૪ નીકળે.”

“પણ ગઈ સાલ તો મેં રૂ. ૧૦૫-૫-૪ ભર્યા હતા.”

“તે તમારા ખાતામાં બીજું કોઈ રૂપિયો વધારે ભરી ગયું હશે!”

“કોણ જાણે ત્યારે” વસનજીભાઈએ આ સાલ તો કડકડતી નવી નોટોની થોકડીઓ વધારે આવી હતી એટલે વધુ ભાંજગડ કર્યા વિના દસ દસની અગિયાર નોટો આપી.

વસનજીભાઈએ રૂપિયા જમા કરાવવા પહોંચી પૂક આપી ત્યારે જાણે બાધબિધીમાં જમા કરી આપવાના હોય તેમ: “મારા ભાઈ! સરકારનોય વિશ્વાસ નથી? મૂકતા જવ ચોપડી, કરી મૂકીશ જમે.” કહી એમણે બીજું ખાતું ફેંદવા માંડ્યું.

થોડીવાર સુધી વાટ જોઈ છેવટ વસનજીભાઈ બોલ્યા: “દાદા! મને આપી દો એટલે હું જીતું!”

“કેમ? મેં તમને કહ્યું ને-કાલબાલ લઈ જજો. જમે કરી મૂકીશ.”

“પણ બાકીના પૈસા?”

“કેમ? બરાબર ન થઈ રહ્યા?”

“કેવી રીતે?”

દાદા હસતાં હસતાં બોલ્યા: “શું તમેય વસનજીભાઈ! આટઆટલો ભાવ આવ્યો તોય! ખાતાદીઠ તારા જેવા પાંચ પાંચ આપે તોય શું વધારે છે?”

“હું તો દર સાલ એ રૂપિયા આપું છું જ ને?”

“અરે પટેલ! સાત ભાર કપાસ પકવ્યો અને ત્રણસોનો ભાવ આવ્યો તોય એ ને એ રૂપિયા હોય? ત્રણમણો ભાવ આવ્યો એટલે એને બદલે ખરી રીતે છ રૂપિયા આપવા જોઈએ. પણ એમ કહેને કે મેં તો એક જ રૂપિયો વધારે લીધો છે.” મહેતાએ પોતાની સુખડીની નવી ટકાવારી સમજાવી.

વસનજીભાઈ જરા હિસાબી હતા પણ માણસની જરૂરિયાત સમજતા એટલે આંખમાં ખૂંચતું છતાં વસારો વેકતાં એમણે એને બદલે ત્રણનો નવો ચાર્જ સ્વીકારતાં કહ્યું :

“તોય દસ આના આઠ પાઈ તો મારા નીકળે ને?”

“હેં! હેં! હેં!” બાવીસ વર્ષના અનુભવનું ખંધુ હાસ્ય મોં ઉપર લાવતાં શંભુ બોલ્યો: “મારા ભાઈ, તમે તે કેં અજાણ્યા છો? પરચૂરણની એાછી હાડમારી છે? આપણે તો આ સાલ છુટ્ટા રૂપિયાના આંકડા જ લેવાના રાખ્યા છે.”

વસનજીભાઈનો કસરિયો સ્વભાવ આ સહન ન કરી શકે: “ના, ના, દાદા! ચારે બાજુનું તે હોય! લાવો રૂપિયો પાછો આપો. હું પરચૂરણ છૂટું આપું.” અને મહેતા રૂપિયો છૂટો આપે તે પહેલાં વસનજીભાઈએ સાડા પાંચ આના છૂટા આપ્યા. મહેતા ન છૂટકે રૂપિયાની નોટ પેટીનું ઢાંકણું ઊંચું કરી કાઢી પણ જાણે કાંઈને દયાદાનમાં ન છૂટકે આપતો હોય તેમ મોં કટાણું કરી નાંખ્યું!

અને વસનજીભાઈ મથા ત્યારે બીજા બેઠા હતા તેમની આગળ મનનો ઊભરો કાઢ્યો ય ખરો: “મારો બેટો, જખરો પાછા છે! ત્રણચાર હજારની સીઝન પાડી તોય એનો જીવ તો જીવે! મારા મનને તો એવું છે નહિ, નહિ તો એકાદમાં ફાયર મારી આપું તોય પાંચ પચીસ તળે ધાલી દઉં!”

આ તલાટી! મહેસૂલ ઉધરાવવા તો સરકાર પમાર આપે છે, અને સૈકે એ રૂપિયા તો એ મહેસૂલ ઉધરાવવાની મહેરબાની કરતો હોય તેમ કર લે છે, અને એનો બાપ જાણે રળાને મૂકી મથો હોય તેમ આ સાલ ત્રણ કર્યા તો કર્યા, પણ પરચૂરણને બહાને દશ-અગિઆર આના

ઉપરથી ગળી જવા હતા; અને એ ન ગળી જવા દેનાર ખેડૂત પાણી ! ત્રણ રૂપિયા ખિરસામાં મૂક્યા છતાં ખેડૂતને પાંચ-પચીસના ખાડામાં ઉતારવાની મનોવૃત્તિ !

રૂપિયા ત્રણસોનો પગાર અને વધારાનું હળાર બોનસ ! મહેસૂલી ખાતાનું ખર્ચ રાત્ર્યમાં ગણાય છે એના કરતાં ખરેખરી કુલ રકમ પ્રજા પાસેથી જાય છે તે થઇને કેટલે આંકડો જાય ?

શંભુ મહેતા પાસે આનોય ખ્યાલ છે. આ બધું ઉપલી સત્તાથી છાનું બને છે એમ ન માનતા. ઉપલી સત્તા પ્રત્યક્ષ એવી સલાહ નથી આપતી કે તમે લાંચ લો, પણ એમનો અનુભવ જ એ શીખવે છે. આનો શંભુ મહેતા એક દાખલો આપે છે.

“ તાલુકામાં મોટામાં મોટા અમલદારનો મુકામ થયો. ત્રણ દા’ડા રહ્યો. સવા ત્રણસો રૂપિયા ખર્ચ આવ્યો. એ કેણુ જોડે ? ૧૫૦ રૂપિયાનો તાલુકાનો અમલદાર કેવી રીતે ભોગવે ? અમલદારો પોતાનાં ભથ્થાં-લાડાંને પગાર જ માને છે, એટલે એ રકમમાંથી તો ખર્ચ પડતો જ નથી. છેવટે તાલુકાના ચાલીસ તલાટીઓ ઉપર એનો ફાળો નાખી દીધો. ૨૦-૨૫ નો તલાટી આવા વરસમાં બે-પાંચ આઠઆઠના ચાંદા કેની રીતે ભરે ? એનો અર્થ જ એ કે અમે તમારી ઉપર ફાળો નાખ્યો તેમ તમે ફાવે લાંચી વસૂલ કરો !

“ બિજળું એટલું દૂધ ન સમજતા ! આ બધું કે મારા બાપનું નથી. એમાં તો કે કેના ભાગ છે ! અમે તમારી પાસેથી લાઇએ છીએ તેવા અમારે પણ આગળથી કામ કરાવી લાવવા-આપવા જ પડે છે. ઘણી વખત તો બિલટા વધારે આપવા પડે છે. ઉપરી અમલદારની જોડેની રૂમમાં એક મામૂલી કારકુન લાંચ લીધા વગર કામ જ ન કરે. એમાં શું એની હિંમત માનો છો ? ના, ના, એ તો વાહરડો ખીલાના જોરે ફૂટે છે એમ જ માનજો. જ્યે એમાં સાહેબનો ભાગ ન હોય તો કોની મગદૂર છે કે ત્યાં એમની પ્રત્યક્ષ નહિ પણ પાડોશમાં ત્રીસનો કારકુન નોટો ખિરસામાં મૂકે ? માટે મારા મહેરબાન ! એ તો આશ્ચર્ય ! બધું ડાખાડૂળ સારું છે ! ”

પ્રજા પાસેથી લાંચ કઢાવવાની એમની માન્યતા વળી સૌ કરતાં અનોખી છે.

“લોકો છે ! ‘માગે એને આપે અને પૂછે એને કહે.’ માટે તમે નયું” કામ કર્યા કરો તોય કોઈ સરપાવ નથી બંધાવી દેવાનું અને નયું” લો, લો, કરો ને આગળ ભેટ મોકલતા ન રહો તોય ન ચાલે. કાલ ભડીને કોઈ ઉપરી આવીને પૂછે તો કહેય ખરા કે હા, સાહેબ, આપીએ છીએ માટે લેવું અને આપવું એય શીખી લેવાનું છે.”

ને નર્મી મુલકી ખાતાની જ જો શંભુ મહેતા નોકરી કરતા હોત તો વધુ સારું. પણ એમણે તો પોલીસ, ન્યાય, કેળવણી, માપણી, નોંધણી, સર્વમાં ધાલમેલ રાખી હતી. તાલુકા ફોજદાર, તો કહે આપણું પાકું એળખાણ ! ન્યાયમૂર્તિ સાહેબની કાલ ચિટ્ટી જોઈએ તો કહે, કાલે જ લાવી આપું ! કોઈ માસ્તરને બદલી કરાવવી હોય તો કહે, આપણે ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ સાથે ઘર જેવો સંબંધ છે. અને એમાં એમને ખોટે ય શું હતી ? અમલદારોની ખુશામતમાં એ એટલા પાક્કા અને પાવરધા હતા એ માટે એમનું એક જ વાક્ય ખસ થયું. “કયે વખતે શું જોઈશે તે સાહેબની સ્ત્રી ન જાણે તેટલું હું જાણું !”

સૌથી સારામાં સારો એમનો ગુણ એ હતો કે ગામમાં પાંચ માણસને સાધી જે કામ કરવું હોય તે કરવું. આવી રીતે વીસ વર્ષ સુધીની એમની નોકરીમાં એમણે દસથી ષંદર હજાર રૂપિયા ખાતાં-પીતાં પેદા કર્યાં. વચ્ચે છોકરા-છોકરીનાં ખર્ચ કાઢ્યાં એ જુદાં.

ખર્ચની વાત આવી ત્યારે એ કહી લઉં ! મોટી પુત્રીના લગ્ન વખતે એમણે એમના વહીવટ હેઠળ ત્રણ ગામ હતાં તેમાં ખર્ચ માટે નવો કર નાંખ્યો. ગામના બેયાર આગેવાનોને સમજાવી એમની મારફતે ચુકિત કરી. મહેતા છે અને વળી બ્રાહ્મણ છે, કન્યાદાન જેવું પુન્ય નથી, એવું વાતાવરણ ફેલાવ્યું.

કપાસની મોસમ આવી. તોલ વખતે ઘડી દીઠ અર્ધો શેર કપાસ મહેતા માટે નીકળ્યો ! ઘડીએ અચ્છેરમાં શું, એમ ખેડૂત સમજે, ત્રણ ગામમાં થઈ સાત ભાર કપાસ થયો; રૂપિયા બારસો પચાસ એમાંથી જ લઈ લીધા. અને ઉપરથી લગ્ન વખતે ઘરદીઠ કંદોત્રી લખી તેના

પાંચસો આવ્યા. એ લગ્નમાં જ ખર્ચ જતાં સાડીચારસો પડી રહ્યા તે નફાના ! કંઈ બધામાં આવો નફો થયેલો એમ નહિ, પણ ત્યારે બધું ખર્ચ ધરતું ભોગવેલું એવું ય નહિ. એટલે ખર્ચ કાઢ્યા એમાં કેં મોટી રકમ હોમાઈ ગઈ ન હતી. ફક્ત જે ગણા તે ધર બાંધ્યું તેમાં સાડા પાંચ હજાર વાપર્યા તે માપ !

અને આજ સાત વર્ષથી સાથે સાથે ધીરધારનો ધંધો કરે છે, એનું કેં એણું ઉત્પન્ન નથી. એએક વર્ષથી એમની આ ગામે બદલી થઈ હતી. અત્યારે નહિ નહિ તોય એ હજાર રૂપિયા ગામમાં ધીર્ય હશે. આવો માણસ આ ધંધામાં ય કસ વગર તો વાત ન કરે એ ઉઘાડી સમજાય તેવી વાત છે.

દેવો ય એ સમજતો હતો; પરંતુ એને તો શેઠને આડકતરી રીતે દેખાડવું હતું કે મારી શાખ હશે તો તમે નહિ અને બીજા પણ ધીરનારા મળશે. વળી સીઝનના બેપાંચ માસ હતા એટલામાં ખસો-અઢીસો જેટલી રકમ જે ભાવ આવો ને આવો રહેશે તો વળી જતાં વાર નહિ લાગે, એ પણ દેવાની ગણતરી હતી. કદાચ નહિ કાવે તો ફરી નહિ ધંધો કરીએ, એ વિચાર પણ જોડે જોડે કરી રાખ્યો હતો.

એટલે દેવો બીજે દિવસે સવારમાં શંભુ મહેતાના ગામે રૂપિયા આપત નક્કી કરવા ગયો.

(૧૫)

ખિચારો બીમો !

દેવો શંભુ મહેતાને ત્યાંથી પૈસાનું કાંટું નક્કી કરીને આવ્યો ત્યારે બીમાની આંખો સફાળા ઊઘડી ગઈ. આ બે દિવસમાં દેવાનો ચહેરો એટલો કડક થઈ ગયો હતો કે બીમો વાત કરતાં પણ અચકાતો હતો. બીમાનું હૃદય તો ક્યારનું ય બોલું બોલું થઈ રહ્યું હતું પણ એનું મોં કાંઈ રીતે બોલવા ઊઘડતું નહિ. મનોમન સાક્ષી છે તેમ આપ-હકિરો

સામસામી દરેકની ઇચ્છા સમજતા હતા. બીમાને પાછી ખાતરી થઈ ગઈ હતી કે આપ આ વખતે એનું ધાયું કર્યા વિના નહિ મૂકે. એને ઘણાંય બચાવ કરવા હતા પણ શું મોહું લખને વાત કરે ? મા અને આપની આંખમાં એના પ્રત્યે તિરસ્કાર હોય તેમ એને જોતાં જ કીકીઓ ધુમરાવો લેતી.

ત્યારે શું એણે બીજી બૈરી કરી લેવી ? ચંદાને એ શું મોં બતાવે ? પણ અત્યારે તો એને ચંદા કરતાં માઆપ આગળ મોહું લખને ફરવાનું હતું. એમને પોતાની લાગણી, ઇચ્છા અને પ્રેમ બીમો શી રીતે બતાવી શકે ?

અને જો દેવો એકલો જ મક્કમ હોત તો કેંઈ ઈટે ખસેડાત, પણ કંકુ વળી એના કરતાં વધુ ઈતેજાર હતી. સાત સોનાની હોય પણ ચંદાને હવે એ પોતાને ઉમરે ચઢવા દેવા માગતી જ ન હતી. તેમાંય લગ્ન વખતે મા અને આપનો થોડો વિરોધ હતો છતાં પુત્રની લાગણીને વશ થઈ છેવટ એ એમાં સંમત થયાં હતાં. ‘એ સંધ ઠેઠ કાશીએ નથી પહોંચ્યાનો’ એ એમની આગાહી સાચી નીવડી એટલે બીમો કહેવા જાય તોય એ માને ખરાં ?

માને કે ન માને, પણ બીમાની બોલવાની જ હિંમત નહોતી રહી. છતાં એ પોતાનું ધાયું કરવા માર્ગ શોધતો હતો.

જો અને તો એક વચ્ચો રસ્તો હતો. રણછોડ દરુ મુખી તો હમણાંથી થયો, પણ તે પહેલાંથી એ નાનો હોવા છતાં ઘણા એની સલાહ માનતા. અને દેવો તો ખાસ કરી જ્યાં ત્યાં એના મુલુનાં જ વખાણુ કરતો: “છે તો નાનો પણ સલાહ લેવા લાયક માણસ છે.” ચંદાના લગ્ન વખતે જો દેવાએ નમતું મૂક્યું હોય તો એના જ પ્રતાપે. એ જો દેવાને સમજ પાડે, તો વિચાર બદલવાની નહિ પણ થોડી ધીરજ ખમી જવાની એની સલાહ તો જરૂર માને.

પણ એમાંય એક આંટી હતી. જગતના અનુભવથી તો નહિ પણ પોતાના જાતઅનુભવ ઉપરથી રણછોડ એવા નિશ્ચય ઉપર આવ્યો હતો કે, રાંડ તો બુધે જ પાંસરી !

ચંદા સાથેના બીમાના લગ્નમાં એણે સારી મદદ કરેલી. પણ તે

પછી ચંદાનું સ્વમાની મન, આગ્રહી સ્વભાવ અને તુમાખી ભરેલો કુઆખ જોઈને કોઈ પ્રસંગો બણી, એણે ભીમાને કેટલાય વખત ‘રાંડ ઉપર દાખ’ રાખવાની સલાહ આપેલી.

અને તેમાં ચંદાએ આ રસ્તો લીધો એટલે એ ભીમાના તરફથી વકીલાત કરે કે કેમ, એ શંકાસ્પદ હતું.

છતાં કરે કે ના કરે, પણ મનનો ઊભરો કાઢવો તો ખરો, એ નિશ્ચયથી ભીમો એની પાસે ગયો.

એ ગયો ત્યારે રણછોડના એની ઘરવાળા સાથે દિવસમાં જે એકાદ જે પ્રોત્સાહ થતા, તેમાંનો એક ચાલતો હતો.

ભીમે પગ મૂક્યો એવી જ મણી બોલી ઊઠી: “એ તો હું રાંડ જરા પોચી મળી છું તેમાં, ચંદા જેવી કોઈ મળી હોત—”

“ચંદા તો શું પણ એની માને ય હું તો પૂંછડે ગાંઠ વાળાને હાંકી મૂકું” રણછોડે એટલું કહી બહાર દષ્ટિ કરી તો ભીમાને જોયો. એણે વળી ઉમેર્યું: “એ તો આ રાંડવો પાક્યો તેમાં, નહિ તો એના શા ભાર છે કે બારણા બહાર પગ મૂકે!”

ભીમાને તો ઊલટું ઊલમાંથી ચૂલમાં પડવા જેવું થયું. એ કંઈ બોલ્યો નહિ પણ મણી બોલી: “એ તો તમને એવી મળી નથી ત્યાં સુધી. ભીમાભાઈ કંઈ તમારાથી કાચા છે? પણ એમ કોને કે જનાર આગળ રાખનાર કોણ છે?”

રણછોડ બોલ્યો: “જાય તો દીસ્તી રહી—સહેજ નાકે વસરકો કરી આલ્યો એટલે છોને રખડતી—કોણુ એનો બાપ પછી એને સંગરવાનો હોતો?” અને એ લપછપમાંથી કેં વિચાર આવતાં એણે પૂછ્યું: “કેમ ભીમા, કંઈ કામ છે કે અમરતો.....”

વચ્ચે મણી બોલી: “તમારા જેવાંની સલ્યા લેશે ને, નવું બેરું કરતાં પહેલાં.”

ભીમાના હૃદય ઉપર બરાબર તીણો કાપ મુકાયો. એણે સિસકારી બોલાવતાં કહ્યું: “કામ તો કેં નહિ જરા.....”

રણછોડ તરત સમજી ગયો, “ચાલ ત્યારે આપણે પેલે ઘેર બેસીએ.” કહી રણછોડ પોતાના જોડેના ઘરમાં જ્યાં એ બેઠક રાખતો હતો ત્યાં જવા ઊઠ્યો.

બંનેએ કંઈ બોલ્યાયાલ્યા વગર ખીડી વાળી, ચક્રમકથી દેવતા પાડી ખીડીઓ સળગાવી. ધુમાડાનો દમ ઘૂંટતાં રણુછોડે કહ્યું: “બોલ, શું કામ હતું?”

ભીમાએ એક બાજુ સળગેલી ખીડીને અવળી ફેરવી સરખી રીતે ચેતવવા ઉપરાધાપરી બેપાંચ સડાકા માર્યા. ધુમાડીનાં ગૂંચળાં એ બે વચ્ચે વમળ લેવા લાગ્યાં.

છેવટે ભીમાએ બે આંગળીઓ વચ્ચે પકડેલી ખીડીને વિસામે આપતાં કહ્યું: “થોડી વાત કેવી 'તી.”

“કેને, શું છે?”

“તેં વાત તો બણી છે ને?”

“શાની?”

“હમણાં મણીભાભીએ કહ્યું તે.”

“એ તો દા'ડામાં એવો ફેટલોય અરથ વગરનો લવારો કરે છે.”

વહુ તરફની પોતાની માન્યતાને રણુછોડે રપષ્ટ કરી.

“બીજાં બૈરાં.....”

“હા, હા, દેવાકાકાએ મને કાલ સાંજે પૂછ્યું તું.”

“શું?”

“કેમ? એ જ. શંભુ મહેતા પાસે રૂપિયાનું પણ ઠાવું પાડતા આવ્યા.”

“પણ...”

“પાછું તારે શું બાકી છે?”

“જે તું ધીરજથી સાંભળે તો—”

“બાળી તારી ધીરજ હોય ત્યાંથી! હજુ તે તું કંઈ ધીરજની વાત કરે છે? મારા જેવો હોય તો તે ઘડીએ જ, પછી થવાનું હોય તે થાય, પણ જુદી જ કરી નાંખે. દેવાકાકા મારા સ્વભાવનો છે. મને એમણે કહ્યું—‘શું કરું’ રણુછોડ! એ તો છોકરાની વહુ હતી એટલે દુનિયા મેં મોઢે બોલે. પણ જે એનામાં પાણી હોત તો હું પછીથી તો બધું મ વહોરી લેત. બબ્બુ! ભગવાન જે કરતો હશે તે સારું જ કરતો હશે. હવે તો મારા ઘરમાં એનો પગ નહિ.’ વચ્ચે રણુછોડ અટકી બોલ્યો:

“મેં એમનું મન જાણી લેવા પૂછી જોયું: ‘એ બધું ય કાકા ખરું, પણ ભીમાને વિચાર હશે તો વચ્ચેગળે મીયાં-ખીખી રાજી તો ક્યારે કરે કાજી-ની જેમ તમે શું કરવાના હતા?’”

જે જાણવું હતું તે જ પ્રશ્ન આવીને ખડો થયો એટલે ભીમામાં ચેતન આવ્યું. એ સાંભળવા એક કાને થયો. રણછોડ આગળ બોલ્યો: “ભીમા! એ તો પછી છેલ્લે ક્યારે જતા રહ્યા-‘રણછોડ! મને વધારે ના બોલાવ. મારી જીભ ક્યાંની ક્યાં ય જાય છે. એને હજી એ રાંડને જ સંધરવી હોય તો મારા ઘરમાં એનો પગ નહિ. હું તો પેલેથી જ ના ક’તો’ તો પણ બહુ! તેં ય કહ્યું ને એની ય ઉમેદવારી હતી, તે પૂરી થઈ! હજી ખીજ વખત નાક કપાવે એના કરતાં મારા ઘરમાંથી જાય એટલે મારે તો દેખવું મટયું! જાણે નહોતો એક છોકરો!’”

રણછોડ ભીમાને શી લાગણી થાય છે તે જોવા થોડી વાર મૂગો રહ્યો. ભીમા જાણે બહાવરો થયો હોય તેમ કૈં બોલ્યાચાલ્યા વગર ચકળવકળ આંખે રણછોડ તરફ તાકી રહ્યો.

રણછોડે સલાહ આપતાં કહ્યું: “જો ભીમા! આયડી કૈં કાઢને અળખામણી નથી હોતી, સોનાની કટારી હોય તેથી કૈં પેટમાં ન મરાય. ચંદાને અને તારે હેત હોય તેથી કૈં એ લાતો માર્યા કરે ને તું એના પગ પંપાળ્યા કરે, એવું તો ભઈ! આપણાથી ના વેઠાય. મેં તને કેટલા વખત કહ્યું હશે કે રાંડ.....ને ગાઠું, એનો વશવાસ નહિ. પણ ભઈ! તારા મનમાં તો જાણે મને જ મોટો હીરો મળી ગયો છે, તે પંપાળ્ય પંપાળ્ય કર્યો, એનું આ પરિણામ. મને કંઈ મારી એ નથી ગમતી એમ નહિ, પણ એ તો...ખુદે જ પાંસરી! એક આંખે રડાવીએ અને એક આંખે હસાવીએ ત્યારે એનું નામ આવડત. નયું” હી! હી! હી! ક્યાં કયું એમાં તે શું રંધાયું?.....”

ભીમે જાણ્યું કે રણછોડની પારાયણ હવે અટકશે નહિ એટલે એ વચ્ચે બોલ્યો: “પણ મારું જરા સાંભળીશ કે એમનેમ?”

રણછોડ બોલ્યો: “તારું હવે શું સાંભળવાનું બાકી છે? મોંમાં ખાસકું ધાલી એને કરગરવા તો નથી જવું ને?—”

“પણ મારી વાત તો પૂરી સાંભળ.”

“ લે, કહે. ”

બીમો જાણતો હતો કે ચંદાનો પક્ષ પોતે કરશે તો અહીં કોઈ એની વાત સાંભળે એમ ન હતું. એટલે મનનો ભાવ મનમાં રાખતાં એણે કહ્યું: “ ચંદાને તેડવાની તો વાત જ નથી. ”

“ ત્યારે ? ” રણછોડને એના ગાંડપણ બહારની વાત સાંભળી જરા શાન્તિ વળી.

“ મારું તો એમ કહેવું છે— ”

“ શું ? ”

“ કે, બીજું બેરું કરવાની આટલી હિતાવજ શી છે ? ”

“ હવે ભલા માણસ ! ઠેઠ સુધી બાયલો ને બાયલો રહ્યો. ”

બીમો ધ્રા મળી જતાં બોલ્યો: “ પણ પૂરું સાંભળ તો ખરો— ”

“ સાંભળ્યું મારા ભદ્ર ! નરાતાર પાણી વનાની વાતમાં શું સાંભળવાનું બળ્યું છે ? ”

“ પણ બાપનો વિચાર મને કબૂલમંજૂર છે, પછી ? ”

“ તો પછી તારે શું કહેવું છે ? ”

“ કહેવાનું એટલું જ કે ચંદાને ફરીથી તેડવાની નહિ એ સત્તર આની, પણ— ”

“ બીજું બેરું કરવું નથી, એમને ? ” બીમો હકારમાં ડોકું હલાવ્યું એટલે રણછોડે હોઠ પીસતાં કહ્યું: “ જ, જ, ઢાંકણીમાં પાણી લઈને ડૂબી મરે એટલે નિરાંત થાય. ”

રણછોડનો સ્વભાવ જાણીને જ બીમો આવ્યો હતો એટલે એ બધું સહન કરતાં એ બોલ્યે જતો હતો, અને એના વગર બીજા કોઈને કહવાનો આરામ નહોતો એટલે જાણે કે ક્યાં ? “ પણ એમાં વાંધો શા છે ? ”

“ સાવ મૂરખો નહિ તો બીજું શું ? એને તેડવી નથી તો બીજું બેરું કરવામાં તારું જાય છે શું ? ” જો કે બીમાની અત્યાર મૂરતી જ નહિ તેડવાની યુક્તિ હતી એટલે એ મૂગો રહ્યો.

રણછોડે આગળ કહ્યું: “ તને ભાન છે ? એ રાંડને ય ખબર તો પાડતી બેઠએ ને કે એને પૂંછડે કે ઘૂંધરી નથી બાંધી ચૂકો ; તું નહિ

ને તારી સગલી, જે ધડીના છઠ્ઠા ભાગમાં આણી કે નહિ?”

ભીમાએ એ વિચારને સંમતિ આપતાં કહ્યું: “એમ કરવું હશે તો ય મારી કે ના નથી; પણ ઉતાવળી રાંડ જાનિયાં લે, એના જેવું કરવાનું શું કારણ?”

રણછોડ એની એ ગોળ ગોળ વાતો સમજતો હતો. એણે તડ ને ફડ કરતાં કહ્યું: “જો ભીમા! તારાથી હજુ એની લાલચ નથી મુકાતી અને તારા ગાંડપણમાં ને ગાંડપણમાં ધરનાંનો મનખો બાળછ, એની ઉપર તે શું ફૂમવું મૂક્યું છે કે એને ને એને જ દેખી રહ્યો છે?”

ભીમો શું બોલે ?

રણછોડ બોલ્યો: “તારામાં હજુ પૂરી અછલ નથી. એના તરફ મનમાં ભાવ હોય તોય બહારથી બતાવવાની શી જરૂર? બીજું બેરું કરીશ એટલે કે એ ઓછી નાસી જવાની છે? છેડા છૂટા કરીએ ત્યારે એ આઘીપાછી થાય ને? બીજું બેરું લાવીને અહીં તું લે’ર ઉડાવે એટલે છો ને એ દાઝે બળતી. એ છૂટાછેડા લેવા આવે ત્યારે પાછા અમે કંઈ મરી તો નથી ગયા? નાતે ય જોશે ને કે એમાં કોનો વાંકયુનો છે?”

ભીમો તો બધી વાતે ડાહ્યા ગણાતા રણછોડ સામે જોઈ જ રહ્યો. બધી વાતે હોંશિયાર, વ્યવહારની જરેજર માહિતી અને ભાંજગડમાં બંને પક્ષને રાજી રાખનાર આ માણસમાં સ્ત્રી વિષે આવું અવળું જુસ્મું કોણે બરું હશે? સ્ત્રીજાતિ વિષે એને એવો તે કેવો કડવો અનુભવ થયો હશે કે એમાં વચગેરો રસ્તો જ એને નથી જણાતો? અને એ પોતે જો આવા વિચારનો જ હોય તો પછી ભીમાનું શું વળે? એના બાપના શબ્દો તો સાંભળ્યાને? એના મગજમાં જરા કોઈને સ્થાન હોય તો રણછોડને. અને તે ય એ જ વિચારનો. પછી એ કહે કોને? એને કોઈ રસ્તો જ જડતો ન હતો. એ બીજી વખત બહારની માફક રણછોડ સામે તાકી રહ્યો.

રણછોડે પાછી સલાહ આપવા માંડી: “હજુ તને પૂરું બાન નથી. બેરાંની જાતને તો એક વાર મૂકીએ ખસતી તો એની મેજે આવે

હસતી ! અને એને મોંએ ચઢાવીએ તો માથે છાણું થાપે. લે મારું માનતો હોય તો એક વાત હું માથે રાખું ? ”

“ શું ? ” બીમાએ વગરવિચારે પૂછ્યું.

“ ચંદા ઉપર તારું મન હશે તો દેવાકાકાને હું સમજાવીશ. ”

“ કેમની વાત કરો છ ? ” બીમાએ સમજણ ન પડવાથી કહ્યું.

રણછોડે સમજણ પાડી : “ દેવાકાકા છોને અત્યારે કે’તો કે ચંદા મારા ઘરમાં નહિ; પણ તારો વિચાર હશે તો એમને સમજાવવાનું મારે માથે; પણ બધ ! એક વાર એને ય ખખર પાડ્યા પછી. ”

“ એટલે ? ”

“ એને ય ખખર તો પડવી જોઈએ કે ના, ના, શેરને માથે સવાશેરે ય છે ખરા. એ તાકતી રહે ને બીજું ઐરું લાવવું. એ જો બીજે જવા ઉધામા મારે તો એનો ગજ વાગવા દેવો નહિ અને છેવટ એને ના આવવું હોય તો ય નાતની રીત પ્રમાણે બાંધીફાંધીને લાવવી. પણ બધ ! એમ મોળેમોળું ના બને. ”

બીમા કપાળે હાથ પછાડતાં મનમાં બખડ્યો : “ બીજું ઐરું કરવાની તો મોંકાણુ છે ! પછી એને લાવીને ય શું મોહું બતાવવાનું ? ”

રણછોડે એના સામું તાકતાં કહ્યું : “ કેમ કે’ ગળે ન બિતર્યું ? ”

બીમાએ મનમાં હતું તેવું કહી નાંખ્યું : “ ગળે બિતરે એવું હોય ત્યારે ને ! ”

“ ત્યારે કેવું હોય તો ગળે બિતરે ? ”

“ પણ તને યે ક્યાં ગળે બિતરે છે ? ”

“ છતાં કહે તો ખરો. ”

“ મેં પે’લું તો કહ્યું. ”

“ ફરીથી. એથી કે’ પેટમાં દુખવાનું છે ? ”

બીમા પોતાના જે કામે આવ્યો હતો તે માટે છેલ્લો પ્રયત્ન કરતાં બોલ્યો : “ જો રણછોડ ! મારે વાત કરવાની તારા વગર બીજે જગ્યા નથી— ”

“ તે હું ક્યાં ના પાડું છું ? ”

“ ના તો નહિ, પણ એથી શું રંધાયું ? ”

“ પણ તારે રંધવું છે શું ? ”

“ એમ હસી કાઢતો હોય તો રે'વા દે. ”

“ જો પાછો ”

“ એમ નહિ, ” બીમો આગળ બોલ્યો: “ મારું કહેવું એમ છે કે ચંદા માટે મારા મનમાં ગમે તેવો વિચાર હશે. લેને ઉઘાડું કહું — મારો એના ઉપર આખો ભાવ છે, પણ હું એને તેડીશ નહિ, એમ બંધાઈ તો પછી શો વાંધો છે ? હું બીજું બેરું ના કરું એમાં કેં બાધ છે ? ”

રણછોડ બોલ્યો: “ જો બીમા હું તારી વાત બધી સમજું છું. જીવ લાગ્યાનો મને તો અનુભવ નથી. મળેલા જીવવાળાં કેં તારા જેવું કરતાં હશે; પણ ભઈ! મારું તો લોહી એમાંનું નથી. અહીં તો મેં કહ્યો એ રસ્તો હોય તો કબૂલ; નહીં એવી ગંડુ જેવી વાત મારાથી દેવાકાકાને ન કરાય. ને હું કરું તોય એ માને ખરા ? ”

બીમામાં નવો જીવ આવ્યો: “ પણ તું કહી તો જોજે. ”

“ ના, ભઈ ના, મારાથી એ કહેવાય જ શી રીતે ? ”

“ પણ એ નહિ માને તો હું તારો વાંક નહિ માનું. ”

“ પણ મારાથી એવી ગાંડી વાત કહેવાય જ નહિ. જો તું કે'તો હોય તો મેં કહ્યું — ”

“ અલ્યા, પણ હું એને નહિ તેડું એમ બંધાઈ પછી તમને વાંધો શો છે ? ”

“ એ જ મોટો વાંધો છે ને ! એ રાંડનેય ખબર તો પડવી જોઈએ ને કે ના, છે ખરા ! ”

છેવટ થોડી લમણાફોડ કર્યા પછી બીમો નિરાશ થઈ બેઠો. એને તો બિલકું સામે પ્રવાહ તરવા જેવું થયું. એક તો બાપ મજબૂત, એમાં માનો ટેકો અને ઉપરથી રણછોડનો સહકાર !

તારે શું બાપને વહેતા મૂકવા ? ખરે વખતે, એમને મદદ કરવાને અવસરે જુદા રહેવું ?

નયોં એમનો જ શો દોષ ? ચંદાએ કેં કરવામાં આપી રાખ્યું છે ?
 “પણ વચવેગળે હવે મારે શું કરવું ? ખીન્નું બેરું કરવું ?
 —વગર મને ?”

દૈવ જાણે ભગવાન ઉપરાજાપરી શું કરવા બેઠો છે !

(૧૬)

રુદિયાની શાખ

ઊરાખર સાતમે જ દાઉ—ચંદા શુરુવારે ગઈ અને પછીને શુરુવારે
 બીમાએ ખીન્નું બેરું કર્યું !

ચંદાએ પિયર આવી મા—આપને ‘અબ્બું ! એમ જ થયું કે લાવ
 મળવા જઈ’નો ઉડાઉ જવાબ આપ્યો હતો તેથી રમજી કે કશન
 એકેને સંતોષ થયો ન હતો. ફક્ત એના ભાઈ માવાએ જ બેનની
 તરફેણ કરતાં કહ્યું : “ભણે આવી ! એનું મન એમ થયું તો પાંચ
 દાંડા રહીને જશે.”

પણ જય શું એનું કરમ ! ત્યાંસુધીમાં તો રસ્તો જ અંધ થઈ
 ગયો. ખિખચેસો રમજી આ વખતે કોણ જાણે શુંનું શું કરી નાખત !
 પણ એનામાં એટલી વિવેકબુદ્ધિ ક્યાંથી આવી તે ચ એક આશ્ચર્ય હતું.
 ચંદાને એણે કેં ન કહ્યું તો ન કહ્યું, પણ વાત જાણી ઉઠ્યોલી કશન
 ચંદા ઉપર બધો રોષ ઠાલવતી હતી, ત્યારે રમજીએ ઉપરથી એને વારી.

ચંદા ઉપરનો બધો રોષ કશને રમજી ઉપર કાઢ્યો. એ લાંબા
 હાથ કરતાં બોલી : “તમે—તમે જ એને મોંએ ચઢાવી ગરદન મારી
 છે.” અને જુરસાના આવેગમાં એનાથી આગળ અવાજ ન નીકળી
 શક્યો. એ સહેજ અટકી દીકરા ઉપર બળાપો કાઢતાં બોલી : “તે ઘડીએ
 તે ‘ભણે આવી !’ કરી મારું ના માનવા દીધું ! હું તો એનાં પગલાં
 તરત પારખી ગઈ’તી કે કેં નવાજૂની કર્યા વગર એ આમ આવે જ
 નહિ. પણ મારું તો ઘરમાં માને છે જ કોણ ?”

રયજીએ કંટાળીને કહ્યું: “ હવે બકવાટ મેલ છ ! ”

“ મેલ્યો બકવાટ ! ” કશને ઊંચા કરેલા હાથ નીચે પછાડતાં કહ્યું: “ મારું તો બધું બકવાટમાં કાઢી નાંખો છો-પણ મારો એકેય શબ્દ ખોટો પડ્યો હોય તો તમારું ખાસકું ને મારો બરડો. પેંલેથી જ હું તો કે’તી’તી કે વળી ક્યાં પરણવું, ના પરણવું-એ આપણે બેઠાં છીએ ને છોડી શું જાણે ? પણ જાણે હું તો નાની ગગલી હોઉં તેમ જલદી છોડીનું ઉપરાણું લે ! -શે’રની છોકરીઓ ઢેડાંને ગઈ, એમના આપણે શા વાદ કે છેવટ નાતની ઉપરવટ થઈ, દંડ ભરી, આથમણી નાખી ! ”

કશન સહેજ થાક ખાવા થોભી. રયજીએ જાણ્યું કે એની ઊપડેલી જીભ એમ કદ બંધ નહિ રહે, અને જો વચ્ચે બોલીશ તો જલદી બમણાં વેગે ઊપડશે, એટલે એ મૂંગો જ રહ્યો.

“ મૂંઝાં ન્યાં નાખી ત્યાં, દીસ્તી રહી ત્યાં જ ને સખે પડી રહી હોત તો તો !...પણ મારું રડ્યું પારકો તે એવા છંદ વેઠતો હશે ? ઘર છે, બોલવું થ પડે, લડવું થ પડે, ને મારે ખાવો પડે ! એમ કે’ નાકે તે ઘર મંડાતાં હશે ? ”

વળી રયજીના સામું તાકતાં એ આગળ બોલી : “ કોઈ કે’ આપણું દુખાયેલું છે કે હાથપગ ઝાલીને ખેસી રે’ ? એણે બીજું બેરું કયું એમાં તમને ભલે ખોટું લાગતું હોય તો, હું તો એમનો કરો વાંક જોતી નથી. એટલા સારા માનો ને કે સાજી સમી આવવા દીધી ! કે’ નાક...”

“ એટલું હજી તારું બાકી રહી જતું હોય તો તું પૂરું કર ! ” ચંદા વચ્ચે જ બોલી ઊઠી.

“ લ્યો, આ મોટો વેપલો કરીને આવી છે તે અને કે’ કે’વાય ? ” કશન ઉશ્કેરાઈ જતાં બોલી.

“ જો મા ! વેપલો મેં કયો છે ને હું ભોગવીશ...”

“ તારે નામે ફૂલે શું ભોગવવાનું છે ? તું તો એ મૂકીને અહીં પેઠી-એમાં તારું શું ગયું ? જે બધું વેઠવાનું છે તે તો અમારે છે ને ? ” ચંદા સામે તિરસ્કારભરી નજર નાખતાં કશને કહ્યું.

“ હું અહીંથી જતી રહું, પછી તો તારે વેઠવાનું નથી ને ? ”

ચંદાએ અભિમાનભર્યો પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“હવે ક્યાં ચૂલામાં જવાની છે?”

“ચૂલામાં જગા નહિ હોય તો ધરામાં પડીશ, એની તારે શી ભાંજગડ?”

કશન એનો જવાબ આપે તે પહેલાં રચળ બોલ્યો: “અમથી શું કરવા બોકાને બાળ્યાકાર (ભવાડો) બતાડે છે? હવે તું ગમે તેટલી ડાઆકૂટ કરીશ એથી કંઈ જે થયું તે ના થયું થવાનું છે?”

કશન હાંફતીહાંફતી રચળ બણી તાકી જ રહી. એને આ માણસ બિલકુલ સમજતો જ ન હતો. સહેજસહેજમાં કોધે ભરાઈ જતો, અને એ આવેશમાં સારાસારનો વિવેક બૂલી જતો, ઉતાવળો અને આકળો ફક્ત ચંદાના પ્રશ્ન આગળ જ કેમ ઠરેલ, શાંત અને ‘ચનાર વસ્તુ થયા જ કરે’ એમાં માનનારો થઈ જતો? શું એનો સંતાનપ્રેમ એટલો બધો ઉદાર હતો કે ગમે તેવો ગુનો માફ કરે? ત્યારે એ માવાની સાધારણ બાબતમાં ય કેમ ધૂળ કાઢી નાંખતો હતો? મોટી બે છોકરીઓ મહિનોમાસ પિયર આવતી ત્યારેય એને એકાદ વખત તો બોલવું પડતું હતું. કશન સાથેનો એનો વર્તાવ કહ્યે બહુ છે? કોઈ કોઈ વખત તો એ પશુ ઉપર તો શું પણ નિર્જીવ વસ્તુઓ ઉપર પણ પોતાનો કોધ કાઢતો. એક વખત બિની બિની ભૈડકાની હાંલ્લી એ ચૂલેથી લેવા ગયો, ને હાથ ચંપાઈ ગયા! એ ખીજમાં ને ખીજમાં એણે હાંલીને જે જોશમાં નીચે પછાડી કે એમાંથી ગરમ ગરમ છાંટા એના શરીરે ચોંટી ગયા! એ વાત અત્યારેય સંભારે તો ખિન્નઈ જતાં વાર નહિ! નિર્જીવથી સજીવ સાથે એકનો એક સ્વભાવ રાખતો રચળ ફક્ત ચંદા એકલી માટે જ કેમ બદલાઈ જતો હતો?

ચંદાને માટે એણે ઓછું સહુ છે? વિવાહ તોડ્યો. મોટી અઢાર વર્ષની થતાં સુધી નાત, ગામ અને ધરનાનાં મે’ણાં સહ્યાં! છેવટ લગન વખતે ય એને રાજી રાખવા, જ્યાં નહોતો ઉતાર ત્યાં કન્યા આપી! નાતે બે વરસ સુધી નાત બહાર મૂક્યો, તે વેઠ્યું. છેવટ દોઢસો રૂપિયા દાંડ ભરી નાત ઘેર બોલાવી ખર્ચ કર્યું તે જુદું!

અને એ જ છોડી આટઆટલું કર્યા છતાં સાસરેથી રિસાઈને

આવતી રહી-આવી તો આવી, પણ પેલાએ બીજું બેરું કરી એને માટે સદાનાં બારણાં બંધ કર્યાં. બંધ કર્યાં તો બંધ કર્યાં, પણ બીજો જવાનું ય મુશ્કેલ નહિ બનાવે તેની શી ખાતરી? એ દારમતી નહિ આપે તો? નાત એનો દોષ શી રીતે કાઢવાની હતી? એણે આછી કાઢી મૂકી હતી? એ તો એકે બાજુની ના રહી.

છતાં રચણ એનો પક્ષ કરતો હતો! કરાન ના ખિન્નય તો શું કરે? એણે હાંફ સમાતાં કહ્યું: “મને તો એમ થાય છે કે તમે એનામાં એવું તે શું જોયું છે કે બસ, ફૂવામાં નાખે તોય જાંધું ધાલીને પડો છો!”

રચણ ય જોકે એવો વિચાર કરતો હતો પણ એને ય એની સૂઝ પડતી ન હતી. શું એ સૌથી નાની હતી એથી એને બહુ વહાલી હતી? કે પછી એનો જીવસો અને જેમ એનામાં ઊતર્યાં હતાં એટલે એ એનાં લાડ પૂરતો હતો? કોણ જાણે શું હતું-એને ય પૂરી ખબર ન હતી. ફક્ત ચંદાને જેતાં જ એનું હૃદય પીગળી જતું, એ નક્કી! અને એ ય કુદરતી જ હશે ને? બિચારો માનવી! ન્યાં હોય ત્યાં મણિત અને વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ કાર્ય-કારણો અને તાળો મેળવતો ફરે, એથી કે હૃદયનું ઉંડાણ મપાય?

ચંદાનો એણે પક્ષ કર્યો માટે એનું આ પગલું રચણને માન્ય હતું એમ પણ નહિ. એણે એ આવી ત્યારે એકાંતમાં ખરું કારણ જાણી લેવા પ્રયત્ન કર્યો હતો; પરંતુ ચંદાએ મગનું નામ મરી પણ ન કહ્યું ત્યારે એ મૂંઝો તો રહ્યો-છતાં એનું હૃદય શાંત ન થયું.

બીજો દા'ડે બપોરે ખેતરમાં એ બાપદીકરી એકલાં પડ્યાં ત્યારે રચણએ એની એ વાત ફરીથી કાઢી.

ચંદાએ છેવટે જણ્યું કે હવે જવાબ આપ્યા વગર છૂટકો નથી, ત્યારે એટલું જ કહ્યું: “ધારો કે હું લડીને આવતી રહી છું, એથી કે તમે તો ઘરમાંથી નહિ કાઢી મૂકો ને?”

રચણએ સ્નેહાર્દ્ર થતાં કહ્યું: “મારી વાત હોત તો લે ને હું તો કે ના પૂછત,” દીકરીની સાથે લાડ કરતાં એ બોલ્યો: “પણ કાલે તો જોયું ને કે તારી મા મારો જ વાંક કાઢતી'તી?”

ચંદા છેલ્લે ક્યારે જતાં બોલી: “ તે બાપા, એમાં તમે શું કામ ખીવો છો? એ કરી કરીને શું કરશે? ‘ મારા ઘરમાં તારો પગ નહિ ’ એ જ કે ખીજું? ” અને જેની આંખ સદાય કેશરવણી રહેતી એવો રચળ અત્યારે ગરીબ ગાય થઇને દીકરીની વાત સાંભળી રહ્યો હતો. એનામાં દીકરીના એક પણ શબ્દ સામે પ્રતિકાર કરવા જેટલી પણ બળે શક્તિ જ રહી ન હતી !

ચંદા રચળના ઢોટે વળગી પડતાં બોલી: “ બાપા ! હું જુદી રહું તો ય તમે તો મારા ભેગા રે’શો ને ? ”

ભલભલા એની આંખ રાતી થતાં કંપી જતા, એ આ રચળ ! ચંદાના બેલ સાંભળી એની આંખમાંથી ખેર જેવાં આંસુ બાળે ક્યારનાં ય કીકીના પડદા પાછળ આવીને ઊભાં રહ્યાં હોય તેમ ચંદાના વાળ ઉપર ખર્ચાં.

ચંદા બાપની ભીની આંખો જોતાં જ દૂર ખસી ગઈ. એણે જુદો જ અર્થ કયો: “ ના, બાપા, ના ! મારા લીધે હું તમને નહિ દુઃખી કરું ! તમ-તમારે બધાંના ભેગા રે’જો. હું એકલી જ મારી મેળે જુદી રહીશ ! ”

રચળએ એનો હાથ ખેંચતાં કહ્યું: “ ચંદા ! બેટા ! હું છું ત્યાં સુધી તને મારા ઘરમાંથી ખસ કોણ કહેનાર છે? જેને નહિ ગમતું હોય તે જુદું રે’શે, તારે જુદા રે’વાનું શું કારણ છે ? ”

“ ના, બાપા, ના ! મારે લીધે ઘરમાં કંકાસ થાય એ મારે ન જોઈએ. ” નજીક આવેલી ચંદા પાછી દૂર ખસતાં બોલી.

આથી ખસેલી દીકરીને પરાણે છાતી સરસી ચાંપતાં રચળ બોલ્યો: “ તું કે’ કોક છે, બેટા? તારે લીધે કંકાસ નહિ વેઠું તો કોને લીધે વેડીશ ? ” અને છેલ્લી દયાર્દ્ર નજરે રચળએ “ બેટા ! તું મને કેટલી વહાલી છે ? ” કહ્યું ત્યારે ચંદા એના બોબામાં ને બોબામાં દૂસકે ચઢી.

એ પછી આ છ દા’ડા રચળની મુખમુદ્રા જોઈ કોઈ કે’ ન બોલ્યું, પરંતુ ભીમાએ ખીજું બેરું કયું” એ સમાચારથી કથનનો દાખી રાખેલો ક્રોધ ઊછળી આવ્યો. રચળને ય એમાં ચંદાનો દોષ લાગતો હતો એટલે એ ઉધાડી રીતે એનો પક્ષ લઈ શક્યો નહિ. છેવટે વાત

‘ચૂલા ને ધરા’ સુધી આવી પહોંચી, એટલે રમજીથી બોલ્યા વગર ન રહેવાયું, અને એણે ચંદાનો પક્ષ લીધો એટલે કશનનો ક્રોધ ખચણા વેગથી ઊછળ્યો :

“મને તો એમ થાય છે કે તમે શું જોઈને એનું ઉપરાણું લેતા હશો? એનું ઉપરાણું લઈલઈને તમે જ એને બહેકાવી! તમને તો આગળપાછળનો વિચાર નથી, પણ હું રાંડ બધું સમજું છું એટલે ના બકવાટ કરું તો શું કરું?”

હવે આગળ મા શું કહે છે એ સાંભળવા ચંદા કે ન બોલી. રમજી ય સાંભળી રહ્યો. માવાએ તો વાત જાણી ત્યારથી જ એટલો બધો ઊકળી ગયો હતો કે કે બોલ્યો જ ન હતો.

કશને બોલવા માંડયું: “તમારે મન તો જાણે એમાં શું? પણ હવે જ ખબર પડશે, એમ માનો છો કે એ હવે લેવા જશે એટલે તરત દારગતી આપશે? નાતે તમારું સાંભળવાની છે? અને ગુનો તો તમારી છોડીએ કર્યો છે. એટલે નાત એની પાસેથી કેવી રીતે દારગતી અપાવવાની હતી? અને ઊભે ભાલે ચંદા તરફ હાથ કરી “આ વેઠને લેઈ પણ કોણ જવાનું છે?—”

બસ, હવે ચંદાથી બોલ્યા વગર ન રહેવાયું. એણે માને બોલતી અટકાવી કહ્યું: “જો મા, વેઠ હમ્મશ કે ભારો હમ્મશ, તે મારી જાત ઉપર છે. તને ભારે પડતી હમ્મશ-પડું છું જ-તો હું તને વેઠ નહિ કરાવું એ ખાતરી રાખજે. તું એમ માનતી હમ્મશ કે એ દારગતી મળે તો ખીજે જાય, એ તો સો ખાઉનાં છેટાં! એ દારગતી આપે તો ય ખીજે જાય એ આ ચંદા નહિ, અને એને પગે પડવા જાય એ ય ખીજી! હું અહીં આવી છું તે એમ ના જાણતી કે તારે આધારે આવી છું.”

જે વાત સુધી રમજી જવા દેવા નહોતો માંગતો એ ઉઘાડી થવા આવી એટલે એ વચ્ચે જ ગાળી ઊઠ્યો: “કેમ છોડી! મારું નથી માનવાની?”

બાપનો છેલ્લો મિજાજ ચંદા પારખી ગઈ. એને ધણું બોલવું હતું, પણ મનનો ભાવ મનમાં રાખી એ અટકી ગઈ.

કશનનો ક્રોધ હજુ ઊંચો થવા જતો હતો પણ રચજીની એક જાતી દષ્ટિ ‘કેમ, તારે હજુ સાંભળવું છે?’ પડતાં જ બેસી ગયો. કશનને ય ‘કે’ ‘કે’ કહેવું હતું પણ એની જીભ બેસી ગઈ, તે બેસી જ ગઈ.

એ રાત્રે બધાં જાંઘી ગયાં ત્યારે કશનથી પાછું બોલ્યા વગર ન રહેવાયું. રચજીને જગાડતાં એણે કહ્યું: “મારો તો જીવ જ ઊડી ગયો છે ને તમને તે કેમની જાંઘ આવે છે?”

“જીવ ઊડી ગયો હોય ત્યારે બોલજી કેમની?” રચજીએ આળસ મરડતાં ટોળમાં કહ્યું.

“હજુ એટલું બાકી છે તે તમારો વિચાર હશે તો પૂરું થશે.” કશને ધીમેથી કહ્યું.

“મારો વિચાર? મેં તારો શો બાપ માર્યો છે તે મારે માથે ટોપડો મૂકજી?”

“બાપ માર્યો હોત તો તો સારું પણ.....”

“બાપનો બાપ માર્યો છે, બૂલ્યો!” રચજીએ હસતાં હસતાં એના હાથ ઝાલીને કહ્યું.

“હેંડો!” છણકો કરી હાથને છોડાવતાં એ બોલી: “મને તો એમ થાય છે કે તમે આ કરવા શું બેઠા છો?!”

“શું કરવા બેઠો છું?” જાણે જાણતો જ ન હોય તેમ રચજીએ પૂછ્યું.

“છેવટ સારું, મરતાં મરતાં મારું શું કામ મોત બગાડો છો?” કશન નહિ પણ એની લાગણી બોલતી હતી.

“તું મરે છે? ક્યારે? જોતો કહ્યા વગર મરતી!” કોણ જાણે રચજીને આવું બોલતાં જ ક્યાંથી આવડ્યું!

“નહિ મરવાની હોજી તો ય તમારે લીધે મરવું પડશે.”

“કે’ એટલું બધું?”

“તમારે છોડીનું સાંભળ સાંભળ કરવું છે, પણ બહાર શું વાત થાય છે એ ઓછી સાંભળવી છે?” કશને બહારની વસ્તુસ્થિતિ સમજાવતાં કહ્યું: “લોકો તો આમે ય બોલે ને તેમે ય બોલે! એમનાં મોઢાં ઝલાયાં? એ બધું પેલેથી ચેતીને ચાલીએ તો શું કામ સાંભળવું પડે?”

“તે લોકો શું બોલે છે?”

“બહુ! બોલનારને કેં વિચાર છે?”

“તોય?”

“જવા દોને.”

“ના, ના, કે’તો ખરી!”

“મૂઆ, નખખોદિયા એવું બોલે એટલે જ મારાથી નથી સાંભળાતું ને!”

“પણ એવું તે શું બોલે છે?”

“એ નાસી આવી એનું શુંનું શું જોડી કાઢ્યું!”

“તું ય દોઢડાહી છે ને?” વાત લાંબાતી જોઈ રમજી અકળાઈ બિહયો.

“કે’ છે—એને બીજા સાથે બીમાએ જોઈ એટલે તરત ને તરત તગડી મૂકી—” કશન એટલું બોલીને અટકી પણ રમજી કેં બોલ્યો નહિ એટલે એણે આગળ કહ્યું: “ને એટલેથી જ મૂઆ બંધ રહ્યા હોત તે તો દીસ્તા રહ્યા. પણ બાકીનું હતું તે ય પૂરું કર્યું—એને પેટ છે એ ય બીજાનું છે!”

“હેં! કોણે કહ્યું? કોણ છે એ?—”

આકળા થઈ જતા રમજીને શાંત પાડતાં કશન બોલી: “ત્યારે એ બહુ સાંભળી જ મને ય લાગી આવે છે ને? આ આમ લડીને ના આવી હોત તો કોઈ આ વાત કરવાનું હતું? ભલે આપણે ઉપરાણું લઈએ પણ છોડી તો સાસરે જ શોભે!”

“જો, કશન!” કશનનું કાંદું પકડી પોતાના ખાટલા ઉપર એસાડતાં રમજી બોલ્યો: “લોકો ગમે તેમ કે’તા હોય પણ મને—”

“એ તો મને ય ક્યાં વિશ્વાસ નથી કે ચંદા એવું કરે જ નહિ. પણ મારું તો એમ કે’વું છે કે એવો મિળજ કેં પારકો સાંખે? હ્યોને, રિસાઈને એણે શું કાઢ્યું? એ તો બીજું બેરુ કરીને બેઠો, છે એને કોઈ જાતની ઉપાધી? તમે જ કહો, હવે આ છોડીનું આપણે શું કરશું?”

“રમજીએ ઠંડા થઈ નિરાંતે કહ્યું: “જો કશન, હું કેં એનો બચાવ નથી કરતો. પણ ભગવાને એનો જે સ્વભાવ ધણો છે તેમાં તું કે હું શું કરવાનાં હતાં? તને પેલે’થી જ ખબર તો છે કે એ કાલે

એને મૂકે એવી નથી. ગમે તેટલી મોટી હોય પણ આપણી તો એ છોડી છે ને? ભગવાને બિચારીને તીખો સ્વભાવ આપ્યો ને ઉપરથી તું બોલે એની સાથે સાથે હું ય બોલવા લાગું તો એ ક્યાં જાય? અને તું એમ જાણુ છ કે આપણે એને ધમકાવીએ એટલે ડરીને એ એનો વિચાર પડતો મૂકે? કેમ જાણ્યું મેં એ ય નહિ કહી જોયું હોય? ખેતરમાં મેં તારું નામ દીધું અને ધમકી આપી ત્યારે એણે છેવટ જુદા રહેવાની વાત કરી, લે તું જ કહે, આપણા જીવતાં, આપણી છોડી જૂદી મહેનત-મજુરી કરીને રહે, એ સારું દેખાય?”

રચજીની વાત સાંભળીને કશનનો ક્રોધ ધીમે ધીમે નીચે ઊતરતો હતો. એણે બોલ્યા વગર સાંભળ્યા જ કયું.

“એક વાત કરી દઉં, કશન! ચંદા ગમે તેવી હોય, લોકો ગમે તેમ બોલે, પણ એટલી ખાતરી રાખજે કે એને સારુ આપણને કદી શરમાવું નહિ પડે. એ વડનો કકડો હશે, ગરમ મિઠ્ઠાજની હશે, કે વાતવાતમાં એને અપમાન લાગતું હશે, પણ એનું મોઢું જોઈ છું ત્યારે મને એક વાત તો નક્કી ખરી જ લાગ્યા કરે છે કે એ એવું એકેય કામ નહિ કરે કે આપણ-માખાપને એથી નીચું ધાલવા વખત આવે.”

દૈવ જાણે રચજીએ આવો માનસશાસ્ત્રનો અને સામાના મન ઉપરના ભાવો ઉકેલવાનો અભ્યાસ ક્યારે કર્યો હતો કે ચંદાના ચહેરા ઉપરથી એ આટલું બધું નિશ્ચયાત્મક ભાવી જોઈ શક્યો, કે પછી એનો જોડો સંતાનપ્રેમ આપમેળે કહેતો હોય તો એ જાણે!

કશન હવે પૂરેપૂરી શાંત પડી ગઈ હતી. એ બોલી : “હું ય ક્યારે કહું છું કે ચંદા એવું કેં કરે?”

“ત્યારે તું જ કે’, મોટા મોટા મહાત્માઓ પોતાનો સ્વભાવ નથી છોડી શક્યા તો આ બિચારી...પણ એક વાત મેં તને ના કહી? કે આપણે ગમે તેટલું કરીશું પણ એ એનું ધાયું જ કરવાની. આપણે મુખેદુઃખે વેઠવાનું જ છે તો પછી મુખે વેઠતાં શું થાય છે?”

“હવે એ શું કરશે એ તમે જાણો છો?”

“ જાણુતો તો નથી પણ એ કે'છે એમ ખીજે જવાની નહિ અને ત્યાંય પગે પડવા નહિ જાય. ”

“ પણ અચ્ચીના અવતારને એટલું બધું માન સારું કે'વાય ? ”

“ કે'વાય કે ના કે'વાય, પણ એનો સ્વભાવ— ”

“ એનો રસ્તો ? ”

“ આપણું લોહી છે ને આપણે વેઠવાનો. ”

અને એ શબ્દ કશનના માતૃહૃદયમાં એવો આઘાત ચોંટી ગયો કે એણે તે પછી એક પણ દલીલ કરી નહિ.

એ રાત્રે ચંદાના હૃદયની પણ એવી જ સ્થિતિ હતી. ભીમાએ ખીજું બૈરું કયું એ વાત ચંદા-સૂરજની શાખે ખરી હતી, છતાં લાખ લાખ બાનાં કરતાં ચંદાનું હૃદય એ માનતું જ ન હતું. ખીજનું ગમે તેમ પણ મારો ભીમો....વળી એનુંમન પાછું પૂછતું: ‘ ત્યારે આ કયું એ કેવું ? ’ એના હૃદય અને મન વચ્ચે બહુ વાદવિવાદ થયા. પણ કેમેય કયું એનું હૃદય એ વાત કબૂલ કરવા તૈયાર ન થયું.

છેવટે મને બહુ બહુ દલીલ કરી ત્યારે એણે છેલ્લો એક જ જવાબ દીધો: ‘ એણે છોને બહારથી ખીજું બૈરું કયું—પણ રુદિયું તો મારું છે ને ? ’

“ પણ તને એની શી ખાતરી ? ” ચંચળ મન ફેસલાવતું હતું.

“ મારું રુદિયું શાખ પૂરે છે ને ! ” ચંદાએ નિરાંત અનુભવી.

(૧૭)

નવો ગૃહસંસાર

રણછોડ સાથે ચર્ચા કર્યા પછી, કોણ જાણે કેમ પણ ભીમાએ એ વિષય પર ફરીથી કોઈ જગ્યાએ સંભાર્યો જ નહિ. દેવાને ય આટલી બધી ખાતરી તો ન હતી કે ભીમો વગરઆનાકાનીએ ખીજું બૈરું કરી બેશે. પણ એનો દૃઢ નિશ્ચય હતો કે ભીમો આભને ધરતી એક કરે પણ આ વખતે તો પોતાનું ધારું જ કરવું. પણ ‘ આભ ને

ધરતી' તો શું પણ ચાર વર્ષનું બાળક જેમ લમ સંબંધમાં કે' ન સમજવાથી વગરવિરોધે એ કારસ ભજવવા દે છે, એ જ પ્રમાણે ભીમાએ આ નવા પગલા તરફ ઉદાસીનતા સેવી.

ત્રણ દાંડા પહેલાં દેવો બધું નક્કી કરીને આવ્યો ત્યારે કંકુએ આશા રાખી હતી કે હવે જ ખરો વિરોધનો વખત આવશે. પણ એ વાત આખા ગામમાં જાહેર થઈ, નાને મોટે બધાંએ રસપૂર્વક ચર્ચા કરી, છતાં ભીમો એને મોઢેથી એક શબ્દ સરખો બોલ્યો નહિ.

દેવાના ચક્રાર મને જુદી જ કલ્પના કરી. કદાચ બધાંને જુલાવામાં નાખી છેલ્લી ઘડીએ તો છટકો નહિ જાય? અને એણે પુત્ર ઉપર ચાંપતી નજર રાખવા માંડી. એ દિવસ એમ ને એમ વહી ગયા, ભીમાની કોઈ જાતની ખીજ પ્રવૃત્તિ જણાઈ નહિ. હવે તો કાલને જ દિવસ !

ભીમો બોલતો ન હતો પણ એના અંતરના ભાવ ચોખ્ખા વંચાતા હતા. એના મોં ઉપરનું નૂર તદ્દન જીડી ગયું હતું. સાપોલિયાં લેતી એની આંખોની કીકી, બાહુકનો માફક તાકી રહેતી. એ બેસતો તો ય જડ શું પોટલું નીચે પડ્યું હોય તેવો લાગતો. ચાલતો ત્યારે આંધળો ડાકો પડાથી જેમ પગને અક્ષણે તેમ એના પગ પંડતા. એના પગની કંઠણ પિંડીઓ અને માંસલ હાથ, ચોસલાખંધ ઘી ઓગળી જાય તેમ નરમ પડી ગયાં હતાં. એ હતો તો ભીમો જ છતાં એના તરફ દષ્ટિ પડે ત્યારે આંખો ચોખ્ખી એ વાત સ્વીકારવા ના પાડે. ભક્ષે એ દેહે ભીમો હોય, અંદરનો આત્મા એમાં નહોતો રહ્યો.

ને આટઆટલું પરિવર્તન દેવાથી કાંઈ અગ્નિયું રહે? ખીજું બૈરું કરાવવાનો ઉમંગ એ પુત્ર સામું જોતો ત્યારે ઓગળી જતો. પ્રીતની લાગણી તો એના સમજવામાં નહોતી આવતી, પણ એક શરત જે રણછોડે એને કહી હતી—ચંદાને એ નહિ તેડે, તો પછી એ ખીજું બૈરું ન કરે તેથી શો વાંધો છે?—અત્યારે એને ગળે બિતરી હતી, પણ આબરુના ખોટા હાઉમાં ભલભલા ભણેલા અને અને સુધરેલા સુધ્યાંય પોતાના સંતાનોને હોમે છે, તો આ તો અજ્ઞાન. એકનું બે ન સમજતો, પછાત ગામડિયો એટલી બધી હિંમત કે મનોબળ ક્યાંથી લાવી શકે ?

કાલનો દા'ડો જ! બધું નક્કી છે! હવે બંધ રખાય? એક બાળુ અંદાની આકૃતિ એને ઉશ્કેરતી હતી, ત્યારે ઘરમાં જડથા ફરતા પુત્રનું મુખારવિંદ એને વિહ્વળ કરી મૂકતું હતું.

એ રથવાયો રથવાયો બધી તૈયારી કરતો હતો છતાં એના પગ પાછા પડતા હતા. ઘડીમાં એને પુત્ર ઉપર ચીડ ચડતી હતી—એણે એક વખત તો ના કહેવી હતી! તો ખીજ વખત એને એની જાત ઉપર તિરસ્કાર આવતો હતો—એણે ના પૂછ્યું પણ તારી અક્કલ ક્યાં બળી ગઈ હતી?

હવે પૂછું? ના, ના, પાણી પીને ઘર પૂછે એવો મારા જેવો કોઈ ગધેડો હશે? હવે બધું કર્યાકારવ્યા પછી કેં બંધ રખાય?

છેવટ સુધી ન તો દેવાએ પૂછ્યું, ન તો ભીમે કેં બોલ્યો. અને આમ નિર્વિધે પૂરુંપાધરું ઊતરતું જોઈ કંકુ હરખાઈ. એણે હરખમાં ને હરખમાં કહ્યું: “આપણે તો ધારતાંતાં કે એ એમ તરત નહિ માને—પણ આપણને લાગે એમ એને થ ન લાગે, એવું તો નહિ! કેવો ડાહ્યોડમ થઈ ગયો છે!”

અંતરમાં ને અંતરમાં મૂંઝાતો દેવો બોલ્યો: ડાહ્યોડમ તો થયો છે પણ એના મનમાં શું હશે એ કેને ખબર?”

“તમે તો સદાય એવા ને એવા વેંમી રહ્યા! બચારાએ ગુપચુપ તમે કર્યું તે કબૂલ રાખ્યું તો થ તમારો વેંમ ન ગયો.”

“મારો ગયો કે ન ગયો એ મારું મન જાણે છે. પણ જરા એના મોઢા સામું તો જો.”

“મોઢા સામું શું જોવાનું છે? એવું બની જાય એટલે મોઢું તો ઊતરી જાયસ્તો!”

“તું માને એ ખરું! મને ખાતરી નથી પડતી તો!”

“કેમ?”

“એનું મોઢું જ કે'છે કે એ પૂરુંપાધરું નહિ ઉતારે!”

“હજીય વેંમ? સાંજે તો બધું સળંગડ બાણ થઈ જશે!”

“સળંગડ થાય કે ન થાય પણ મને તો એનો ભરોસો નથી.”

“તમે તો ઠેઠ સુધી એવા વેંમી ને વેંમી રહ્યા!”

“ લે રહું ત્યારે.”

અને એ દેવાનો અંદેશા સાચો જ પડ્યો.

ભીમાએ વળી ‘ કરડે માંકણ અને માર ખાય ખાટમે ’ એવો ઘાટ કર્યો. બાપદીકરાની હોંસાતૂંસીમાં એણે વચ્ચેગળે અંબાનો ભોગ લીધો.

એણે રણુછોડ સાથેની વાતચીત પછી નવો જ ઉપાય લીધો. હડે અંદેસો બાપ નહિ જ માને અને પોતે આ સ્થિતિમાં દાખીને ઠહી પણ નહિ શકે. બીજો ઉપાય તો છે નહિ, એટલે ભલે બીજું ‘ઐરું’ લાવી મમત પૂરી કરે. હું એની સાથે સંસાર માંડીશ ત્યારે ને ?

અને આવો ભયંકર વિચાર એના મગજમાં ઘર ઘાલીને બેઠો છે એવો તો કોઇને સ્વપ્નેય ખ્યાલ ક્યાંથી હોય ?

પોતાના બાળકની અનાથ સ્થિતિ ન થાય તે માટે તો એ પ્રજા પણ ઈચ્છતો ન હતો, છતાં એ જ પરિસ્થિતિ એની સન્મુખ આવીને ખડી થઈ. અંબા નવ મહિનાની છોકરી લઇને એને ઘેર આવી હતી.

અંબા પહેલા અડવાડિયામાં જ વસ્તુસ્થિતિ પામી ગઈ. એની પ્રથમ રાત્રિ જ ખાલી ગઈ! ભીમો ઘેર સૂવા જ ન આવ્યો.

અને દેવાને જે નહોતું સમજતું તે એ રાત્રે જ સમજાઈ ગયું. કંકુ હળુ બીજા ધૂનમાં હતી. એણે સવારમાં ભીમો આવ્યો ત્યારે પૂછ્યું: “ રાત્રે કેં સૂઈ રહ્યો’તો ? ”

“ બધેય ! ” અનિચ્છાએ કંટાળીને કહ્યું. અંબા ચૂલા આગળ રહી રહી એની તરફ તાકી રહી હતી. પેલી છોકરી જાણે ભીમાને ઓળખતી હોય તેમ ઘૂંટણિયે પડી એના તરફ ખસવા લાગી.

ભીમાએ એના તરફ જોયું ત્યારે જાંચા હાથ કરીને તે ખિલખિલાટ હસવા લાગી. ક્રોધભર્યો ભીમો પગ પછાડીને બહાર ચાલ્યો ગયો; સાથે સાથે અંબાનું હૃદય કચરતો ગયો.

કેટલા મનોરથ એણે સેવ્યા હતા ? પ્રથમ જીવનથી ત્રાસેલી એ કેટલા ઉમંગથી અહીં આવી હતી ? અને છતાં એના કરમે એની એ જ દશા લખાઈ !

અંબા પરણી’તી તો બહુ નાની. એની મા એને જીવતી કેડમાં

ધાલીને ફેરા ફરી હતી. એના ઘણી ગોકળને એ પાંચમે વરસેથી જ ઝોળખતી થઈ હતી. એ એના કરતાં દશ-બાર વર્ષે મોટા હતો એટલે ઘેર આવતો ત્યારે ય એ ખીંતી. એક એ વખત તો એ એના સામું તાકી રહી હશે ત્યારે ઘણીપણના કદમાં એણે ડોળા કાઢી ખિંવડાવેલી પણ ખરી! તે પછી એણે એ ઘેર આવ્યો હશે તો ય એના ભણી જોયું ન હતું.

અગિયારમે વરસે એ પેલવેલી સાસરે ગઈ ત્યારે એ દસ દાંડામાં એણે ત્રણ વખત પાંગોડું ઝાલી પછાડી હશે. મા એને ઘણું ય વારતી: “મૂઆ! નખખોદિયા! કે’ પાંગોડું બિતરી જશે” પણ બિલટો એથી તો એ એ ઠોંસા વધારે મારતો.

એ કેમ મારતો? એમ જો તમે પૂછો તો એનો ઇતિહાસે ય જુદો હતો. જનમટી જ ગોકળ તોફાની. તોફાની તો ઘણા હોય છે, એ તો પણ ખૂની જેવો લાગતો. છોકરાઓ સાથે એ લડતો ત્યારે એકાદ અંગ જૂડું કરી મૂક્યા વગર મૂકતો નહિ. કોઇનો દાંત, તો કોઇનો કાન; કોઇનો પગ, તો કોઇનો હાથ; કોઇનું ખમ્મીસ, તો કોઇની ઘોતભી; કોઇનું બેઠું, તો કોઇની ગાગર—ગમે તેમ પણ એની હાજરી હોય ત્યાં કોઇની કાંઈ ભાંગફોડ તો હોય જ. નિશાળમાં માસ્તરના કપાળમાં સ્નેહનું કાતરિયું એટલું જોરમાં મારેલું કે રૂથી ચેવ્યા છતાં લગભગ પા કલાક સુધી લોહી બંધ થયેલું નહિ. મા એને બાપ પણ એ પ્રસાદીમાંથી બચેલાં નહિ; તાળું ને નકુચો; પેટી ને પટારું; વાસણ ને ખાટો; ઘરની એવી નાની મોટી દરેક ચીજ એના સપાટામાંથી બચેલી નહિ. વળી મોંમાંથી ગાળો ઉછાળતો ત્યારે ત્યાં બિલા રહેલું બારે થઈ પડતું.

લોકોએ તો ભવિષ્ય ભાખ્યું તું કે કમોતે મર્યા વગર એ રેવાનો નથી.

એને એ અરસામાં જ અંબા પેલવેલી ગઈ ત્યારે એ ત્રણ મહિનાની કાચી જેલ ભોગવીને આવ્યો હતો.

અંબા એ દસ દાંડામાં જ એવી ત્રાસી ગઈ કે બીજાં ચાર વર્ષ સુધી ગમે તેટલાં આણાં આવ્યાં પણ એ ગઈ નહિ.

પણ છાડી એ પારકું ધન, ગમે તેટલું કરે પણ એને મયા વિના

છૂટકો છે? પંદરમે વરસે, ઉમરલાયક થયા છતાં જતી વખતે એણે જે રડારોળ કરી મૂકી તે હજુય નજરે જોનાર ભૂલ્યું નહિ હોય.

ત્રણ વરસ સુધી એની સાથે અંબાએ જે જીવન ગાળ્યું તે, એની જગાએ બીજી હોત તો જીવી હોત કે કેમ એ શંકા હતી. અંબા જીવી હતી એટલું જ, એની સ્ફૂર્તિ, એની તંદુરસ્તી તે ચાલાકી ક્યારનાંય ચાલી ગયાં હતાં. મારથી માણસ છેવટ ઢોર જેટું થઈ જાય છે, એને પછી લાગણી નથી રહેતી, અંતર નથી રહેતું, ફક્ત ચંત્રની પેઠે હાલેચાલે અને કામ કરે એટલું જ !

દાર પીને એ આવતો ત્યારે વઢ કે વઢનારી આપ તેમ અંબાને નાહક ટીપતો. ટીપીને થાકતો ત્યારે બળાત્કાર કરતો, અને એથીય ન ધરાતો ત્યારે કોઈ નિર્જીવ નકામી વસ્તુની પેઠે જાંચકીને રસ્તા બહાર ફેંકતો.

મહેનત કરીને એ કંઈ લાવતો નહિ અને ખાવા માટે અંબા ઉપર રોડ કરતો. એ બિચારી મહેનત કરી બંનેનું પૂરું કરે પણ એના નાગા ખર્ચને શી રીતે પહોંચી વળે? માઆપ એનાથી ત્રાસીને જુદાં રહ્યાં હતાં પણ અંબા શી રીતે જુદી રહે ?

એને ઘેર એવા એવા લોકો આવતા કે અંબા ત્રાસી જતી. એવી વાતો થતી કે એનું લોહી ઊડી જતું. અને એમાંય અંબાથી ના છૂટકે જો બોલ્યા વગર ન રહેવાયું તો એના કરમે માર લખાયો હતો. મિત્રો આગળ પોતાની બહાદુરી બતાવવા એ નિર્દય બની ડામ્ દેવાની તૈયારી કરતો.

અધૂરામાં પૂરું આટલા દુઃખમાં એને વિસામાનુંય એકે સાધન ન હતું. કોઈ એની સાથે વાત તો કરે જ નહિ. અને કોણ કરે ? ગામ મૂકીને જવું હોય એ એની સાથે બોલે ! લેવાદેવા વગર હેરાન થવા કોણ તૈયાર હોય ? એટલે પાડોસી તરીકેનાય બીજનો એને લાભ મળતો નહિ.

છેવટ એ પોલીસથી નાસતો ફરતો'તો ત્યારે ભારે પેટે અંબાને ઓછું આથડવું નહોતું પડ્યું. પોલીસ એને એક ગામથી બીજે ગામ રખડાવતી. દરરોજ જુદા જુદા અધિકારીઓ જવાબને બહાને જુલમ

કરતા. માર ખાઈખાઈને એનો ખરડો ફાટી ગયો. ‘ માર વગર તો મારે જ નહિ ’ એ સૂત્ર ઉપર જ જીવતી આજની પોલીસ ભલભલા પ્રતિષ્ઠિત અને આગેવાન નાગરિકોને પણ એ લાલ આખા વગર મૂકતી નથી, તો આ તો એક ગુન્હાદાત પતિની ગામડિયણ પત્ની !

પણ સુખ કે દુઃખ, ગમે તેની અવધ હોય છે ને ? એ કેસમાં ઝોડળ જીવતો તો નહિ પણ મૂએલો પકડાયો.

અંખા ત્રણ વર્ષે નરકાગારમાંથી છૂટી બીજે મહિને એણે છોકરીને જન્મ આપ્યો.

ત્યાર બાદ આઠમે મહિને એણે નવા જીવનમાં પ્રવેશ કર્યો.

ખિચારી અંખા ! એનું નવું સ્વપ્ન પણ તૂટી પડ્યું !

જે કે એક રીતે તો અંખા અહીં ઘણી સુખી હતી. એને નહોતો કોઈ જાતનો ત્રાસ. સાસુ-સસરાએ મમતવને લીધે આણેલી એટલે એમનો પૂરો ભાવ હતો. નાનાં નણંદ-દિયર હતાં; ખાવાનું હતું; ઘર હતું ને ઉધાડું આકાશ હતું. ફક્ત એ સર્વમાં ચંદ્રનો પ્રકાશ નહોતો. એટલે અંધારુંધમ લાગતું હતું. એણે હજી આશા મૂકી ન હતી. આજ નહિ તો કાલે, કાલે નહિ તો પરમ દા’ડે, એ બોલ્યા વગર રહેવાના છે ?

પણ દિવસ ઉપર દિવસ જવા લાગ્યા. કાલ એને આખ્યાં પૂરો મહિનો થશે અને છતાં ભીમાના વર્તનમાં તલમાત્ર ફરક નહોતો પડ્યો. હા, એ નાની છોકરી તરફ જોઈ ધીમું હસતો, એટલું ખરું. પણ ખિચારું બાળક માયા દેખી જોયા હાથ કરતું ત્યારે એ હૃદયની વિરુદ્ધ જાણે કોઈ ધકેલતું હોય તેમ ભારે પગે બહાર નીકળી જતો.

એને જતો જોઈ અંખાનું હૃદય રડી ઊઠતું : “ ફટ્ ભૂંડા ! એ નાની છોકરીએ તારું શું બગાડ્યું છે ? ”

વળી કોઈ કોઈ વાર બંનેની દષ્ટિ એક થઈ જતી ત્યારે ભીમાની કરણ આંખોમાંથી એનો એ જ જવાબ નીકળતો : “ અંખા ! શું કરું ? ઘણું ય થાય છે કે હું તને દુઃખ દઈ રહ્યો છું, પણ બીજે ઉપાય જ નથી. ”

અંધારી રાત્રે સર્વ ઊંઘી જતાં ત્યારે અંખા એની છોકરીને સોડમાં લઈને જાગતી પડી રહેતી. એ ઘણા ય કાલાવાલા કરતી પણ નિદ્રાદેવીની એના ઉપર કૃપા થતી જ નહિ. અને એનું હૈયું બહુ ભરાઈ આવતું ત્યારે આંખોદ્વારા ખાલી થતું.

કાઈ કાઈ વખત એને બીમાના વર્તીવ ઉપર અભિમાન પણ થતું. એનો ય શો દોષ? માઆપે એને ધડેલ્યો પણ મન વગર કે' પ્રીત થતી હશે? ચંદા સાથે એટલો જીવ મળ્યો હશે, ત્યારે મારી સાથે વાતે ય નથી કરતો ને? ના, ના, બધા ય મૂઆ ગોકળ જેવા હોય તો પ્રથમી હે'ડે ય કેમની? પણ બળ્યો આટલો જીવ તો કાઢતો મળેલો જ્યેયો નથી! ઉપરથી બાયડી અપમાન કરીને ચાલી જાય, અને છતાં દલમાંથી એના ઉપરનો ભાવ થોડો ય ઓછો ન થાય, એ તે બળ્યો કેવો જીવ! આવા ય બાયડા છે ત્યારે ચંદા જેવી અસ્ત્રીઓ ય પડી છે ખરી!

મેર બેન! આવો દેવ જેવો ધણી મેલી તને ચાલી જતાં જીવે ય કેમનો ચાલ્યો? આવા ધણીની છાંયે તો ઘોળેલું અરીણુ પણ પી જવાય, તો તારાથી એક તૂંકારો ના ગળાયો? ભગવાને શો તારો જીવ ધડ્યો છે! એ અહીં તારા વગર પૂરું ખાતો ય નથી ને તને તો એની કે' પડી ય નથી!

એ વખાણમાંથી જગતાં પાછું એને એનું દુઃખ સાંભરી આવતું. પાડેપાડા લડે ને વચ્ચે ઝાડનો ખોડો કાઢે ને? અહીં લાવીને આમ રિખાવી એના કરતાં પે'લેથી જ ના આણી હોત તો? બાપ કે' ધરાણે ઓછું નાનું છોકરું હતું કે ઠોકી બેસાડત? મારો તો આ મનખોય એળે ગયો ને? બળ્યું! કે' વાત કરે તોય મનનો ભાવ સમજાય. આ તો મહિનો થયો પણ બેલ્યાથીય વટલાવાતું હોય તેમ મોઢું જ કોણ ખોલે છે! શું એને એમ લાગતું હશે કે એમ ધીમે ધીમે બોલચાલ થવાથી હું એને ગળે પડીશ! ને ગળે પડું તોય ક્યાં કોક હતું?

વળી એને પોતાની ખામી ખૂંચતી: મારામાં જ પૂરી આવડત નથી. ત્યાં એનો શો દોષ? મેં એને ક્યારે બોલવવા મહેનત કરી? એ ના બોલે તો આપણે ય બોલવું તો જોઈએને? અને એથી કદાચ ખિન્ન થાય શું? એ એનું ધાર્યું કરે તો આપણે આપણું ય કરવું તો જોઈએને? એમ એની પેઠે અતડાઅતડા ફર્યામાં તો મહિનો ચાલ્યો ગયો. ને આવું ને આવું ચાલે તો બે વર્ષેય પાર ન આવે.

અને જાણે આપત્તિમાં બુદ્ધિ ખીલે તેમ એ છેલ્લા નિર્ણય ઉપર આવી. આપણામાં આપણાપણું હોય તો એ શું ના બદલાય?

પણ એ આત્મસંતોષ અનુભવે તે પહેલાં એની નિષ્ફળતા યાદ આવી, મારામાં વળી ક્યારે મારાપણું બળ્યું છે? અને એ હોત તો ગોકળને જ ના બદલત?

ગમે તેમ પણ એની સાથે વાતચીત કરી મનનો ભાવ તો બહુ જ લેવો, એ છેલ્લા વિચાર ઉપર એ સ્થિર થઈ.

અને માણસ જે ઈચ્છે છે એનો વહેલો મોડો જરૂર મોકો મળે છે. તે પછી પાંચમે દા'ડે જ અંબાને એકાએક ભીમા સાથે વાત કરવાની એકાંત મળી.

એ પાછો તો વળી જતો હતો. પણ કોઈ અંતરના પ્રબળ આવેગને વશ થઈ અંબાએ એને જતા પહેલાં કાંડું પકડી રોકી દીધો: “એમ કે” નહિ નાસો તો ય હું પરાણે તો નહિ વળગી પડું.”

ભીમો ગુનેગારની જેમ સ્થિર થઈ ગયો. એ બોલ્યાચાલ્યા વગર નીચું જોઈ રહ્યો.

અંબા આગળ બોલી: “ખિન્નયા તો નથી ને?”

ભીમાનું ડોકું આપોઆપ નકારમાં હાલ્યું.

અંબા: “મેં તમારું કશું બગાડ્યું તો નથી ને? તમે લાવ્યા ને હું આવી. બોધી હું તમારા મનના ભાવ બહુતી? વચગાળે મારે શું કામ મનખો બગાડો છો?”

અંબા ગળગળ સાદે બોલી એટલે ભીમાએ એનું મોં જોવા જાયું જોયું. અંબા ખરેખર રડી પડી. એણે આંસુ લૂછતાં કહ્યું: “ને અંદાને તમે ના જ તેડશો એવું પણ મેં ક્યારે કહ્યું છે? તમારો વિચાર હશે તો એક ઘરમાં કે જે ઘેરાં નથી રહી શકતાં? તમે કે વાત કરો તો સૂઝ પડે. અંદરઅંદર ડુમાવ એમાં મનેય શી ગમ પડે?”

ભીમો નિરાંતે સાંભળવા માગતો હોય તેમ નીચે બેઠો. અંબાના હૃદયને ય કંઈ ટાઢક વળી. એણે બિભાંબિભાં જ કહેવા માંડ્યું: “હું જો એમ કેતી હોઉં કે મારા ઘરમાં એનો પગ નહિ, તો તો મારો દોષ. વળી તમારો એની ઉપર ભાવ છે એમાં હું અદેખાઈ કરતી હોઉં, તોય લેખે લાગે. આ તો બિલ્લટી તમે મને લાવીને બિલ્લમાં ચૂલમાં

નાંખી ! ને આટલુંય તમે મહિના સુધી આંખ જ મીંચી રાખી ત્યારે મારે બોલવું પડ્યું.”

અંબા થોડી વાર ચૂપ રહી એટલે ભીમાએ જાણ્યું જોયું. એ છેવટે બોલ્યો : “ બેસ ! ”

અંબા થોડે છેટે બેઠી.

ભીમો : “ હવે કેવાનું કે’ રહી જતું નથી ને ? ”

અંબા : “ કેમ ? હું બહુ બોલી ? ”

ભીમો : “ બહુ શાની ? આખો મહિનો ના બોલી એ જ વધારે છે ! ”

અંબા : “ ને તોય તમારે ક્યારે બોલવું ’ તું ? ”

દયામણે સ્વર ભીમો બોલ્યો : “ અંબા ! અંબા ! મેં બોલવાનું રાખ્યું હોય ત્યારે બોલું ને ? હું નથી સમજતો એમ નહિ. પણ ખીજે ઉપાય જ નથી. ”

“ એટલે ? ”

“ તું હજી નથી સમજ ? ”

“ પણ તમારે મોઢે સાંભળું તો ખરી. ”

“ સાંભળ ત્યારે. ચંદા જીવતાં તો શું પણ મરતાંય ખીજા બૈરાની મારી કને જગા નથી— ”

“ તે આ વાત ખીજું બૈરું કર્યા પછી બાણી ? ” અંબાએ વચ્ચે ટાણે માર્યો.

“ તારો વખત છે, કહે જે કહેવું હોય તે. ”

“ હું તો કહું છું એટલું જ ને ? તમારી પેઠે કરતી તો નથી ને ? ”

“ ખીજે ઉપાય ન’તો. બાપાને ખીજું કરાવવું ’તું— ”

“ ને તમે કયું ! ”

“ જો અંબા ! તું જે કે’ એ હું સાંભળવા જોઈ છું, પણ થોડામાં સમજી જઈશ ? મારું મન ગમે તેટલું હશે પણ જીવ કહ્યું નહિ કરે. ”

“ ચંદા અને હું ભેગાં રહેવા તૈયાર હોઈએ તોય ? ”

“ અંબા ! હજી મને શું કામ વધારે કે’વડાવ છે ? ”

“ અંબા બિભી થઈ ગઈ. ”

ભીમો બિભો ચતાં બોલ્યો : “ બોલું લાગ્યું ? ”

“ જોરું લાગીને ય તમારે શું ? ”

“ મને તારું નથી લાગતું, એમ નહિ, હોં અંબા ! ”

“ એ તો હું જાણું છું ને ? ” ઘોડિયા તરફ આંખો કરતાં અંબા બોલી : “ હું તો શું પણ પેલી નાની છોડી ય ઝેર જેવી લાગે છે કે એને ટળવળતી મૂકી હેંડવા માંડો છો. ”

ભીમાની આંખમાંથી આ વખતે પાણી નીકળી ગયું. એણે લૂછવાની દરકાર કર્યા વગર જ કહ્યું : “ અંબા ! તારા કહ્યા વગર એ બધું હું સમજું છું. પણ..... ” એની આંખમાંથી શરમ મૂકી આંસુ વહેવા લાગ્યાં.

અંબા એકાએક પાલવટે આંસુ લૂછવા લાગી. એને ભાને ય ન રહ્યું કે એનામાં આટલું સાહસ, ચપળતા અને રનેહ ક્યાંથી ઉભરાઈ આવ્યાં. એ કુદરતની બોલાવી જ બોલતી હોય તેમ બોલી : “ રડો નહિ આજ પછી હું તમારી સાથે વાતે ય નહિ કરું. તમારું નુકસાન ય તમારું નથી ત્યાં તમારો શો દોષ ? ”

માનવહૃદય બધે એકસરખું જ હશે ને ?

(૧૮)

ભીમો દવાખાને

અંબા એ વખતે દોઢ મહિનો રહી પિયર ગઇ તે ગઇ. અર્ધો શિયાળો ગયો પણ ન તો અહીંથી કોઇએ તેડવા મોકલ્યું, ન ત્યાંથી સંદેશો આવ્યો.

ને તેમાં ય આખો પોષ ને અર્ધો મહા મહિનો ભીમો દવાખાનામાં જ રહ્યો ! એટલે એ વખતે માઆપને એના જીવની જ પડી હતી ત્યાં વહુને આણ્યાં ક્યાં મોકલે ? જોકે કંકુએ તો એકાદ-બે વખત દેવાને કહી જોયું હતું કે વહુને તેડી હોય તો એની જોડે દવાખાને તો રહે.

પણ દેવો પોતાની ભૂલની ખીજ વહુ ઉપર કાઢતાં કહ્યું : “ શું

જોઈને બોલતી હઈશ? એ એનું મોઢું તો જોતો નથી, પછી એને ત્યાં કેમની રાખતી હઈશ?"

કંકુ: "ત્યારે હું ત્યાં રહું તો એ ઘેર કામ તો આવે."

પણ દેવો એકની એક બૂલ ફરી કરવા માંગતો ન હતો. એણે કહ્યું: "તું તારે રે'જે ને દવાખાને! હું મારે અહીં બધું કરી લઈશ!"

પછી તો કંકુ ન બોલી, અને અંખાને કોઈએ તેડવા ન મોકલ્યું, તે ન જ મોકલ્યું. અંખાને ય આવવાનો તો ઘણો ય ભાવ હોય પણ એનો પગ શી રીતે ઊપડે?

ભીમાને દવાખાને લઈ ગયે ચાર દિવસ થયા હતા. એનું શરીર અંદકની ગોળી અને છરા વાગવાથી પ્રમાણમાં વધુ ધાયલ થયું હતું. ડોક્ટરે ટાફોટેરી કર્યા પછી ખાતરી આપી હતી કે હવે કોઈ જાતની ફિકર નથી, સાગ્ન થતાં દોઢ-એ માસ થશે એટલું જ!

નેમચંદ શેઠ પોતાના સગા શરીર માટે ય પૈસા ખર્ચે એવા ન હતા, છતાં આ વખત આટલા બધા ઉદાર શી રીતે થઈ ગયા તે જ નવાઈ હતી. એક રીતે જોતાં આમાં ઉદારતા કે ઉપકાર જેવું કંઈ ન હતું. વગર લેવાદેવાએ ભીમાએ એમના લીધે પોતાનો જાન જોખમમાં નાંખ્યો હતો. એનો બદલો તો એ ગમે તેટલું કરે તોપણ શી રીતે વળે? અને એ બાપદીકરાએ અણીને વખતે એમની વહાર ન કરી હોત તો શું થાત એની ય શી રીતે કલ્પના આવે? એમ તો ગામ બધું ય એમના અહેશાન તળે હતું, છતાં કોઈ એ વખતે ફરક્યું? ચારે બાજુની ઘાડોમાં એ લોકોએ ઓછો અત્યાચાર વરતાવ્યો છે? નેમચંદની પણ એ વલે ન થાત, એની કોને ખબર?

અને પાછો અઠવાડિયા ઉપર જ એક બનાવ બન્યો હતો, એ જોતાં તો કોઈ આવતું હોય તો ય ન આવે. બિચારો મુસલમાન શેઠને ખાતર અંદકનો અવાજ થતાં એંઠા હાથ ધોઈ, ખૂણામાં પડેલી લાકડી લઈ દોડ્યો, પણ હથિયારબંધ ઘાડપાડુઓ આગળ એનું શું ચાલે? જેવો એ ફળિયાના નાકે પેડો એવો સનતન કરતો અંદકનો અવાજ થયો. પગમાં ધા પડતાં જ એ ગબડી પડ્યો. ઘાડપાડુઓ

તો એમનું કામ કરીને ચાલ્યા ગયા. લોકો ય બિચારાને ખાલી સહાનુ-
ભૂતિ બતાવતા વેરાઈ ગયા.

એ જ સવારમાં, હજુ આડા બાર કલાક પણ વીત્યા નથી,
પોતાના પગની સારવાર માટે એણે શેઠની પાસે દસ રૂપિયા માગ્યા.
શેઠને લીધે ધાયલ થયો એ અહેશાનના બદલા તરીકે નહિ, ઉછીના
તરીકે, પણ શેઠે ચોખ્ખી ધડ ના કહી !

એ જ ગરીબ મુસલમાનને બીજા શેઠે એમ ને એમ દસ રૂપિયા આપ્યા.
દસ જ દિવસ પહેલાંની આ વાત. ચાર જ ગાઉ છેટેના ગામે
બનેલી. લોકો સાંભળીને હાજરી ગયેલા ! છતાં ભીમો અને દેવો
નેમચંદને સાં બંદૂકના અવાજ થયા એટલે પતંગિયું દીવો થતાં અંદર
પડવા ધસે તેમ દોડી ગયા.

શેઠનો જીવ તો બચ્યો જ, પણ માલમિલકતે ય બચી ગઇ. એ
હર્ષમાં અને પોતાના નામે બદનામી ન ચોટે એ વિચારે એમણે ભીમાની
દવા માટે જે ખર્ચ થાય તે છૂટથી હરવા માંડ્યો. દરદીની જાત જોઈને
ડોક્ટરે કહ્યું કે જુદી રૂમ નહિ હોય તોય ચાલશે.

પણ અમસ્તું ય પાછળથી કોઇ આંગળી કરે એ નેમચંદને જોઇતું
ન હતું. ડોક્ટરની ના છતાં, એમણે ભીમા માટે સ્પેશિયલ રૂમ રાખી.
પોતે ચાર દિવસ સાથે રહ્યા. દેવાનું તો આખું કુટુંબ જ હતું, પરંતુ
છેવટ ભીમા સાથે કંકુએ તથા નેમચંદના નોકરે રહેવું અને બીજાં
બધાં ઘેર જાય તે પ્રમાણે વ્યવસ્થા થઇ.

શેઠના નોકરને ય કંકુ રાખવાની ના કહેતી હતી: “હું કંઈ શેઠાણી
છું કે મારે વળી નોકરની જરૂર ? હું એકલી હાથ તોય બસ છે !
દવાખાનામાં આટલા બધા નોકરચાકર છે, પછી બધાંની અહીં શું
જરૂર છે ?”

પણ શેઠના હૃદયમાં આ બનાવ પછી વહાલનો કરો ફૂટી નીકળ્યો
હતો. આમે ય એ કંકુને બાબી જ કે'તા હતા, છતાં આજ એમણે
જે ઉમળકાથી કહ્યું એવો ભાવ એ શબ્દોમાં કદી આવ્યો ન હતો :
“ના, ના, બાબી ! દવાખાનામાં તો હજાર નોકર હોય પણ આપણા
આંગનું હોય તેની તોલે આવે ? ગોરધન આમે ય ઘેર બેસી જ રહે છે

ને ? તો છોને તમારી સાથે જ રે'તો."

અને તે વખતે શેઠે જે પૈસો વાપર્યો છે તે કદાચ એમના સમા
છોકરા માટે વાપર્યો હોત કે કેમ એ શંકા હતી. દેવાને ય એક વખત
તો મનમાં આવી અર્થ કે સાત કરો તો ય ડાહી માનું છોડું કે
છાનું રહે ?

કંડુ ના કહેતી રહી તો ય શેઠે જોઈએ તે કરતાં વધારે પૈસા
આપ્યા, ગોરધનને બળરમાંથી જે વસ્તુઓ જોઈએ તે લાવવાની
સમજણ પાડી અને દરરોજ કામળ લખતા રહેવાની તાકીદ આપી.
હવે કોઈ જાતની ફિકરચિંતા જેવું નથી એમ લાગ્યું ત્યારે પાંચમે
દિવસે શેઠ અને દેવો સાથે આવેલાં નાનાં છોકરાં-રાહો અને જેલી
સાથે ઘેર આવ્યા.

પોતાનું કાયમનું ઘરાક દેવો, બીમાના બીજા બેરાં વખતે શંભૂ
મહેતાને ત્યાંથી રૂપિયા લાવ્યો એ શેઠને તે ધડીએ તો સહેજ ખૂંચ્યું
હતું પણ, 'મરશી ! એટલી ઓછી લખ !' એમ ઉપેક્ષા કરી શેઠે એ
વાત કોઈ દા'ડો સંભારી ન હતી. પરંતુ આ બનાવ પછી એમને
મનમાં ને મનમાં શરમ આવતી હતી. દિવસમાં બેચાર વખત એ
વાત કાઢવા એમનું હૃદય ઊત્સુક થતું પણ એ બોલી શકતા નહિ.

છેવટે બંને જણ પાછા ઘેર જતા હતા ત્યારે શેઠનો જીવ એ
વાત સંભાર્યા વગર ન જા'યો. એમણે વાત વાતમાં કહ્યું : " દેવજી !
તેં શંભૂ મહેતાને ત્યાં ખાતું પાડ્યું એ મને નહિ ખૂંચેલું એમ નહિ,
હોં ! પણ જે હું તને એ ધડીએ, કહું તો તારા મનમાં વળી થાય કે
એ મતલબની વાત કરે છે." અને દેવજી સામું તાકી એમણે પૂછ્યું :
" પણ જૂંડા ! તને એ શું સૂઝ્યું કે આપણો બે પેઢી જૂનો વે'વાર
તોડી તું ત્યાં ગયો ?"

દેવો શેઠ ઉપર ઉપકાર કર્યો માટે તોરમાં બોલતો હતો એવું ન
હતું. અને જો એટલું બધું શેઠ ઉપર લાગતું હોત તો એ બળતામાં
પડવા જાત જ શું કરવા ? પણ વખત આવ્યે ટકોરો ન મારીએ તો
એ સમજેય શું કે બધાને એક લાકડીએ હાકવા બધાએ એ ન બને ?

એથી એણે લાગ આવ્યો એટલે ટકેર મારી: “પરાણે કે” કાઢતી જોડે વેંવાર રખાય છે, શેઠ?”

“કેમ એમ બોલ્યો? મેં તને ક્યારે ના કહીતી?”

“ના તો નહિ” દેવે વાત માંડી વાળતાં કહ્યું: “પણ તમે જ કહ્યુંતું ને કે આ મોંઘવારોનો વખત છે, મારી પાસે હવે જરૂર વધારે નથી, ધીરધાર બંધ થઈ ગયું છે, એટલે મેં વળી તમે ના કહો તે પહેલાં બીજે વેત કરી લીધો.” અને વાતનો લવો વાળતાં એણે ઉમેર્યું: “તમે ને એ બધા એક જ છોને!”

શેઠના મનમાં કેં કેં થઈ ગયું, પણ એ મૂંગા રહ્યા. દેવાના સ્વભાવને એ સારી પેઠે સમજતા હતા. એ સ્વમાની હતો એવો વ્યવહારનો સાચો હતો. છતાં માણસ પૈસાના મદમાં ખરાબોટાતું બાન થોડું રાખે છે, ને જે હોય તેને એક જ અસ્તરે મૂકવા બેસે છે.

એમ તો એના ધણા આસામીઓ હતા પણ કોઈ અણીને વખતે ન આવ્યો એ તો જાણે ઠીક, પણ ધણા તો રાજી પણ થયા હશે. દેરાએ બધો ઘાટ બગાડી નાખ્યો તે માટે એની ઉપર રીસે પણ બળ્યા હશે!

શેઠ કેં બોલ્યા નહિ પણ અનુભવની એક વધુ ગાંઠ મન સાથે વાળી લીધી.

તે દિવસે શેઠ દેવાને પરાણે બારોબાર પોતાને ઘેર લઈ ગયા. સાંજે જમાડયો અને પછી ઘેર જવા દીધો. શેઠે તો કંકુ આવે ત્યાંસુધી જમવાતું કહ્યું, પણ સ્વમાની દેવા એ સ્વીકારે ખરો? એણે ચોખ્ખી ના જ કહી દીધી: “ના, ના, શેઠ! મેં કે” બદલાની આશાએ આ કામ નથી કર્યું. આ તો તમારો ને મારો સંબંધ બે પેઠી જૂનો અને મારી આંખો તળે એવું બને એ મારાથી જોવાય?” શેઠે થ પછી વધુ આગ્રહ ન કર્યો.

ઘાડેની તો આ શિયાળાની જ બૂંબો પડવા માંડી હતી. પરંતુ તે વિનાય આખા ગામમાં દેવા જેવાં ભાગ્યે જ બીજાં બે આર ધર હશે કે જે શેઠનાં સારામાં રાજી હોય.

નેમચંદનું આ મૂળ ગામ નહિ. મૂળ તો એ ડાહ્યો બહુમીના. એ

ચાર પેઢીથી એમનું કુટુંબ ધંધારોજગાર અર્થે બહાર નીકળેલું. અને આ ગામમાં તો પાનાચંદ છપ્પનિયા પછી ત્રણ વર્ષે રહેવા આવેલા. એટલે અત્યારે એમને આવ્યાને ચાલીસ વર્ષ થયાં.

વળી આવ્યા ત્યારે પાનાચંદ શેઠ કાપડની ફેરી કરતા હતા, અને આજીઆજીનાં બધાં ગામડાંમાં ફેરે એટલે બધે ઓળખાણુ તો થાય જ. મૂળે મળતાવડા સ્વભાવના એટલે ખપત ન થાય તો ય બે ઘડી બેસે-ભેડે અને સુખદુઃખની વાતો કરે. બસો-ત્રણસોની મૂડીમાંથી માત્ર લાવે, વેચે અને કુટુંબનું પૂરું કરે. કુટુંબમાં માણસ ઝાઝાં નહિ-ત્રણ વરસનો નેમચંદ અને એની મા.

ભાગ્યની વાત કહો કે સંનૈગનું બળ માનો, પ્રણ કોઈ શુભ પળે એમણે આ ગામમાં દુકાન કરવાનો મનસૂબો ધણો. મૂળે વાણિયો એટલે વિચાર કર્યો કે ગામમાં ઉજળિયાત ઘર ઝાઝાં નથી, વાણિયાની દુકાન નથી અને બજારથી ગામ ખૂણામાં પડ્યું છે, એટલે નાના ગામમાં જે કમાવાનું મળશે તે બીજે નહિ મળે.

પહેલાં તો મીઠા-મરચાની દુકાન માંડી. એમાંથી બે પૈસા ભેગા કર્યાં. મૂળે દુઃખી સ્થિતિ એટલે શરોર તો કસાયેલું, લાંબુ પહોળું ય ખરું; એટલે દુકાનની સાથે સાથે ખેતી કરવાનો વિચાર કર્યો. પહેલી સાલ એક બળદ કર્યો, બીજી સાલ બે કર્યા અને લોકો પાસેથી આધે ખેડવા માંડ્યું.

એમાંથી ય જંજળ વધારી તે દૂધનો સંચો ઘાલ્યો. લોકો બિચારા ચોખ્ખી છાશ પામતા હતા તે ય ટળ્યા.

પાછો માણસને બરાબર ઓળખે એટલે ક્યાં ખર્ચ કરવા જેવું છે અને ક્યાં નથી એની ય આવડત ખરી.

ચાર-પાંચ વરસમાં તેનો એવો અડો બમ્મો કે કહેવાની વાત નહિ !

એક બાળુ દૂધમાંથી પૈસા ઉઝરડે, બીજા બાળુ ખેતી, ત્રીજા બાળુ દુકાન અને દુકાનમાં તો કે' કે' વિભાગ ! જેવી મોસમ એવો વેપાર ! કપાસનું પૂમડું ફોટે લારથી પાછલે બારણેથી ચોરીનો માલ ભેગા માંડે. બળિયાં, જલેખી, માલપૂડાથી લોકોને એવા ઘરવી નાંખે

કે લોકોની જીભ જ એનો પક્ષ ક્યો કરે. અનાજની મોસમ હોય ત્યારે એનો વેપાર !

દોરી લોટો લઈને આવેલ પાનાયંદ પાસે દસ વર્ષમાં તો લોકોની માગતામાં લીધેલી, હરાજમાંથી રાખેલી અને બથામણિયા થઈને પચ્યાસ વીધાં જમીન થઈ ગઈ !

સાત સાત પેઢીઓથી રહેતા ગામાતી પાસે ખેડવાની ચાસ જમીન ન હોય અને તાજે આવેલો શેઠ આટલી બધી જમીન કરે એ લોકોની આંખમાં ખૂંચે તો ખરું ને ? પણ ખૂંચે તો ય કરવાનું શું ? એવી ખોટી ખીજ શા કામની ? છતાં એમનાથી થાય એટલું તો લોકો કરવાનું ચૂકેલા નહિ.

એક વખત શેઠ ઉધરાણીએ ગયેલા ત્યારે ઘરમાં પૂરી જિનું જિનું ભેડકું ગળામાં રેડેલું. વેળા-કવેળા ગામેતરેથી આવતાં રસ્તા વચ્ચે રોકેલા. એકાદ બે વખત ઘેર નહિ હોય ત્યારે બારણાં ઠોકેલાં. ગોળ-માંથી બેંસ હાંકી મૂકેલી. ખેતરનો કપાસ કાપી નાખેલો. ઘરમાં દેવતા મૂકવાની તૈયારી કરેલી. એકાદ-બે વખત સૂનું ઘર ઠોચેલું સુધ્ધાં. પરંતુ પાનાયંદ “ઘેરથી શું લઈને આવ્યાં તા ? નુકશાન કરીકરીને ચે કેટલું કરવાના હતા ?” એમ માની એ તરફ ફર્લક્ષ કરેલું. એમણે તો ‘ચેનકેન પ્રકારેણુ’ પૈસો ક્યાંથી પડાવવો એ મુખ્ય ધ્યેય તરફ જ પૂરેપૂરું ધ્યાન આપ્યું હતું.

તે એમાં ય ઓછી આવડત નથી જોઈતી. ક્યા ધંધામાં કોને ફાડવા અને કોને સાધવા એ બુદ્ધિ ન હોય તો ગામડાના ધંધામાં માણસ જીલટો માર્યો જાય. એક તો એમણે પોલીસખાતું પહેલું સાધ્યું હતું. ગામમાં મુકામ થાય એટલે પોતે જ સીધું પૂરું પાડતા, અને તેમાં કાયદો દીઠો એટલે દરેક અમંલદાર જે ગામમાં આવ્યો તેને પોતાના તરફથી જ જમણુવાર મળતો. પછી બહેને એ કોષ દિવસ કામમાં ન આવનાર ડેપ્યુટી ઇન્સ્પેક્ટર હોય !

સરકારી નોકરો જાણે દૂર રહ્યા પણ ગામના ચીદશિયાનાં પેટ જો ન બરાયાં હોય તોય બાળ બમડી બેસે. એ સારું તો એમણે એવા બેપાય જણને ચા-અરીણ પાછને પોતાના જ કરી દીધા હતા. દુષ્ક

રેડવા એમના ધરતું ગમે તે આવ્યું હોય પણ આનો એ આના વધારે જ આપે. અવારનવાર વારાફરતી જમાડતા પણ ખરા. પટેલથી માંડી વસ્ત્રિયા સુધીનો ધસારો એ વેઠતા; અને એ ધસારો અને ઉપરથી માલમલિદા એના એ જ લોકો પાસેથી ચૂસતા.

દસ વર્ષ ઉપર એમના જીવનની ત્રીસ વર્ષની કમાણી નેમચંદને એ સોંપતા મયા. સારે એમની પાસે પોતાની અને ધરણિયા થઇને અઢીસોથી ત્રણસો વીધાં જમીન હતી, દસથી બાર હજારની ઉધરાણી હતી, બે ઇંટેરી અને ત્રણ પાંદેરી ઘર હતાં, ચાલીસ તોલા સોનું, અને પાંચ પાટ ચાંદી હતી, શહેરની શરાશી પેઢીમાં સાડાસાત હજાર રૂપિયા જમે હતા, અને કેં દાટચું કયું હોય એ જુદું!

આવી ફૂલીફાલેલી ચાલુ પેઢી બાપ પછી નેમચંદ પાસે આવી. એણે પાનાચંદની કેળવણી લીધી હતી. આટઆટલું છતાં હજી એની ય પૈસાની ભૂખ ભાગી ન હતી. એ વાત કરતો ત્યારે મિલો, બેંકો, પેઢીઓ અને રાજમહારાજની ચર્ચા હાંકતો. બાપ જેટલી એનામાં આવડત ન હતી. એ છેતરતો હસે થોડું છતાં એની આકરી જીભ દરેકને વસમી લાગતી. એ મિત્રો કરવા બહુ કરતો પણ એને દરેક દુશ્મન માનતા. એમાં એની જીભ કરતાં એનો ધંધો વધુ કારણભૂત હતો. ઘેરે ઘેર લહેણું હતું, સોંપેલી જમીન હતી, અને બીજને લેવડદેવડનો સંબંધ હતો, એટલે દરેક એના ગુણનેય અવગણુ દેખતા. જ્યાં જ્યાં વાત થતી ત્યાં ત્યાં એકનો એક જ સવાલ બેઠતો: “મારો બેટો! આપણી જમીન અથાવી પડ્યો છે!”

નેમચંદ આ બધું સમજતો હતો એટલે ધીમે ધીમે એણે વેપાર-ધંધો ઓછો કરવા માંડ્યો હતો. ના છૂટકે જ એ લેવડદેવડનો નવો સંબંધ બાંધતો. ને તેમાંય દેવા જેવા સારા આસામીનેય બધાં સાથે એક અસ્તરે મૂંડી, પોતાનો પક્ષ ઘટાડતો હતો.

આ અસહ્ય મોંઘવારી અને લડાઇની અંધાધૂંધીએ ચોમેર ઘાડોના પ્રસંગો બનાવ્યાં ત્યાં નેમચંદને બેંકે બેંકે બીક પ્રવેશી હતી. કપાસની આટલી મોસમ લઇ એણે શહેરમાં જ રહેવા જવાનો વિચાર

ગોઠવ્યો હતો. પણ આટલી મોસમ પૂરી થતાં સુધી ચું થશે એની ચકાને ખબર હતી ?

આજે ભાટિયાને ત્યાં તો કાલે કલાલને ત્યાં, ત્રીજે દા'ડે ધાંચીને ત્યાં, તો ચોથે દા'ડે ખાલપાને ત્યાં એમ એમરે અવારનવાર ધાડો પડ્યાની વાતો આવ્યા કરતી હતી. કોઈ માનતા કે એમાં ગામની ફૂટ હોવી જોઈએ, તો કોઈ કહેતા કે આગળપાછળનું જૂનું વેર વાળે છે. વેર હોય કે ફૂટ ગમે તેમ પણ કોઈ જગા અગળી કે ખાલી ફેરે પડે એવી ન હતી. ખાલપા જેવાને ત્યાંથી દસ હજારનો હાથ વાગે એટલે સહેજે થાય કે જાણુએક વગર એ કામ નહિ !

વળી બધી જગાએ એકનો એક જ ઠાઠ જણાતો, એટલે એકની એક જ ટુકડી હતી એમ પણ માનવાને કારણે લાગતું. બધી જગાએ એકસરખો આઠ—સાડા આઠનો વખત, ઊંટ, ઘોડાં અને ગાડું, પોલીસ પાર્ટીના જેવા પોશાક અને બે—નાળા બંદૂકો ! મોઢે નાટકમાં ઊતર્યા હોય તેવો પાવડરનો ચહેરાપટ્ટો અને ખીરસામાં તમચો ! અને એકનો એક જ મામલો ! જેની ઉપર આવી પડે તે ભોગવે ! ન કોઈ વહાર કરનાર મજે કે ન ઝપાઝપીનો પ્રસંગ અને ! ફક્ત એકમાં જ પેલો ગરીબ મુસલમાન ધાયલ થયો, અને તેના ઘડા પછી તો કોઈ વહાર કરતું હોય તેય અટકી જાય.

વાતાવરણ આવું ગંભીર હતું તેમાં એક અફવા વધુ ભીષણતા પ્રેરતી. પુંજનો એમાં હાથ છે એમ દરેક અંદર અંદર વાત કરતું હતું. એની અત્યારની હિલચાલ જોતાં એમાં વળૂદ પણ લાગતું. આવી મોંઘવારીમાં વગરધંધે એ પૈસા ઉછાળતો, દારૂના જલસા કરતો અને દાદો થઈને જેને તેને ડારતો. મૂળથી જ એ ખૂની, એટલે એ ધંધામાં હોય એની નવાઈ નહિ, ફક્ત એમાં એનું કેટલું મહત્ત્વ છે એ તો અંદરના સાથીદારો જાણે ! કોઈ કે'તું કે એ છૂપી રીતે બધાને ખાવાનું પૂરું પાડે છે, પોલીસને એમના ભાગનો માલ પહોંચાડે છે, અને એ આપ-લે કરવામાં એ જ વચ્ચે અરધ ઉપર મારી ખાય છે. ત્યારે વળી કોઈ કોઈ એથી આગળ કલ્પના કરતું કે એનો જ મુખ્ય હાથ છે; એ આમ બહાર ફરતો રહે પણ વખત આવ્યે

પાછો અંદરનો અંદર !

અને જો મુંઝવે હાથ હોય તો મોતાને ઘેર વહેલામાં વહેલું નોતર આવે એની નેમચંદને ખાતરી હતી. એથી જોને આટલી મોસમ હેમખેમ માર ગિતરી બધા એની ઉતાવળ હતી. પણ માણસને જેની બીક હોય તે આગળ ને આગળ આવીને જીભી રહે તેમ નેમચંદની આ શંકા સાચી પડી.

શનિવારની રાત, રાત શાની-હજુ સાડા આઠમાં પાંચ કમ હતી ને ભાગેળે બંદૂકનો અવાજ થયો. બસ ! ખેલ ખલાસ ! બોફોએ ફટાફટ ખારણાં ભીડી દીધાં ! નેમચંદની વહુ જે આંગણામાં વાસણ માંજતી હતી તે બહાવરી બહાવરી અંદર નાહી, ખાઈને નામું લખતા શેઠે જાયું જોયું, ગોરધન ઘોડાનો તોખરો ઉતાવળો ઉતાવળો ઉતારી કાઢ્યા ઘરમાં પેઠો, તેજ ઘોડાના કાન સ્વરસંચાર થતાં તેજ થયા અને પાંચ માણસો બંદૂકો ખભે મૂકી શેઠના ખારણે ખડા થયા ! ખારણું તાણું જ બંધ થયું હતું, અંદર શેઠ અને શેઠાણી ધૂનવાને બદલે જીવ જીડી ગયો હોય તેમ પૂતળાં શાં ઊભાં હતાં.

ઘોડી પાછળ કે રવરવાટ લાગતાં સનનન કરતી બંદૂક છૂટી. ગોળાએ વીંધાઈને ઘોડી નીચે પડી. બીજો ખાર ખારણા સામાં તાકતાં મુખ્ય આગેવાને હુકમ છોડ્યો : “ શેઠ ! ખારણું ખોલો.”

સનનન કરતી બીજી ગોળી ખારણું વીંધી અંદર નીકળી ગઈ. ઘડીની ચાલ, શેઠ શેઠાણીની વચ્ચે થઈને જ એ પસાર થઈ ગઈ !

ખારણા ઉપર વજ શો ધા પડતાં બીજો હુકમ થયો : “ ખોલો છો કે નહિ ? ”

અને અંદરથી જવાબ આવે તે પહેલાં “ ચાલો તોડો ” નો હુકમ થયો.

પણ હજુ એ પ્રસંગ આવે તે પહેલાં દરથી ચોકી કરતા સાથીની સિસોટી વાગી. બધા ! દરેક ‘ એમાઉટ ટર્ન ’ કરતા અવળા ફરી ગયા !

એક ભાલોડું પગમાં ત્રાગતાં સાથીદાર નીચે પડ્યો ! પાંચ સાત દાવમાં સફળ સામનો થયો ત્યાં પ્રથમ જ પ્રસંગ હતો !

“ કાણુ એ મરવા આવે છે ? ” એમ ધમકીભર્યો અવાજ તો

કર્ચો, પણ વ્યર્થ ! ઉપરથી ખીજું બાણ આવ્યું ! સામી એળી છટી પણ આવનારે નિશાન ચૂકવ્યું. સામેથી ખીજાએ બાણ છોડ્યું ! ઉપરા-છાપરી બેત્રણ પાર ! જીવન જજાતો પુરુષ છરાથી વીધાઈ ગયો. પીંડી ચીરતી ગોળી સોંસરવી નીકળી ગઈ. અને છતાં પાછળનો માણસ બાણ છોડતો હતો ! આ પહેલે વખતે ઘાડપાડુઓ સમે ભણી રવાના થઈ ગયા.

આખા ગામમાંથી ફક્ત આ બાપ-દીકરાએ એટલે કે દેવા-ભીમાએ ઘાડપાડુઓનો સફળ સામનો કર્યો. ભીમો ધાયલ થયો અને દેવા બચી ગયો.

અને નેમચંદ શેઠ કેટલું બચ્યા એની તો કલ્પના જ કરવાની રહી ! જીવનમાં આ વખતે જ શેઠે પોતાનો સ્વભાવ ભૂલી ભીમા માટે બની શકે એટલું કર્યું.

(૧૯)

ચંદા આવી

એ દા'ડે જ શેઠ અને દેવા ઘેર ગયા તે ઢળતા બપોરે, કંકુ સૂર્યના તેજને લીધે આંખ ઉપર હાથની છાંજલી કરી જોઈ રહી હતી. દ્વરથી ચંદા આવતી હોય તેમ એની આંખ કહેતી હતી. હા, એ જ ચાલ, એ જ ઝડપ અને એ જ બધી છટા. પણ એ અહીં આવે શાની ? એની સાથે આવતો પેલો દવાખાનાનો નોકર પોતા તરફ આંગળી કરી કેમ પાછો વળી ગયો ? એ, એ જ ! એરડી બતાવવા આવતો હતો, તે મને જોઈ પાછો ફરી ગયો.

અને એની સાથે શું બોલવું એ પ્રશ્ન થવાથી કંકુ એ તજજ આવે તે પહેલાં અંદર ચાલી ગઈ.

કંકુની મોકળા ગભરાયેલી જોઈ ભીમાએ ખાટલામાં પડ્યાં પડ્યાં પૂછ્યું : “ કેમ મા ! આટલી બધી હાંફ છ ? ”

“ કે નહિ બેટા, એ તો..... ” કંકુ આગળ બોલતી અટકી ગઈ.

“ કહે ને, કહે, શું છે ? ” ભીમાએ તપેલું પાસું ફેરવતાં કહ્યું.

“ કે’ નહિ, એ તો જરી..... ” કંકુ પોતાના મનથી જાણે એ મિનિટ કાઢી નાખું તો કે’ કહેવું મટે.

ભીમાય વધુ ઉત્સુકતા બતાવ્યા વગર માના મોં સામું તાકી રહ્યો.

કંકુને બોલવાનો પ્રસંગ આવે તે પહેલાં ચંદા, આ રથજથી પરિચિત હોય તેમ સ્વાભાવિક રીતે અંદર દાખલ થઇ. મા-દીકરાની એની ઉપર દષ્ટિ પડે તે પહેલાં, જાણે કે’ બન્યું જ ન હોય તેમ પોતાના એ મીઠા સ્વરે એણે કંકુને બોલાવી : “ મા ! ”

શબ્દ સાથે જ ભીમા અર્ધો એકો થઇ ગયો. બંનેની દષ્ટિ મળી. કંકુ છેવટે બોલી : “ આવી, વહુ ! ”

“ મને તો હજી કાલ રાત્રે જ પૂરી ખબર પડી. ” આવવામાં ય આટલો વિલંબ કેમ થયો તેનું કારણ જણાવતાં ચંદા બોલી : “ આગસ્ટે દા’ડે ગામમાં વાત આવી. કોઇ કહે વાળ્યું છે અને કોઇ કહે બચી ગયા છે. છેવટે કાલ રાત્રે દવાખાને લાવ્યાની પાકી બાજ મળી. રાતે જ આવત, પણ...” બાપે એ વિચાર માંડી વળાવ્યો તે કહેવાજતાં એણે પાછળ જોયું. બાપને અંદર ન જોતાં એણે મોં પાછળ ફેરવી ખૂમ પાડી : “ બાપા ! આવોને, કેમ બહાર બિમા રહ્યા ? ”

રથજ તો છોકરીની આ વર્તણૂક જોઈને ડઘાઈ જ ગયો. બધાંની ઉપરવટ થઈ નાસી આવેલી, એને છેવટની તજ દીધી હોય તેમ ભીમાએ ખીજું બેઠું ચ કરેલું, છતાં આ સમાચાર જાણ્યા ત્યારથી આવવા તળેઉપર થઈ રહી. આવી તો આવી પણ એને ભૂતકાળનો ડંખ જણાતો નથી ! જાણે કે’ બન્યું જ ન હોય તેમ ઘરમાં પ્રવેશી ગઈ ! વાતેય વળગી ! અને છતાં રથજનો પગ અંદર જતાં કેમ અચકાતો હતો ?

કંકુએ તો એને એકલીને આવતાં જોઇ હતી. ત્યારે શું એ એની પાછળ આવતો હતો ? તરત જ એણે વેવાઈની મર્યાદા જાળવવા સાક્ષાત્તે એકો સંકાર્યો, અને ધીમેથી કહ્યું : “ રથજ મોટા ય આવ્યા છે ? આવો ને ત્યારે, બહાર કેમ બિમા રહ્યા ? ”

રમણ જોડા કાઢી અંદર દાખલ થયો. બીજાએ સ્વાગત કરતાં કહ્યું : “ મા, એમને પાણી તો આપ. ”

જાણે હવે પોતે જ ધરનો હવાસો સુંભાળી લીધો હોય તેમ ચંદાએ જવાબ આપ્યો : “ હું છું ને, હવે એમને ગરમી કરવાનું શું કામ છે ? આપું છું, જરા થાક તો ખાય. ”

એટલી વારમાં ચંદાએ પાણીની માટલી, લોટા, ખાલા તરફ દષ્ટિ ફેરવી લીધી. એ માટલીમાંથી પાણી લોટામાં રેડવા લાગી ત્યારે કંકુને એની હોશિયારી, ચપળતા અને ચાલાકી સાંભરી આવ્યાં ! બધી વાતે પૂરી છે, બધ્યો એનો સ્વભાવ આકળો છે એટલું જ !

બાપને પાણી પાછ ચંદાએ ખૂણમાં બેઠેલી કંકુ તરફ જોઈ પૂછ્યું : “ તમારે પીવું છે, મા ? ”

એણે ના પાડી એટલે લોટા ખાસો પાછાં મૂકી દેતાં એ જાણે બીમાને કહેતી હોય : “ તમારે પીવું હશે, તોય નહિ આપું, હોં ! ” તેમ એના બણી કટાક્ષની દષ્ટિ ફેંકી.

આજના જમાનામાં ચાનો રંગ રાયથી રંક સુધી એકસરખો બેઠેલો છે. જમવાનો વખત થયો હોય છતાં ચાની પહેલાં ખખર પૂછવી પડે. થીનું આંધણ મૂકી જમણવાર કર્યો હોય પણ ચાના સત્ત્વ-હીન પાણીની ગળુપ રહી ગઈ હોય તો એ બધું કયું કારવ્યું ધૂળધાણી ! ‘ જવા દો ને એની વાત ! ચાનોય ભાવ ન પૂછ્યો ! ’

જૂના રિવાજને સંભારતાં લોકો વાતો તો કરે છે કે ચાએ ખોયો રાટલો ને બીડીએ ખોયો હુકો ! છતાં એ જ લોકો બીજી વખત એની એ વાત કરે છે !

એટલે ગમે ત્યાં ગામડામાં કે શહેરમાં, શેઠને ઘેર કે ભંગીને ઘેર, દવાખાને કે મિજલસમાં, લગ્નમાં કે મોકાણમાં, જ્યાં જ્યાં સારેનરસે પ્રસંગે ભેગા થવાનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો કે ચા-પાણી થતાં જ જોઈએ !

શેઠને ઘેરથી બધી સામગ્રી આણી હતી એટલે એમાં રટવ પણ હતો, એને સળગાવનાર નિળજાત ગોરધનને પણ શેઠ મૂકતા મયા હતા. કુંદાડા મારતા સર્પની જેમ એ ચૂસો સળગતાં સળગતાં એકદમ ભડકા લેતો ત્યારે કંકુ ફફડી જતી. પરંતુ પાછો ગોરધન એને સોયની અણી

ધોંચી સીધો સટ કરી દેતો ત્યારે કંકુ એની ત્વરિત ગતિથી ખુશ ખુશ થઈ જતી-માણું ! ચા તો ઝટ કરી દે છે !

કંકુએ વેવાધને માટે ચા-પાણી કરવા ગોરધનને કહ્યું : “ ગોરધન બિચા ! પેસો તમારો ચૂસો સળગાવોને. ચા તો ઝટ થઈ જાય. ”

“ ના, ના, ચાની કશી જરૂર નથી. ” અમસ્તું ય એકાદ એ વખત ના તો કહેવું જ પડે, એવો ખોટો છતાં વિવેકી શિરસ્તો પડી ગયો છે.

“ થાય છે હવે ! એની શી ઉતાવળ છે ! ” ચંદાએ કહ્યું.

ગોરધન એને ચૂસે વળગ્યો અને રમણએ ધાડ કેમ પડી, શું કરતાં વાગ્યું, કેટલું વાગ્યું, કોણ કોણ હતા, બીજા ગામમાંથી કોઈ આવ્યાંતા કે નહિ, શેઠનું કૈં ગયું તો નથી ને ? વગેરે જરૂરના અને બીજાંજરના પ્રશ્નોની પરંપરા છોડી. અને એ બધાનો ઉપસંહાર કરતાં કંકુએ વેવાધને મક્કાજી સચવાય તે રીતે બધા જવાબ આપ્યા.

“ રમણ મોટા ! એમને સભાવ તો પેલેથી જ એવો પરગણુ ! કોકના સારુ માયું આવે. આવી તો એક-એ વાર એમણે પીડા વહોરેલી ! પણ કોઈ વખત કૈં ઇજા નહિ થયેલી એટલું જ ! માવજી મોટાના ઘરમાં ચોર પેઠા ત્યારે ય એ મોખરે હતા. ચોરોએ હિંમત તો કરી પણ તાપ ન જિરવાયો અને લીધેલું બધું ભાગોળે મૂકી જતું રહેવું પડ્યું. બીજી વખત ગામમાં વાદી લોકો પડ્યાંતા ત્યારે ધીંગાણું મચ્યું એમાં જમણો હાથ જતાં જતાં બચ્યોતો. મારો સભાવ બળ્યો જરા બીકણુ ખરો, એટલે પેલી વખત મેં ના કહ્યું ત્યારે અપશકન કર્યા બદલ વચવેગળે મને ઝૂટેલી તે જુદી ! ને હુંય તે દા'ડાની સમજી ગઈ કે એવું કામ હોય તોય મારે બેસવું જ નહિ. ”

શેડી વાર પછી ભીમા તરફ નજર કરી કંકુ બોલી : “ એનો સભાવે ય એના બાપ જેવો જ છે. કોઈનો ટૂંકારો એનાથી ન ખમાય. ” અને એ વાત આવતાં જ ચંદાનો પ્રશ્ન ખડો થયો. એણે એનો ઇશારો કરતાં કહ્યું : “ એ તો તમારી છોડી પૂરી આકળી તેમાં, નહિ તો પુંજની એ ખચર લીધા વિના ના મેલત. પછી એણે એવું કયું એટલે ખોટું શું કામ બોલું ? એના બાપનો અને મારો વિચાર જ બિડી ગયો. ” વળી બીજા ઐરા સુધી રેલો આવતો જોઈ એણે વાત

બહલી: “ તો ય પુ’નની વે’લી મોડી ખખર લીધા વગર મેલવાની જ નહિ. તમે જ વિચાર કરોને કે આવી પારકી ઉપાધિ જે વહોરે એ પોતાના દુશ્મનને જવા દે ? ”

રચણએ ટેકા પૂરાવ્યો: “ દેવજી મારા ક્યાં અજણ્યા છે ? બીજા સારુ તો એ માથું આપે. ” અને રહેજ રહીને એણે ઉમેયું: “ અને એવો સભાવ ન હોય તો શેઠ અચે ય શાના ? ઐરું કરતી વખતે જ શેઠને બદલે મહેતાને ત્યાંથી પૈસા આપ્યા’તા ને ? ”

કંકુને ય લાગ્યું તો ખરું કે ગુણુ ગાતાં ગાતાં એણે ચમચમે એવો ચાખખો માર્યો, જોકે રચણ તો ચંદાના એવા અવિચારી પગલા આગળ એમનો દોષ જોતો જ ન હતો.

રચણએ બધી વાતચીત કરી લીધી. જમાઇની ખખર જોઇ લીધી. થોડી આડીઅવળી વાતો કરી. હવે જેટલું અંતર કાપવાનું હતું એ જોતાં વખત થવા આવ્યો હતો. રચણ બેસીને કંટાળ્યો હોય તેમ ઊભો થયો, આળસ મરડી અને બગાસું ખાધું. ચંદા તરફ એણે દષ્ટિ કરી.

અહીં રહેવું કે નહિ એનો ચંદાએ કે’ નિર્ણય રચણને જણાવ્યો ન હતો. ચંદા એના મનની વાત સમજી ગઇ. એણે પોતાની મરજી કહી વગર જ જણાવી દીધી: “ બાપા! હવે જાવ જવું હોય તો તમે, પછી મોડું થશે. ”

કંકુને આ બીજી અજાયબી લાગી ! શું એ અહીં જ રહેવાની હતી ?

રચણએ જાણે પે’લેથી ચોક્કસ હોય તેમ જણાવતાં કહ્યું: “ જઉં ત્યારે, પાંચેક દા’ડા હોરો પાછો આવી જઈશ. ”

“ આવજો ને હવે નવરાશે, અહીંએ એટલી બધી ખાસ ચિંતા જેવું નથી. ” ચંદાએ વિદાય આપતાં કહ્યું.

ચંદાને જોઇ ત્યારથી જ ભીમાનું તો અધું દુઃખ ઓછું થઇ ગયું હતું; ને તેમાં ય એ અહીં જ રહેવાની છે એ જાણ્યા પછી દવાની કે’ જરૂર જ નથી એવી એને ખાતરી થઇ.

એ રાત્રે કંકુની બધી કામગીરી ચંદાએ ઉપાડી લીધી. સૂતી વખતે ખખર લઇ જનાર નર્સ આગળ એણે થોડી વાતચીત કરી. રાત્રે કામ

પડે તો પોતાને બોલાવવાની બીમાને સૂચના આપી. કંકુને પાંચ દાંડાની ઊભેસ પછી આરામ લેવાનો અવસર મળ્યો.

માનું હૃદય જાણે છે ને? સંજેગવશાત્ ગમે તેટલું કઠણ બન્યું હોય પણ વખત વીતતાં આળું બન્યા વગર રહેતું નથી. આ જ ચંદા, જેને પોતાને ઉંબરે પગ ન મૂકવા દેવો એવો દઢ સંકલ્પ કંકુએ કર્યો હતો, એને આજ જોતાં પલટો જ થઈ ગયો. બીજું બેરું ક્યાં પછીની બીમાની સ્થિતિ, એનો લેવાઈ ગયેલો ચહેરો, ઊડી ગયેલો જીવ અને બહાવરી બહાવરી ફરતી એની આંખો કંકુ સમક્ષ તાદશ ખડી થઈ.

“ નવી દોઢ મહિનો રહી ત્યાંસુધી એણે પેટ ભરીને ખાધું નહોતું. જાણે કોઈ દશ્મન હોય તેમ એનાથી ચેતતો ને ચેતતો રહ્યો હતો, અને એ ગઈ ત્યારે એણે કેવો છૂટકારોનો દમ લીધો હતો !

“ ચંદાની લાગણીથી એનું શરીર અરધું થઈ ગયું હતું. એની એને કેટલી ઝંખના હશે ? છતાં મનમાં ને મનમાં બળીને એણે ઉપરવટ પગલું ભર્યું નહિ.

“ બિચારા એનો ય શો દોષ ? ચંદા કે સાંભરે એવી નહોતી ?

“ એનું કામ, એની ચાલાકી, એનું રૂપ, એની ચાલ, અને એનું હસમુખું મોંદું, શું બૂલો જવાય ? ભગવાને ય રડ્યો આંછો અટક્યાળો છે ? આટઆટલું આપ્યું ને સભાવ આકળો મેલ્યો !

“ અને છતાં એ લાગ ચૂકી ? ખરી રીતે તો બીજું બેરું કયું એટલે એનો પગ જ શી રીતે ઊપડે ? પણ વાત જાણી એટલે કેવી આવી પહોંચી ? મૂઝ, મારો તો પગ જ ના ઊપડે ! અને એણે તો જાણે કશું બન્યું ન હોય તેમ આવી એવી મને જ બોલાવી ! એને દેખીને એય મનમાં કેટલો રાજીરમ થઈ ગયો ? બળ્યું, સાત કરો તો ય જીવ મળ્યાની વાત તો જીદીસ્તો ! ”

છવટે ચંદા ઉપરનો બધો રોષ ઊતરી જતાં કંકુએ પથારી કરતી વેળાએ કહ્યું : “ વહુ ! તું એની જોડે પથારી કરજે. એટલે કામ પડે તો એને બોલાવતાં ફાવે. ” અને પોતાની પથારી બીજા ખંડમાં કરતાં એ બોલી : “ બળ્યું, મને તો આજ પાંચ દાંડે પુરું બીંધવાનું મળ્યું. ”

બધાં સૂઈ ગયાં. ઊંઘવાય આવ્યાં હશે. ચંદા અને ભીમાએ દષ્ટિ-દ્વારા કેં કેં વાતો કરી હતી, પણ કોઈએ સામસામી જીભ ખોલી ન હતી. ચંદા એનાથી જરા વધારે પડતી દૂર પથારી કરતી હતી, ત્યારે એણે મૂઠાં મૂઠાં વધુ નજીક આવવા જણાવ્યું હતું. પણ એ તો ચંદા! એમ કહ્યું માને ત્યારે થઈ રહ્યું. પથારીમાં પડી પડી એ જાગતી હતી, છતાં ઊંઘવાનો ઢોંગ કરતી હતી. ખાટલામાં ભીમાય જાગતો જ પડ્યો હતો. એને તો ઊંઘ જ નહોતી. બહાર કંકુ અને ગોરધન ઊંઘ્યાં હતાં.

ભીમાએ ચંદાને ક્યારનીય ખોલાવી હોત પણ બહાર મા સાંભળે એની મોટી પીડા હતી ને! હવે તો એ ઊઘી ગઈ હશે-ને નહિ ઊઘી હોય તોય એણે ધીમેથી ખૂમ પાડી: “ચંદા! ઓ ચંદા!” પણ સાણસ ઊંઘતું ખોલે, કેં જાગતું એમ ખોલે?

ભીમાને પાક્કી ખાતરી હતી કે ચંદા જાગે છે જ, એટલે એણે રીસ ચઢાવીને જરા ઊંઘાવળી ખૂમ પાડી: “ચંદલી! સાંભળતી નથી ખરું કે?”

અને એને હાલવા ચાલવાની ડોકટરે સખ્ત મનાઈ ન કરી હોત તો એ ક્યારનોય જાડયા વગર રહ્યો ન હોત! વળી એ એને ખોલાવવા જેટલો ઉત્સુક હતો તેટલો જ એ ખોલશે ત્યારે એ શું કહેશે, એનીય એને મૂંઝવણ હતી, પણ હૃદય એવી મૂંઝવણને ઓછું ગણે છે?

એણે છેલ્લી ચેતવણી આપી: “ચંદા! જેજે પાછો ઊડીશ તો તારે ને તારે વેઠવું પડશે.”

ચંદા પાછી એમ ખી જાય એવી ઓછી હતી? ભીમા પાસે એવું કશું હતુંય નહિ કે છૂટું ફેંકે. છેવટે એ એમ નહિ ગાંઠે એમ માની ભીમાએ ઈસ ઉપર હાથ મૂકી ખેંઠા થવાની તૈયારી કરી.

ચંદા કાચી નહોતી. એ ખોલતી નહોતી પણ અવળી રહી રહી એની આંખો ભીમાની ચોક્કા કરી રહી હતી. ભીમા હાથ ઉપર બાર ઈંઈ ખેંઠા થાય તે પહેલાં એ ખેંડી થઈ ગઈ.

એના બહુ દરતાં એ ખોલી: “ઉઘાંત કરી ખેંડી થઈશ તેમાં

તારે ને તારે પીડા ભોગવતી પડશે, એમાં મારું શું જવાનું છે ?”

પાછો હતો તેમ ને તેમ સૂઈ જતાં ભીમો બોલ્યો : “ તારું નહોતું જવાનું ત્યારે બોલી શું કરવા ? સૂઈ રહેવું તું ને ! ”

“ સૂઈ રહું તોય શું ? આતો ઠીક છે—ભઈની ભલાશે વાત જાણી ત્યારે ખબર જોવા આવી; નહિ તો મારે ને તારે હવે છેય શું ? ” પધારીમાં બેડી બેડી ચંદા બોલી.

“ અસ ! તારે ને મારે કશું જ નથી ? ભીમો પાછો બેઠો થવાનો પ્રયત્ન કરતાં બોલ્યો.

“ જો પાછો ! ” અર્ધીં બિભી થઈ જતાં ચંદા બોલી : “ કશું ન હોય તેથી કોઈ દુઃખી થાય એ કોને ગમે ? ”

“ એટલે જ તું આવી ? ” ભીમાએ બેઠા થવાની ચેષ્ટા ચાલુ રાખતાં કહ્યું.

“ ત્યારે બીજું શું ? ” સંપૂર્ણ બિભી થતાં ચંદાએ જવાબ આપ્યો.

“ અહીં આવ જોઉં. ”

“ લાં રહ્યાં રહ્યાં વાત નથી થતી ? ”

“ પણ અહીં તો આવ. તારું મોઢું તો પૂરું જોવા દે. તું કો'ંછ તે સાચું કો'ંછ કે જીકું, એ તો ખબર પડે. ” ભીમાએ આ વખત તો અર્ધાં બેઠા થઈ જતાં કહ્યું.

ચંદાને હવે તો છૂટકો જ ન હતો. એ નજીક ને બદલે ખાટલા ઉપર બેસી એના સામું મોં કરતાં બોલી : “ લે મોઢું જોયે ખબર પડતી હોય તો જોઈ લે. ” અને એના બે હાથે ભીમાના ખભા પકડી એને પાછો સુવાડી દીધો.

ભીમો સૂતો સૂતો બોલ્યો : “ સાચુ કે'ંજે, મેં બીજું બેરું કયું, તે તને સાચમાય ખરું લાગ્યું ? ”

“ લે, તુંય કેવી વાત કરે છે ? ”

“ કેમ ? ”

“ તું જ કો'ંછ, બધા જ કે'ંછ, પછી એમાં સાચમાય શું લાગવાનું હતું ? ”

“ પણ મેં એ કયું તે રાજપુત્રીથી કે..... ”

“ તારા મનની વાત તો તું જાણે...”

“ ને તું ના જાણે ? ”

“ હું શી રીતે જાણું ? તું કે નાનો છે કે કોઈ પરાણે વળગાડે ? અને એમ જો પરાણે બનતું હોત તો તું પેલી વખત જ કેમ મને મૂકી બીજી.....”

“ જો ચંદા, હું હસવાની વાત નથી કરતો.....”

“ હું ય ક્યાં રડવાની વાત કરું છું ત્યારે ! ”

“ મારા સમ ખા જોઈએ ! ”

“ મને એવા તારી જેમ ખોટા સમ ખાતાં નથી આવડતું ! ”

“ હું તો જૂઠો પડ્યો છું એટલે તું કે’ એ સાંભળવાનું.”

ભીમો ગળગળો થઈ જતાં બોલ્યો.

ચંદા કે ન બોલી. ભીમાને વધારે લાગી આવ્યું હોય તેમ આંખો ભીની થઈ ગઈ. ચંદાને એની ખબર ન પડે માટે એ જાની રીતે લૂછવા ગયો.

ચંદા એના હાથને રોકતાં બોલી : “ હવે ય આવો ને આવો જ રહી કે ? આટલા ધા પડ્યા તો ય રડવું ન આવ્યું ને હવે.....”

“ ધા વેઠવા મારે મન રમત છે પણ...”

“ જોલ ને, કેમ રહી ગયો ? ”

“ તું ય મારું રુદિયું ન પારખી શકી ? ”

“ લે, ત્યારે તેં ય મારું રુદિયું ક્યારે પારખ્યું છે ? તને ચંદાના આટલા વરસના સહેવાસ પછી ય ખબર ના પડી કે એણે જો સાચું માન્યું હોત તો અહીં ડોકિય કરે ખરી ? બધાંએ બલેને માન્યું હોય પણ મારું રુદિયું તો ચોખ્ખું જ ના કે’તું’તું કે એણે બીજું બેરું કર્યું જ નથી ! નહિ. તો આ ચંદા, સાત સોનાની, હગલી કરે પણ અહીં આવે ખરી ? ”

અને ભીમો એને ભેટવા બેઠો થઈ જાય તે પહેલાં ચંદાનું મસ્તક નીચું નમી ગયું.

(૨૦)

અનખ સ્ત્રી

ઝારે ! આ બાધને તો અનખ જ કહેવી પડે !

જે વખતે એની આશા ય નહોતી રાખી તે ધડીએ આવીને ખડી થઇ. ભીમાનો બધો બોળે જ એણે ઉપાડી લીધો.

ખીજે જ દિવસે એણે કંકુને વિદાયગીરી આપવા માંડી : “મા ! ત્યારે તમે જાવ ઘેર. ઘેરે ય ખાવા-કરવાની ભાંજમડ, ને હું અહીં છું. આવી જાણે વળી મનને થાય ત્યારે પાંચ-દસ દા'ડે.”

કંકુ તો આ વહુ સામે તાકી જ રહી. કઇ ધડીએ, કેવા વિચારે ભગવાને આને ધડી હશે ! એનામાં એવું શું છે કે એ કહે એ સામા માણસને કરવાનું મન થાય ?

એને કહેવાનું તો ઘણુંય મન થયું કે તારા જેવીનો ભરોસો શો ? ધડીકમાં રાંટું પડે તો અધવચ મૂકીને તું તો ચાલવા માડે !

પણ આજ શું, કદી ય કંકુ સાસુપણું બજાવી શકી હતી ? ત્યારે શું એ એનાથી દયાતી હતી ? ના રે ના ! એવું તો ચંદાએ ધરનાં સાથે વર્તન જ રાખ્યું ન હતું. એ તો એનો ચક્રેરો જ એવો હતો કે મોંએ વેણુ આવ્યું હોય છતાં પેટમાં પાછું ગિતરી જાય. મન છતાં કંકુથી ન બોલી ન શકાયું ત્યારે એણે એની મેજે જ ભોમાનું વર્તન માફ કર્યું : “મૂછ હું સાસુ થઇને એનાથી લળી પડું છું, તો એ તો પુરુષ-એનો ધણી કેમ પાણી પાણી ન થઇ જાય ?”

ચંદાના પાંચ-છ માસના પેટ ભણી નજર દરી કંકુએ કહ્યું : “તારા શરીરનું ય હવે એવું ને. હું જઉં એટલે તને ઉપાધિ.”

ચંદાને ઘણું કહેવું તું, પણ શરમથી કે પછી ખીજ વખત લાગ આવશે ત્યારે વાત, એમ માની એ આગળ ન બોલી.

એ દા'ડો તો ગયો, પણ એને ચંદાનું કામ જોઇને ખાતરી થઈ કે પોતે અહીં રહે એટલું જ પોતાના વિના કે અડધું રહે એમ નથી.

ખીજે દિવસે ભીમાનો વિચાર ટકાર કરવાનો થયો, પણ વહુ

દેખી એટલે મા અકારી લાગી એમ કંકુ માની બેસે તેથી એ ન બોલ્યો.

બીજે દા'ડે કંકુને પોતાને જ અતડુંઅતડું લાગવા માંડ્યું. બીમો ય દાકતરની દવા કરતાં ચંદાના આગમનથી અર્ધો સાળે થઈ ગયો હતો. દસ દિવસ સુધી જાઝું ફરાશે નહિ એમ કહેનાર દાકતરે આજ સવારમાં જ બીમાને જોઈ કહ્યું: “ખાટલામાં ને ઓરડામાં રહેજ રહેજ ફરશે એથી વાંધા નથી.”

અને દાકતર નર્સની સાથે બહાર નીકળ્યા ત્યારે એનો ઝડપી ફેરફાર જોઈ બોલ્યા: “કેટલું લોખંડી શરીર! બીજને આટલી ઈજા થઈ હોય તો મહિના સુધી હલાય નહિ.”

પણ બિચારો દાકતર! રાતદા'ડો પૈસા સારુ પ્રેક્ટિસ કર્યા કરતો, અને અર્ધી રાતે ડબલ ચાર્જની લાલચે પૂરું ગિધ્યા વિના વિઝિટે જવા તૈયાર થતો, એને બૈરી સાથે પૂરી વાત કરવાનો ય વખત નહોતો ત્યાં પ્રેમની અસર શી રીતે પારખે?

બીમાએ આજે દરખાસ્ત મૂકી: “મા! તારે જવું હોય તો જ ત્યારે, અહીં બધાં શું કામ.....?” બીમાએ એમ ન કહ્યું હોત તો ય બહુ બહુ તો એક-બે દા'ડાથી વધારે કંકુ રહી પણ ન શકત. એટલે તુરત એનો સ્વીકાર કરી લીધો: “મારું મને ય એવું જ કે'છે. ચંદા છે એટલે પછી અહીં કોઈની જરૂર નથી, છતાં ગોરધન છો રે'તો.”

બીમો: “એ ય તારી સાથે આવશે તો શો વાંધો છે?”

“ના, ના, શે'રમાંથી કે' જોઈતુંકરતું લાવવું હોય ત્યારે એક જણ તો જોઈએ ને?”

“ત્યારે એ તને મૂકીને કાલ પાછો આવશે.”

બંનેને પૂરો અવકાશ આપવા બીમાની એ વાતમાં કંકુ સંમત થઈ. ટાઢો પહોર થયે જવાનું હતું, છતાં કંકુએ એનો સૂકવેલો સાલ્સો ધાધરો અને કાપડું વહેલુંવહેલું પોટલીમાં બાંધી લીધું.

એ જવા તૈયાર થઈ ત્યારે ચંદાએ અમસ્તુંઅમસ્તું કે ખરા દિલથી એ પ્રભુ બાણે, પણ કહ્યું ખરું: “સારે મા! અત્યારે ના જવું હોય તો કાલ સવારમાં ટાઢે પહોરે જજો.”

પણ ગોરધનને આગળ કરતાં કંકુએ કહ્યું: “ના, ના, હવે તું છે પછી મારું શું કામ છે?”

અને એ બન્ને થોડું ચાલ્યાં એટલે પોતાના સ્વતંત્ર ઘરના દરવાજા બંધ કરતી હોય તેમ ચંદાએ કહ્યું: “ગોરધન ભિયા! તમે ય આવજોને નિરાંતે! અહીં કશી ઉતાવળ નથી.”

કંકુએ ઘેર જઈ દેવાને વાત કરી ત્યારે એ રાતોપીળો થઈ ગયો. એણે આંખ લાલ કરી કંકુને જ ધમકાવી: “તેં એને અંદર પેસવા જ શું કામ દીધી?”

બિચારી કંકુ શો ઉત્તર આપે? છેવટે એણે બે શબ્દો સાંભળી લીધા. બીજો દિવસે જ દેવો દવાખાને જવા તૈયાર થયો. શેઠે એને પોતે પણ કાલે સાથે આવશે કહી તે દા’ડે જવાનું ભાગી પડાવ્યું. તે દા’ડે શેઠને કે બીજે જ જવાનું થયું ને દેવાને ય સાથે લઈ ગયા. ત્રીજો દિવસે બંને જણ દવાખાને ગયા ત્યારે ભીમો ખાટલામાં બેઠો હતો. ચંદા ચૂસો સળગાવી રસોઈ કરવામાં પડી હતી. ગોરધન તો બે કે ઘેરથી આવ્યો હતો પણ જરૂર વગર અંદર રહેતો જ નહિ.

આવતાંવેંત જ દેવાએ ભીમા ઉપર રીસ કાઢી: “તને ભાન-આન છે કે નહિ? દાકતરે તે દા’ડે તો દસ દા’ડા સુધી બેસજોઠ કરવાની ના કહી’તી.”

નેમચંદ શેઠ બોલ્યા: “અમસ્તો શું કામ આકળો થાય છે? એને ઠીક હશે ત્યારે બેઠો હશે ને?”

ચંદા ઉપરનો રોષ હજી શમ્યો નહોતો. એ બોલ્યા: “હોયું એને ઠીક!—”

અને એ આગળ બોલે તે પહેલાં ડોક્ટર અને નર્સ રૂમમાં દાખલ થયાં. શેઠે જિભા થતાં આવકાર આપ્યો અને દર્દીની સ્થિતિ વિશે એમણે ખબર પૂછી.

ડોક્ટર શુભ સમાચાર આપતાં બોલ્યા: “શેઠ! તમારો દર્દી તો અનન્ય! આવા કેસમાં પંદરપંદર દા’ડા સુધી હાલીચાલી ન શકાય, તેને બદલે પાંચમે દા’ડે જ હાલતોચાલતો થઈ ગયો—મટી ગયું જ માનો ને!”

“ના, ના, સાહેબ! કંઈ ઉતાવળ નથી. ગમે તેટલું રહેવું પડશે પણ કાચું કામ રાખવાનું નથી.”

“ના રે ના! અહીં આવ્યા પછી કાચું કામ કેવું? હજી રહેવું તો પડશે મહિનો, દોઢ મહિનો, પણ આ તો મેં તાત્કાલિક કાચદાનો વાત કહી.”

“સાહેબ! એ તો આપની દવાનો પ્રતાપ ને!”

અત્યાર સુધી સાંભળતી નર્સ વચ્ચે બોલી: “પેલી બાઈ ક્યાં ગઈ? એનામાં જ જખરી કારીગરી છે! દવા કરતાં એણે જ ચમત્કાર કર્યો હોય એમ હું તો માનું છું.”

દેવો છેવટ બોલ્યો: “એમ દવા વગર મટવું હોય તો લોકો અહીં આવે જ શું કામ?”

જીવાન નર્સ વૃદ્ધ દેવો તરફ કેં કટાક્ષ અને કેં દયાભરી દ્રષ્ટિથી બોલી: “ડોસા! તને એ નહિ સમજાય!”

“આ મોટી સમજવાવાળી!” દેવો મનમાં બખડી સમસમી રહ્યો.

શેઠે અંદર સાક્ષી પુરાવી: “ઘરના માણસની તોલે તો ન જ આવે. દવાથી ના ફેર પડે એટલો ચાકરીથી પડે.”

ભીમાનો અભિપ્રાય લેવાનો ન હતો, અને લેવાનો હોય તો ય એનાથી સ્પષ્ટ કહી શકાય તેમ ન હતું. નહિ તો એ કહેત કે: “અમસ્તા શું કામ માથાફૂટ કરો છો? દવા ને ચાકરી, એ તો બધાં ફાંફાં છે. જીવ મળ્યાની એ તો વાત છે! એ હોય તો માણસ મરેલું બેઠું થાય. બાકી બીજી બધું તો ઠીક, ટેકાની ગરજ સારે એટલું જ!”

બિચારો દેવો! ચંદાને ઘરમાંથી કાઢવા આવ્યો હતો અને એ જ ફસાઈ પડ્યો!

વખત થયો એટલે શેઠે વીશીમાં જમવા જવાની તૈયારી કરી. દેવાને ય વહુના હાથનું રાંધેલું ખાવું નહોતું. એ ય સાથે બિભો તો થયો, પણ અંદરથી ચંદા બોલી: “બાપા! તમે શું કામ જાવ છો? મેં ખાવાનું તો તૈયાર કર્યું છે. એસો એટલી જ વાર છે.”

“હત્ત નફરખંધી!” એમ દેવાની જાણે તો આવી અધું, પણ ચંદાના કંઠમાં શું માધુર્ય હતું કે ઘરનો ક્રોધ ક્યાંય ઓગળી ગયો;

અને દેવો એટલું જ બોલી શક્યો : “ હવે તમે ય તમારા જેટલું કર્યું હશે ને, વહુ ! ”

‘ વહુ ’ કહેવાની ઇચ્છા ન છતાં દેવાથી કહેવાઈ ગયું. કાણ જાણે કેમ, ચંદામાં એવું થું હતું કે ‘ તું ’ કહેવા જતાંય ‘ તમે ’ કહેવાઈ જાય !

ચંદા દેવાની આનાકાની સમજતી હતી. એણે જવાબ આપતાં કહ્યું : “ અમારા જેટલું કર્યું હશે તોય કેં ચૂલાનું મોં નથી દુઃખવાનું. શેઠાકાને તો આપણું ખપતું નથી એટલે શો ઉપાય ? પણ તમે...”

“ ખરું છે, દેવા ! તારે વીશીનું ધાન ખાવાની શી જરૂર ? હું મારે જમીને આપું છું. ”

શેઠે ચંદા વિષે ઘણી વાતો સાંભળી હતી, જતાંઆવતાં જોઈ પણ હશે, પણ એની વાત કરવાની રીત, બોલની મીઠાશ, મર્યાદા છતાં નીડરતા વગેરેની ઝાંખી તો અત્યારે જ થઈ. જતાંજતાં એમના મનમાં થયું-વહુ છે તો હોશિયાર !

દેવાનું મન ઘણું ચૂમાયું. ભૂખ નથી એવી આનાકાની કરી, પણ ચંદા આગળ થું વળે ?

ભાણું પીરસી એ બહાર નીકળવા ગઈ સારે દેવાએ કહ્યું : “ ના, ના, વહુ, આટલું બધું મારાથી નહિ.....”

“ હજુ સાંજે પાંચ ગાઉ જવાનું છે ને ! ” ચંદાએ બહાર નીકળી જતાં કહ્યું.

“ ના, ના, શેઠ હતા એટલે જોડી આણ્યું છે ને ! ” દેવાએ કહ્યું.

“ ખવાશે હવે, એટલામાં થું ? ” ચંદા હેત ઉભરાતું હોય તેવા આગ્રહે પીરસેલું પાણું કદી લે ?

અને દેવો ના કહ્યા છતાં જેમ મીઠાશ લાગી તેમ ખાતો જ ગયો ! એને ચંદાની રસોઈ યાદ આવી. જુવારના રોટલા લુખખા હોય પણ એમાં એ ધરની પોતાની મીઠાશ ઉમેરતી હોય તેટલા સ્વાદિષ્ટ લાગતા. કશું ન હોય તો છેવટ છાશમાં મીઠું, મરચું ને જીરું નાખી આપે તો ય પીવાનો ભાવ રહી જાય ! આંબલીનું ખાટિયું, મરચાંની ચટણી, મુવેરના લીલવાનું રાપતું, ખાટી ભીંડી, ખાટું શાક, અને કેરીના મર-

વાનાં ચીરિયાં જેવી ગામડામાં વગર પૈસે તૈયાર થતી વાનીઓમાં એ જે મીઠાશ મૂકતી એ એના આવ્યા પછી જ દેવાએ ચાખી.

અત્યારે એણે ખીચડી સાથે તાંદળગળની ભાજીની કઢી કરી હતી. કઢીવાળાં આંગળાં ચાટતાં દેવો વિચારે ચઢી ગયો.

“ ખાવાનું કરવાની ચ આવડત ખરી. મોડું, મરચું તો બધાં ચ નાખે છે, પણ હાથ બેઠાની વાત તો જુદી જ ! ને એ ચ ઓછું શીખવ્યું આવડે છે ? એ ચ આપમેળે જ શીખી છે ને ? એની માના હાથનું મેં ક્યાં નથી ખાધું ? જે કશામાં ભઠ્ઠીવાર હોય તો. બળી ! કોકની શી વાત ! એના (કંકુના) ખાવામાં ચ શો શક્કરવાર બળ્યો છે ! ”

એ વિચારમાં ને વિચારમાં દેવો આંગળાં ચાટવા કરતો હતો ત્યાં પાછળથી આવી ચંદાએ કહ્યું : “ આપું ખીજી કઢી, ભા ? ”

“ ના, ના ! ” શરમાઇ ગયો હોય તેમ દેવાએ હાથ ધોઇ નાખ્યા.

એ આવ્યો તો તો ચંદાને કાઢવા. પણ વિદાય થયો ત્યારે કહેવું પડ્યું : “ ના, ના, વહુ ! તમે છો પછી અમને શી ફકર છે ? ”

કંકુને ખાતરી હતી કે માર, માર, કરતો જનાર પણ ચંદા પાસે જતાં ઠંડો જ પડી જવાનો; એટલે દેવાને ઘરમાં પગ મૂકતાં જ એણે પૂછ્યું : “ કેમ ? હાંકી કાઢીને ઘરમાંથી ? ”

માથેથી ફાળિયું નીચે ફેંકતાં દેવો બોલ્યો : “ બળ્યું હવે, એમ કે એના જેવું થવાય છે ? ”

“ એમ કો'ને, કે એના આગળ બોલાયું નહિ ! ”

“ એ મોટી વાત ખરી ને ! ”

“ હવે મારા આગળ શું કામ સંતાડો છો ? હું કેં તમારાથી કે'વામાં જઉં એવી નથી. પણ દઢિવ બાણે એનામાં એવું શું છે કે એને જોયા પછી બોલાવું જ નથી. ” કંકુએ ચોખ્ખેચોખ્ખી વાત કહી નાખી.

“ જખરી તો ખરી ! ” દેવાએ કબૂલ કરતાં કહ્યું, “ ખીજી હોય તો આવતાં પગ જ ન ઊપડે. અને આવે તોય એમ પેસવા ચ કોણ દે ? ”

આમ જે દેવો-કંકુ એને ધરમાં પગ મૂકવા દેવાની જ ના પાડતાં હતાં, એ ય મનથી મનાઇ ગયાં.

દાકતરની દવાથી કહો, ચંદાની સારવારથી કહો, કે એની હાજરીથી માનો, પણ દોઢ મહિનામાં ભીમો પહેલાં જેવો જ તાજો, સશક્ત અને જાણે ધા પડ્યા જ નથી તેવા શરીરવાળો બની ગયો.

એ અરસામાં એમની વચ્ચે પડેલી તૂટ ભીમાના ધા રુઝાયા તેમ રુઝાઈ ગયેલી લાગતી હતી.

છેલ્લા દશેક દિવસથી તો એ પહેલાંની જેમ જ મસ્તીએ ચઢતાં, આખી રૂમ ધમધમાવી મૂકતાં અને પંદર દિવસથી તો ગોરધન ગયો હતો એટલે કોઈની ડખલે ન હતી. ખરું પૂછો તો ઘેર આવી સગવડ નહિ મળે એ વિચારે જ ભીમાએ દાકતરની સલાહ સ્વીકારી અહીં રહેવાનું રાખ્યું હતું. ચંદા ન હોત તો સારામાં સારી સગવડ હોત તોપણ એ હરતોફરતો થઈ ગયો કે તરત ચાલ્યો જત. આ તો વચ્ચે મહિનાઓનો વિયોગ, ઘેર અધિયાર જગા અને એના શરીરની સ્થિતિ એ બધાં વાનાં મોકળાશનો ઉપયોગ કરવા લાગ્યાવતાં હતાં.

વચ્ચે વચ્ચે ચંદા એના બીજા બેરાની વાત લાવતી ત્યારે એ નરમ થઈ જતો.

“ અંહ ! આ છે ને ? ” ચંદા પોતાનું શરીર તરફ દષ્ટિ નમાવતાં કહેતી.

“ જો ચંદા..... ” ભીમો ગંભીર થઈ કહેતો.

“ જો, શું ? તમે મારી નથી રાખી, તો હું તમારી શું કામ રાખું ? ”

“ એટલે તું મને બીક બતાવે છે ? ”

“ એમાં બીક શાની ? તમે તમારી ટેક ન પાળી તો હું શું કરવા પાળું ? ”

“ કેમ ? તું તો કે’છે કે હું ટેક તોડતી જ નથી. ”

“ તારા જેવા આગળ તો તારા જેવું જ થવું જોઈએ. ”

“ થજો ત્યારે ”

“ એમ ? જોવું છે ? ”

“ જવા દે ને હવે, તારાથી થશે જ નહિ ! ”

“ તારાથી મારા ઉપર અંબા લવાઈ અને મારાથી...”

“ બે ચંદા ! પાછી તેં એ વાત સંભારી ? ”

“ કેમ શરમ આવે છે ? લાવતાં તો કેં લાજ ન આવી ! ”

શરમમાં ને શરમમાં ચંદા ઊલટી બહુ ચિદવશે માની એ થાકતો ત્યારે એનું કાંડું એરા જોરથી પકડતો કે ચંદા ધણા પ્રયત્ન કરતી છતાં છૂટતું નહિ.

“ મૂક, મૂક, હવે. ”

“ પાછી વાત કાઢીશ ? ”

“ તેં ક્યું છે એવું એટલે કાંડું ચ ખરી. ”

“ તો નથી મૂકતા, જા ! ”

“ જોયું તારું પાછી, મૂકને હવે. ”

“ જા, જા, તારા જેવું કોણ થાય ! ” ભીમો હાથ મૂકી દેતાં બોલતો.

પણ આ બધા આનંદકલ્પોત્સાહમાં ભીમાને એ વાત તો ઠેઠ સુધી સંભરી જ નહિ. ચંદાએ કોઈ વખત કાઢી પણ ન હતી. અને આ પ્રસંગ પછી એવું બનશે એની ચ કોને કલ્પના હતી ? જો કે ચંદાનો વિચાર તો પહેલેથી જ મસ્ત્રમ હતો.

દવાખાનેથી જવાનો દિવસ આવ્યો. ઘેરથી દેવો, શેઠ અને બીજા એક-એ જણ આવ્યા હતા.

બધી તૈયારી સંપૂર્ણ થઈ ગઈ. જે તે વસ્તુ હતી એ ગાડામાં ગોઠવી દીધી. શહેરમાંથી લાવવાની ચીજ મૂકી દીધી.

ગાડું દવાખાનામાંથી બહાર નીકળ્યું. શેઠ પોતા માટે ડમણિયું પણ લાવ્યા હતા. ચંદા ભીમા સાથે ગાડામાં બેસશે એમ જોઈને દેવાએ વહુને લાજ કાઢવાની અગવડ ન પડે માટે ડમણિયામાં બેસવાનું રાખ્યું હતું.

ગાડાને પાછળ રાખવા ડમણિયું આગળ થયું. અંદર બેસતાં દેવાએ ચંદાને કહ્યું : “ વહુ ! તમ તમારે ગાડામાં બેસી જજો. ”

બસ, આ છેલ્લી અણીને વખતે જ તૈયાર ગોઠવી રાખેલી સુરંગ

ફૂટે તેમ ચંદાએ કહ્યું: “ ભા ! હું ત્યાં નથી આવતી. ખારોખાર જ નર્ધશ ! ”

કોઈના મોઢામાંથી ‘ કેમ નથી આવતી ? ’ એવો પ્રશ્ન સરખો ય ન નીકળ્યો !

ભીમા તરફ છેલ્લી દષ્ટિ કરી ‘ તે’ હજુ ટેક ક્યાં પૂરી કરી છે ? ’ એમ કહી એ વિદાય થઈ.

આવી હતી તેમ કોઈનાય સાથ વગર ! કોણ કહે, શી રીતે કહે, કેવી રીતે કહેવાય કે ઊભી તો રહે, કોઈનો સાથ ખાથ !

એ તો ચાલી જ ગઈ ! ખરેખર અજબ સ્ત્રી !

(૨૧)

નવો વેરી

જેહરા કુટુંબ મૂળે આ ગામનું નહિ. છતાં આઠ-દસ પેઢીથી અહીં કાયમનો વસવાટ, એટલે હવે તો એ ગામેતી જ ગણાતું. વારેચા કુટુંબ સાથે લગ્નસંબંધ બંધાવાથી સગાની ઓથે એ કુટુંબ સ્થિતિ સાવ નબળી એટલે અહીં રહેવા આવેલું. પણ કહેવત છે ને-ગરજ સરી એટલે બેઠ વેરી, એવું જ આ એ કુટુંબ વચ્ચે બન્યું.

જેહરા કુટુંબ ગરીબ, ભૂખે મરતું હતું તેથી તો અહીં સગાની ઓથે આવ્યું હતું; પણ ભાગ્યને લીધે, ઉદ્યોગને પ્રતાપે કે બંનેના સંયોગે સ્થિતિ બદલાઈ. એ પેઢીમાં તો એ ગામમાં સુખીમાં સુખી ધરની ગણતરીમાં આવ્યું.

પાછલી સ્થિતિ વિસારે પડી. એ લોકો ય ચાલ્યા ગયા, અને ભાવી પ્રજાએ કોણ બાણે ક્યા કારણે બંને કુટુંબમાં વંશપરંપરાનું વેર રેડ્યું. આ દેવા-રામાની પેઢી ગણતાં સાત સાત પેઢી થઈ ગઈ. એ વેરનો પ્રજાજોષો અગ્નિ હજુ શમ્યો નથી. વારાફરતી દરેક એકબીજાને દાવા આપતા હોય તેમ બદલો લીધે જ બમ છે. એમાં કોઈ સમજુ, નિર્બળ

કે ઉદાર પાક્યો જ નથી કે જૂનું વેર જતું કરે.

છેક છેલ્લે દેવાએ જ વેર લીધું હતું. હવે રામાનો વારો હતો. એ વારો એમાં ત્રીસમાં એ-ત્રણ વરસ ખૂટતાં હતાં. આટલો લાંબો ગાળો કોઈ પેઢીએ જોયો ન હતો. એકાદ-એ વખત બહુમહુ તો ૨૦-૨૫ વર્ષ થઈ ગયાં હતાં. રામાને મન આ જોવીતેવી નાલેશી ન હતી. વચ્ચે એણે એ-ત્રણ દાવ સાધ્યા હતા, પણ આયુષ્યબળ આગળ કોઈનું ચાલે છે ?

ત્રીજા વખતનો દાવ તો આખાદ ખાલી ગયો હતો. ભીમો મળસકે ગાડું લઈને શહેરમાં જવાનો હતો. શેઠની દુકાનનો માલ નાખી લાવવાનો હતો. નેમચંદ શેઠ કારણસર આગલા દિવસના ગયા હતા. ગાડાં તો એ લઈ જવાનાં હતાં, પણ ખીજા ગાડાંનું કે હાવું પડ્યું નહિ, એટલે 'એક તો એક' કહી દેવાએ ભીમાને તૈયાર કર્યો હતો. સવારમાં વહેલા ત્યાં પહોંચી જવાય તો પાંચ ગાઉના મામલામાં બપોરે ઘેર પાછું આવતું રહેવાય એમ માની રાતના ચાર વાગ્યે ગાડું જોડવાનો ઠરાવ હતો. છેક છેલ્લી બાતમી પ્રમાણે ભીમો એકલો જ જવાનો હતો.

રામાનું મન પિતૃકણ ચૂકવવા તલપાપડ થઈ રહ્યું હતું. એના હિતેચ્છુઓ અને દેવાના દુશ્મનો ચાતવાતમાં એને મે'ણું મારતા એ ય એક ઊંડું કારણ હતું. એક રીતે રામો અધીરો થયો હતો તેમાં ય ભેદ હતો. તે વખતે પટલાઈ એના પક્ષના માણસના હાથમાં હતી.

પટલાઈ એ ગામના અનર્થનું મૂળ છે. યથા રાગ તથા પ્રજા એ જેમ રાન્યને માટે યથાર્થ છે, તેમ ગામના માટે સુખીનું પણ કહી શકાય. માસિક પાંચ-સાત રૂપિયાની પટલાઈ માટે પડાપડી, લડાલડી અને હજાર-એહજાર જેવી મોટી રકમ ખર્ચી નાખનારી પ્રજા-એની પાછળ કયો ઉદ્દેશ રાખતી હશે, એનો ખ્યાલ ગામડામાં રહ્યા સિવાયના માણસને ભાગ્યે જ પૂરેપૂરો આવે.

ગામડામાં થતા મોટા મોટા ગુન્હા-લૂંટ, ચોરી, જસા, મારામારી, ખૂન, વગેરેમાં જો હૃદયમાપક યંત્ર હોત તો સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાત કે નવ્વાણું ટકા હાથ એ પટલાઈનો જ હોય છે. એથી એ પોતાનું વેર તૃપ્ત કરી શકે છે, અર્થપ્રાપ્તિ સાધી શકે છે, ઉપરી અમલદારો

સાથે સારો સંબંધ બાંધી શકે છે, અને એ રીતે સારો સંબંધ બાંધીને ગામની એકલથુ સત્તા પામે છે.

ગરબડ મુખી ઝાઝું બણેલા ન હતા, પણ ગણેલા વધારે હતા. ગમે તેવો ખૂન કેસ હોય તોય ઉડાડી દે! એકાદ-એ વખત વાતવાતમાં એમણે રામાને ઇસારોય કરેલો કે, “હું છું ત્યાં સુધી ખરો દાવ છે. જે તારો વાંકો વાળ થવા દઉં તો ફટ ફેંજે.”

વળી રામાને ઘર ખાંતીની ય હવે ચિંતા નહોતી રહી. ત્રણ મોટા છોકરા ઘરનો ધંધો રોજગાર સારી રીતે કરતા હતા. કોઈ જાતના વ્યસન વગરના, ઉઘમી અને ખાંતીલા હતા. નવરા હોય તોય એ અને એમનું ઘર ભલું. કોઈ સાથે લપછપ જ નહિ.

એટલે કદાચ ફાંસીએ ચઢવાનો કે સજા ભોગવવાનો વખત આવે તો રામાને ઘરની માયા છોડવામાં શો વાંધો હતો? અધૂરામાં પૂરું ગઈ સાલ જ એરું ગત થયું હતું, એટલે એને તો કશો બળાપો જ ન હતો.

છતાં જીવવાની આશા કોને નથી હોતી? એટલે કામ કરવાની ઉતાવળ હતી એટલી જ સાવચેતી પણ રાખવી હતી. એ તો છેવટનો ઉપાય હતો.

ભીમો રાત્રે ચાર વાગ્યે જવાનો છે એ વાત રાત્રે રામાએ એના મોટા પુત્ર ભાવાને કહી. ઘરનું કોઈ ન જાણે તેમ બંનેએ સંતલશ કરી લીધી.

ગાડું જવાનો રસ્તો એમના ઘર આગળ થઈને જ હતો. અર્ધો કલાકથી ગામ આખું ઊંઘતું હતું ત્યારે રામો અને ભાવો હથિયારથી સજ્જ થઈ ખાટલામાં પડ્યાપડ્યા ગાડાંની જ રાહ જોતા હતા. પોણા કલાકે એમના હૈયાને થકવીથકવીને ગાડાનો ખડખડાટ થયો. જીવાન ભાવાની તેજલી આંખે અંધકારમાં ય ગાડાંમાં બેઠેલી એક આકૃતિ જોઈ લીધી. સાથે ખીજું કોઈ નથી જાણી એને અધુરું કાર્ય સફળ થયેલું ભાગ્યું.

ગાડું એ ખેતરવા ગયું. ખડખડાટ બંધ થયો, ઘૂઘરાનો રણકાર ધીમે પડ્યો ને ખભે દોઢ દોઢ હાથનાં ચમકારા ભારતાં પાનાંવાળાં

ધારિયાં મૂકી, ફક્ત એ આંખો જ જણાય તેવી ભુકાની બાંધી અને આપ-દીકરો ભાગોળથી આડફેટ રસ્તે પડ્યા.

પાંચ ગાઉના એ પટમાં વચ્ચે ત્રણ ગાઉએ એક જ ગામ આવતું હતું. એ ત્રણ ગાઉના લાંબે રસ્તે, બરાબર અધવચ ખારી કૂંઠનો વિસામો આવતો હતો. હતો તો વિસામો, પણ એકલોકલની તો ત્યાં ઊભાં રહેવાની ધોળે દા'ડેય હામ ન ચાલે. ચારે બાજુ દૂર દૂર સુધી ગામ નહિ, વખત વગરની બહુ અવરજવર નહિ, અને એ વિના એ સ્થળ વિષે ઊડતી વાતો, ઘણાંના હૃદયમાં એટલી બધી ધર ધાલી ખેડી હતી, કે ત્યાં આવતાં એને નાસવાનું જ મન થાય.

વહેલુંમોડું થયું હોય ત્યારે બળદના અછોડા પકડી ગાડાં ઊભાં રાખ્યાની વાતો થતી. ગાડામાં ઊંધતા માણસ ઉપર આચિંતું કોઈ ચઢી બેસતું એમ પણ એકાદ-બે જણે કહેલું. માણસને એવો ભુલાવામાં નાખી દે, કે એ વિસામાની ચારે બાજુ ફર્યા કરે. પણ રસ્તો જ ન સૂઝવા દે. કોઈકોઈ વળી તો કૂંઠમાં લખડાવ્યા સુધીની વાત કરેતું.

એ સ્થળે કોનો વાસ હતો એ વિષે ચ જુદો જુદો મત જણાતો. કોઈ કહેતું જન છે, કોઈ કહેતું ચૂડેલ છે, તો કોઈ વળી કહેતું કે જન નથી અને ચૂડેલેય નથી, જીવલી જ બધાં રૂપ લઈ ગિવડાવે છે.

જીવલી વિધવા હતી. જોડેના ગામના એક માણસ ઉપર આશક બની હતી. બધી આવક એને ખવડાવતી. જમીન હતી એ ચ પેલા પુરુષે જેમનીતેમની પોતાના નામ ઉપર કરી લીધી હતી. પુરુષનું લોભી મન એટલાથી ન સંતોષાયું. એની નજર એનાં બેએક હજારનાં ઘરેણાં માટે બગડી. જીવલીએ હાથ ન મૂકવા દીધો. મર્યા પછી આપવાનો વાચદો કર્યો. પુરુષે એનું ખૂન કર્યું. ઘરના વાડામાં લાશ દાટી, ત્યાંથી ખોદી ઘરના પાણિયારામાં સંતાડી. ત્યાંથી છેવટ ખેતરમાં ભંડારી ! એમ બે-ત્રણ જગાએ લાશની ફેરબદલી કરી. પોલીસનું પેટ ભરાયું એટલે વધુ ઉથામાઉથામ ન થઈ. વિસામા નજીકના ખેતરમાં જ એ છેલ્લી પોદી. લોકો કહે છે કે જીવલી ભૂત થઈ છે. એ રસ્તે આવનાર ઘણા ધૂણે છે ત્યારે જીવલીનું જ નામ બોલે છે. ખાવાનો શીરો માગે એટલે તરત બધા સમજી જાય છે કે એ જીવલી જ, એના વિના બીજી કોઈ નહિ !

ભૂતથી ભડકનારા આવી વાતો ફેલાવતા એવું ય ન હતું; ભૂતથી ન ડરનારાઓ પણ જીવલી મળ્યાની વાતો કહેતા. જોડેના ખેતરમાં વાસો મચેલો મેહરું ડાસો, જીવલીએ એને ફવી રીતે હેરાન કર્યો, એ રસભરી વાત કરતો ત્યારે સાંભળનાર એની હિંમત જોઈ છક થઈ જતા. અને છેવટ “મારું સાળું મરેલું તે વળી શું કરતું’તું?” એવી વાતને અંતે તુચ્છકારવૃત્તિ યતાવતો જોઈ આવનાં મણેલા માડરિયા પ્રવાહની માફક ‘ભૂત છે જ નહિ’ કહેવા છતાં અંદરથી જે બીકણુ મનોવૃત્તિ સેવે છે, એ ખરેખર દયાજનક લાગે છે.

આવી આ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ જગાએ રામો અને ભાવો આવીને ડુપાઈ ગયા. જે ખેતરમાં જીવલીનો વાસ મનાતો એ જ ખેતરના શેઠા ઉપર આવેલા આંખલીના ઝાડની પછવાડે. કાચોપોચો તો એમને નીકળતા જોઈ ફફડી જઈ તેવા ઘાટમાં.

ગાડાનો ખટખટાટ સંભળાયો ત્યાંસુધી તો એમણે જે ઘાટ ઘડવાનો હતો એ નક્કી કરી લીધો હતો. રાતનો પહોર હતો. પાછલી રાતનું અંધારિયું હતું. એકલો માણસ હતો. આજુબાજુ વસ્તી ન હતી. અને સામો માણસ વાતની ગંધે ય જાણતો ન હતો.

માઠું વિસામાની નજીક આવ્યું. બળદ એક રાહે ચાલ્યા જતા હતા. શાંત પવનમાં ઝાડનું એક પાંદડું હાલતું ન હતું. હાંકનાર બળદના અછોડા ભેગા કરી આડે બાંધી, આરામથી પાંજરાને અઢેલી બેઠો હતો. ઘૂંઘરાના રણુકારના ઘેનમાં બળદો હાલતી શિંગડીએ રસ્તો કાપતા હતા. પેલી આંખલી બે અછોડાવા પાછળ ગઈ... પાછળ સંતાયેલા નીકળવા અધીરા થઈ રહ્યા હતા. એક અછોડાવા વધારે...ને આંખલી પાછળથી ખૂમ આવી: “કાણુ છે એ ? બિલું રાખજે જે હોય તે.”

હાંકનાર બિંધમાંથી ઝપકે તેમ ઝપકી ગયો. આંખલી પાછળથી બે ઝોળા એણે નીકળતાં જોયા. ભૂતને જરીકે ય મચક ન આપનાર નીડર હૈયામાંથી નીકળી ગયું: “જીવલી !”

પણ જીવલીને બહલે બે જીવલા નજીક આવ્યા. બળદો વગર રોકાયે ધીમા પડ્યા.

આમળ આવનારે બીજી ખૂમ પાડી: “બિલું રાખ છે કે...”

પાછળના શબ્દો એ ગળી ગયો. હાંકેકુએ અવાજ પારખવા મગજ ખેંચ્યું, પણ વ્યર્થ ! એને એટલી તો ખાતરી થઇ કે ભૂત નહિ, પણ ભૂતના ભાઇ કોઈ જીવતા આદમીઓ છે.

એણે હિંમત રાખી બળદના અછોડા ખેંચી ઝાલતાં પૂછ્યું : “ કોણ ? શું કામ છે ? ”

ખલાસ ! બંનેનો જુરસો ફરી ગયો. એકેના મોંમાંથી અવાજ ન નીકળ્યો. આગલો પાછો વળી ગયો તેની સાથે જ બીજો ય ચાલવા લાગ્યો.

હાંકેકુ અચરજ પામી ગયો. કોણ હશે ? કેમ પાછા ફરી ગયા ? એણે અંધકારમાં ખેંચાય તેટલી આંખો ખેંચી ! એ ગયા તે ગયા. અંધકારમાં ઓગળી ગયા.

ઊભા ઊભા લાંબા શ્વાસ લેતા બળદની ઉપર હાથ મૂકતાં હાંકેકુ બોલ્યો : “ હેંડ મારા ભા, હેંડ ! એવાં પેંદાથી નાયણો બી જશે ત્યારે તો થઇ રહ્યું ! ”

નાયણો ! એ ક્યાંથી ? ભીમો ક્યાં ગયો ? શું એનો સાદ ઓળખીને જ એ પાછા વળી ગયા ? અરે ! પણ આ કેમનું બન્યું ? રાતના દસ વાગ્યાની તો એ છેલ્લી ખખર હતી. ભીમો જ જવાનો હતો. શું રામાના મનસૂબાની એને ખખર પડી ? પણ કેવી રીતે ? બાપ-દીકરા વગર કોઈ-ધરનું માણસ સુધ્ધાં ય-જાણતું ન હતું. કે પછી ‘ રાખનાર રામ તો ચાખનાર કોણ ’ એવું બન્યું ?

લગભગ અર્ધોંક ગાઉ ગયા ત્યાં સુધી બાપ-દીકરામાંથી કોઇએ એક શબ્દ સરખો ય ઉચ્ચાર્યો નહિ. હૃદયમાં ઘા વાગ્યો હોય અને એની કળ વળે તેમ પોણો ગાઉ ગયા ત્યારે ભાવો બોલ્યો : “ બાપા ! એ જવાનો હતો એની તમને કોણ ખખર આપી ગયું ? ”

“ ડાભઈ. ” રામાએ ધીમેથી જવાબ આપ્યો.

“ એ જાતે ત્યાં હતો ? ”

“ બધાં સૂતા ત્યાં સુધી એ ત્યાંનો ત્યાં જ હતો. ”

“ ડાભઈ ઉપર એમને વેંમ તો નથી ને ? ”

“ તેટલા સારુ તો એ આપણે ઘેર જ નથી આવતો. ”

“ ત્યારે આમ કેમ થયું ? ”

“ દષ્ટવ જાણે ! નાચણો હાજો ક્યાંથી... ? ”

“ મને તો એટલી રીસ ચઢીતી કે એને જ..... પણ તમે પાછા વળી ગયા એટલે..... ”

“ પણ એમ કોકની રીસ કોક ઉપર કાઢ્યે શું વળ્યું ? ”

આ કાપડો કેમે ય ન ઊકલ્યો, એટલે બંને મૂગા થઈ ગયા. એમના પગ ઝપાટાબંધ ઊપડતા હતા. બુકાનીઓ છોડી નાખી હતી. સીમાડો આવતાં બંને છૂટા પડી ગયા. કોઈ રડ્યું ખડ્યું ઝાડે ફરવા નીકળેલું સામું મળે તે પહેલાં બંને વારાફરતી ઘરમાં આવી ગયા. “ ક્યાં જઈ આવ્યા ? ” એવું વહુએ પૂછ્યું, પણ રામાએ આંખ કાઢી એટલે એ ચૂપ થઈ ગઈ. ખીચું તો કોઈ હજી જાણ્યું જ ન હતું.

રાત્રે એકબે વાગ્યે પિશાબ કરવા ઊઠેલા ભીમાને વીંછી કરડ્યો હતો. તે હજી ય ઊતર્યો ન હતો. એટલી મોડી રાત્રે કોની પાસે ઉતારવે ? સવાર થતાં જોશંગને ઘેર એ લંઘાતો લંઘાતો વીંછી ઉતરાવવા ગયો. ત્યારે રામાનો બધો ભેદ ઊકલી ગયો.

ડાબઈએ જે ખખર પહોંચાડી હતી તે અધૂરી હતી. નારણ કામ પ્રસંગે ગાડામાં ખેડો ખેડો ભીમાની સાથે જવાનો હતો. રાત્રે એ તૈયાર થઈને આવ્યો ત્યારે એણે ભીમાને બદલે આવવા તૈયાર થયેલા દેવાને ના કહ્યું : “ તમે નહિ આવો તોય કાકા, મારે ખીચું શું કામ છે ? ગાડું હાંકી જઈશ. ” ભાગ્યબળ કહો કે અકરમાત, પણ દેવો ય કોણ જાણે કેમ નારણની એ દરખાસ્ત સાથે સંમત થઈ ગયો. નારણ એકલો જ ગાડું હાંકીને નીકળ્યો !

આ બનાવ નારણે આવી કહ્યો ત્યારે કોઈ કંઈ બોલ્યું નહિ છતાં ઘરમાં દરેકને અંદર અંદર એક જ શંકા આવી હતી. ભીમાને એ રાત્રે જ પોતાના જીવનનું ક્ષણિકપાણું લાગી આવ્યું. એને જીવનને બદલે મરણનાં સ્વપ્નાં આવવા લાગ્યાં. ખીજા ઘરનાં છોકરાં લઇને નાતરે આવેલી બાયડીને એ જોતો ત્યારે એને પોતાને પ્રજા હોય તો એ જ સ્થિતિ થાય ને ?—એ પ્રશ્ન સાંભરી આવતો સામે ઘેર મંગા આવી ત્યારથી તો એને પોતાને પ્રજા જ ન હોય તો સારું એ ઝંખના ઊપડી.

અને એ વિચાર એણે ચંદાને કહ્યો પણ ખરો.

આ બાર ખાલી ગયા પછી ઝરણડ મુખી એકાએક કરેલા કર્મને લીધે ચાલ્યા ગયા. રામો પાછો પોતાનો સિતારો સીધો નથી એમ માની શક્ત પડી ગયો. એની પાછળે ય ઊંડું કારણ હતું.

નારણુનો ખતાવ સાંભળી નર્મ દેવા-ભીમાને જ નહિ, પણ અર્ધ ઉપર ગામને એ જ શંકા આવી હતી. રામોય બાણુતો હતો. એટલે પોતાની એ પ્રવૃત્તિ ઉઘાડી ન પડી જાય તે માટે એ થોડા વખત પૂરતો તો એ વાત જૂલી ગયો હોય તેમ કશી ઉપાધિ જ ન કરી.

અને તેમાંથી પાછો નેમચંદની ધાડનો ખતાવ બન્યો. નેમચંદનું તે દિવસે જે કે આડું અવળું થયું હોત તો રામો રાજ થાત એટલો ગામમાં કોઈ રાજ ન થાત. પણ એની મનની મનમાં જ રહી. જનના જોખમે ભીમાએ એને બચાવ્યો, એથી ઊલટું રામાને એની ઉપર વધુ ઝેર આવ્યું. એના દુશ્મન હૃદયને તો તે ઘડીએ એમ જ ઘર્ષ ગયું કે આ પાપ જે ગામમાંથી જાય તો આખું ગામ સુખી થઈ જાય !

કમળાવાળી આંખ બધું પીળું ન દેખે તો કેવું દેખે ?

આમાં વળી એકમાં બીજો બળ્યો. પુંજે ભીમાનો દુશ્મન તો હતો. પુંજને એની ખબર હશે કે કેમ એ શંકા જેવું હતું; કારણ કે ચંદાના ખતાવ પછી ભીમો બીણું ઐરું લાવ્યો, એટલે એના માનસની ઘણાને ખબર ન હતી.

ધાડ વખતે અંદકતા અવાજ થયા ત્યારે પુંજે ફળિયા વચ્ચે બધાની ભેગો બેઠો હતો. એમાં તો શંકા નહિ. ઘણા લોકો ધાડમાં એનો હાથ માનતા એ ય, એ તે વખતે ઘેર જ હતો એની ખાતરી થતાં વિચારમાં પડ્યા. ચકોર તો વળી એ ગામમાં હાજર હતો એથી જ એને અંદર સડોવતા: તમને શી ખબર ? એ તો બધી લુલાવામાં નાખવાની વાતો છે. ઘેર હાજર ન હોય તો એમ કેમ નથી સમજતા કે એના ઉપર જ સીધો વહેમ આવે ?

પણ એવી બાજુ સાક્ષીઓ વગર જ માણસનો અંતરાત્મા નથી કહી આપતો ?

પુંજનો એમાં હાથ નહોતો તો નેમચંદ શેઠ એમાંથી બચી ગયા

એથી એના હૃદયને કેમ આઘાત થયો ? નેમચંદ શેઠને અને એને તો કોઈ દા'ડો લેવડેવડનો વે'વાર જ ન હતો. કદાચ એને નાગો જાણીને ધસાયા હશે તો ય નેમચંદ શેઠ ! છતાં એને આટલું બધું કેમ લાગી આવ્યું ?

અને સાત પેઢીથી ચાલતું આવતું વેર હતું છતાં રામાને જેટલું ઝેર બીમા ઉપર ન હતું એટલું બધું આ બનાવ પછી પુંજના હૈયામાં કેમ પેસી ગયું ? એણે જ એની બધી બાજુ બગાડી નાખી તેમાં ?

કેમકે એનું આખું જીવન ધૂળધાણી કરી નાંખ્યું હોય તેટલો એ બીમા ઉપર વેર લેવા તલપાપડ થઈ રહ્યો હતો.

શું એને એની ધાડપાકુ ટુકડી તરફથી નાલેશી મળી હતી ? મળે જ ને ? આટઆટલાં ગામોમાં કોઈ નામ લેનાર ન મળ્યું ને તારા જ ગામમાં તારાથી ન સચવાયું ?

એણે એ નાલેશી બદલ વેર લેવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી ?

ગમે તેમ પણ જે કુટુંબ ઉપર રામો એકલો જ વેર લેવાનો લાગ શોધતો હતો, તેમાં ખીખ એકનો વધારો થયો, એ ચોક્કસ !

(૨૨)

ખૂન થયું !

ભીમો ઘેર આવ્યો ત્યારે કપાસની મોસમ અર્ધે પથે આવી હતી. છેલ્લી ધાડના બનાવ પછી એની બૂમ બંધ થઈ ગઈ હતી. એનો અર્થ એ લોકોનો સામનો થયો એમ નહિ, પણ આ મોસમમાં ભાવ સારો આવ્યો. અમસ્તાં ચાલતાં ચાલતાં ય શેર કપાસ વીણી લે તો ચાર-છ આના દિવસની ખર્ચાં જોગ મળી આવે. ચોમાસા-શિયાળામાં વેઠેલી હાડમારી થોડા વખત પૂરતી અદશ્ય થઈ હતી.

સરકાર કરોડોને હિસાબે નોટો પાડ્યે જતી હતી. ધનપતિઓ નોટોને બદલે માલ સંઘરતા હતા. રોજરોજ રૂનો ભાવ દસ, પંદર અને પચ્ચીસ ટકા વધી જતો હતો. જાડી બુદ્ધિનો ખેડૂત સુધ્ધાં

મોડો વેચવામાં ફાવતો હતો. બુદ્ધિનો પ્રશ્ન જ ન હતો. આજ કરતાં આવતી કાલ ઉપર મુલતવી રાખનાર દસ ટકા વધારે જ પામતો.

ગામડામાં જ્યાં પૈસો પરમેશ્વર થઈ પડ્યો હતો ત્યાં થ ત્રણસો અને સાડીત્રણસોના બાવે નોટો-નોટો થઈ રહી. ગરીબ, પણ જરા દાંડ લોકોએ મજૂરી જ મૂકી દીધી. આખો દિવસ મહેનત કરીને ચાર આના લેવા એના કરતાં એનું મોત શું? શેર કપાસ જ ને?

કોઈ વર્ષે ન જોયેલી એવી બેહદ લૂંટ આ મોસમમાં સીમમાં આવી. કોઈ કહેશે મારે! બે ઘડી વીણાયો, બીજો ચાર ઘડીની બૂમ પાડે, કોઈ પાંચ ઘડી સુધી પહોંચતો; પણ એક તો ગામમાં જોઈએ એટલો સંપ ન હતો, બીજું સીમ સાચવવાનું દર સાલ પુંજે જ રાખતો તેમાંથી મઈ સાથે જ એને બાળુએ મૂકી સીધી રાખ્યા તો તોફાન જાણ્યું, મારામારી થઈ, ગામ ચારસોપાંચસોના ખાડામાં ઊતરી ગયું, ગામમાં બાળવાનું એક કરાંડું સુધ્ધાં ન રહેવા દીધું, સીમમાં બોળાબોળીને દેવતા મૂક્યા; એટલે એ ત્રાસના માર્યા આ સાલ પુંજને જ સીમ સાચવવા આપી હતી. લોકો બધું થ મનમાં સમજતા પણ કરે શું? ત્રણસો રૂપિયાની સાચવણીમાંથી નુકસાનીનો ખંડ કાપીકાપીને થ શું કાપે? નુકસાનની રકમ પૂરી ગણાવા જાય તો હજાર ઉપર જાય, એને સાચવણીના દામ ન આપે પણ બાજીની રકમ શામાંથી વસૂલ કરવી? અને આટલું નુકસાન થયા છતાં સાચવણી ન આપવાની ભૂંડાશ કોણ કરે?

પુંજે એના માણસો પાસે ઉઘાડે ઓગે રાત્રે કપાસ વીણાવતો. રોજની પાંચ-દસ ઘડી કપાસ છૂટક છૂટક ગામમાં અને બહાર ચોરીનો માલ લેતી શાહુકારોની દુકાનોમાં વેચાતો. એ તો રખેવાળ—અને રાત્રે ફરવાની છૂટ એટલે રોકે પણ કોણ?

આ મોસમમાં જે કામનું વધારેમાં વધારે નુકસાન થયું હોય તો દેવાનું. એની એકેય વીણણી પૂરીપાધરી ઘેર આવી ન હતી. દેવો એ બધું સમજતો હતો, ભીમો દવાખાને હતો એટલે એકલો ક્યાં ક્યાં શરત રાખે? વળી એની સોબતમાં રામો બળ્યો હતો એટલે નુકસાન સહીનેય બોલવાનો અવસર ન હતો. ધાડના પ્રસંગથી પુંજે નવો

દુસ્મન થયો હતો એની ય એને ખાતમી મળી હતી. આ બધું જાણ્યા છતાં શું કરે? દેવો મનમાં સમસમી બેસી રહ્યો. ઓછામાં ઓછું એનો અર્ધાંથી પોણો ભાર સુધી કપાસ વીણાયો હતો. ખસોઅઢીસોનું નુકસાન.

એમાં અર્ધો મોસમે ભીમો ઘેર આવ્યો. દેવો ય તે દા'ડે સાથે જ હતો ને? ચંદા આ બીજી વખત લાપોટ મારતી ગઈ; પણ પહેલાંના કરતાં આ વખત ગુદું જ પરિણામ આવ્યું.

જે દેવો એના પ્રથમ પગલે ભીમાને બીજું બેરું કરાવવા અધીરો ખન્યો હતો—કરાવ્યું પણ હતું, એ જ દેવો આ વખતે જુદે જ પાટે ચઢી ગયો.

“ નર્ચો સામાનો દોષ જોયા કરતાં આપણો ય દોષ જોવો તો જોઈએ. એના ઉપર ઝેર હતું અને બીજું બેરું કરાવ્યું, પણ સાથે સાથે પુંજા ઉપર વેર લીધું હોત ત્યારે તો ખરું પાણી રહેત. વહુ તીખી છે એની તો ના નહિ, પણ એને ય કે'ં એવું કહ્યું હશે ત્યારે એટલું બધું લાગી આવ્યું હશે ને? પુંજે—નાગામાં નાગો—ખોલ્યો હશે ત્યારે કે'ં બાકી રાખ્યું હશે ?

“ અને એનો ટેક ખરો તે ખરો જ. બધાંના ના કહેવા છતાં ગમ્, અણીને વખતે આવી ખરી, ને પાછી ચાલી ય ગઈ. મારું હાળું આપણે જ નીચું ધાવવા જેવું કર્યું ને? એમ પૈસા ખચી'ં બેરું નવું લાવવું એ તો રાંડીરાંડેય કરે. હા, પુંજને જો ખખર પાડી હોત તો તો રંગ રહેત !

“ હવે નર્ચું એટલું જ ક્યાં રહ્યું છે? બધો કપાસ કોણે લૂંટાવ્યો શેઠની રીસમાં ને રીસમાં? વળી રામાની સોખતમાં એ સામેલ થયો છે. વાણિયાની પેઠે બેસી રહીએ તો એ શુંનું શું કરે! આમેય જવાનું તો છેને—વહેલું મોડું ય? ”

દેવાના મનમાં કે'ં કે'ં વમળ ઉભરાયા.

ભીમાને તો કશો વિચાર જ આવ્યો ન હતો. ચંદાએ છેલ્લી ઘડીએ ટેકની યાદી દેવડાવી ત્યારે એના હૃદયમાં એક જ વા થયો: એને લાયક પોતે નથી જ. આટલા મહિના થયા મારાથી એટલું ય ન થયું, પછી એનું કહેવું ય શું મોડું છે? ખસ...એના હૃદયમાં બીજું મંથન જ ન હતું.

એને ઘેર આવી ખેતીની પૂરી ખખર જાણી ત્યારે એનું લોહી-રૂધ ગિઠીને ઉભરાય તેમ-ઉભરાઈ ગિઠયું: “શું કો'છો, બાપા!”

“શું કો'છો, શું? નખખોદિયો આપણી પાછળ જ ખાઇપાને પડ્યો છે;” વચ્ચે દેવાને બદલે કંકુએ જવાબ આપ્યો.

“ને તમે કશું ખોલ્યા જ નહિ?” ભીમો જાણે ધરતીકંપ થયો હોય તેમ ચમકી ગિઠ્યો હતો.

“હું એકલો શું કરું?” એમ કહેતાં દેવો શરમાયો. એ જવાબ ગળી ગયો.

ભીમાએ મા તરફ મોઢું કરીને પૂછ્યું: “મા, તેંય, ધણીવાર આવી પણ કશી વાત જ ન કરી ને?”

“તારા એ દુઃખમાં પાછી આ હોળી ક્યાં સળભાઈ.....”

“ત્યારે એ આપણને મૂએલા જ સમજતો હશે ને?”

“એના પડખામાં રામો ચ ભરાયો છે એટલે એના પગ જોરમાં ઊપડે છે,” કંકુએ વધુ ખાતમી આપી.

“એકના એકવીસ છોને ભરાયા, કે' એ વાર તો નથી મરવું ને?”

ભીમાના લોહીનું ઉભરણ હજી શમ્યું ન હતું: “ખીજું કશું નહિ, એનું આવી જ બન્યું છે.”

એને એ ભાવી વિચારણામાં ગૂંથાઈ ગયો. મા-આપની વાતમાં એનું પૂરું ખ્યાન ન હતું. એણે આગળપાછળ કશું સાંભળ્યું જ ન હતું. એના કાન બહાર મારી ગયા હતા ત્યાં એ સાંભળે શી રીતે?

પણ દેવાનો છેલ્લો જીરસાભર્યો જવાબ સાંભળી એ જાગી ગયો: “એ તો આપણા જેવી કે' નકટી છે કે આવે?”

“ચંદા ન આવી તેથી કંકુએ જીદું જ અનુમાન કર્યું હતું. કદાચ એમણે (દેવાએ) એને આવવા નહિ દીધી હોય. વગરબોલાબે હીંડીયાલીને આવેલી વહુ, આપમેળે ન આવે, એ એના કલ્પ્યામાં ચ શી રીતે આવે?”

એની પૂછપરછમાં ચંદા જાતે જ ન આવી તો ન આવી, પણ એ વાજખી જ કર્યું એમ દેવાએ કબૂલ્યું ત્યારે કંકુના આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. “આ તે તમે કેવી વાત કરો છો! આપણે ઊલટી એને પેસવા

દીધી ત્યારે એણે ખીજી વખત આતું ક્યું ને ? ”

દેવાએ જુદો જ જવાબ વાળ્યો; “ નર્ચો એનો દોષ જોયા કરતાં સાથે આપણો ય દોષ જો ને ? ”

કંકુ: “ આપણો દોષ ?...”

“ તને હજી નહિ સમજાયું હોય, પણ મને પાછી ખબર પડી ગઈ છે. ” દેવાએ પોતાની બૂલ કખૂલ કરતાં કહ્યું, “ એણે તો કહ્યું તેમ કરી ખતાવ્યું. અને આપણાથી તો આટલા મહિના થયા પણ એ ય ન થયું. જો એની તે જ ઘડીએ ખબર લીધી હોત તો આટલે સુધી ન ચઢી વાગત. વાત આખા ગામમાં ફેલાઈ ગઈ—એ આપણું પાણી જોઈ ગયો. ”

કંકુ એ બધું પૂરેપૂરું તો ન સમજી શકી. એણે વળાવળીને એક જ પ્રશ્ન કર્યો: “ તમને કશું ખોટું જ ન લાગ્યું ? ”

“ કેવી રીતે લાગે, તું જ કે’ને ? ” દેવાએ સામું જ પૂછ્યું, “ એણે એની ટેક પાળી, અણીના વખતે આવી અને પાછી ગઈ. પછી એમાં ખોટું શું લગાડવાતું ? ”

“ હે ! ” ભીમો અચંબો પામી ગયો. “ બાપા ય છેવટ એનું હૈયું સમજ્યા ખરા ! ”

ભીમાના શરીરમાં કે’ જીવન આવ્યું.

ફાગણની સુસવાટા લેતી અજવાળી રાત ઝમઝમ કરતી વહી રહી હતી. રાતના એક-બેની વચ્ચે ઘડિયાળનો કાંટો નવા વખત પ્રમાણે રસ્તો કાપી રહ્યો હતો. ફાટેલે મોંએ કપાસનાં જિંડવાં ચાંદનીનો અમી-રસ પી રહ્યાં હતાં. ભીમાના આવ્યા પછી રાતના ગમે તે વખતે ખેતરમાં આંટો મારવા નીકળતા બાપ-દીકરો ખભે ચળકતાં ધારિયાં મૂકી ખેતરમાં પ્રવેશ્યા. ચારે બાજુ આંટો મારી જોયો. ચાંદની સિવાય ખેતરમાં કોઈ ન હતું. ફક્ત જાંચી વેણો ખેતરની સોંસરવી દષ્ટિ નાખતાં આડખીલી કરતી હતી. જાંચી વેણોને ઓથે ચાંદનીમાં પણ કોઈ આવતું હોય તો ખબર પડતાં વાર લાગે એવું હતું.

બાપ-દીકરો દરરોજના નિયમ પ્રમાણે ખેતરની મધ્યમાં જોબેલા સમડા નીચે થોડી વાર બેઠા. અર્ધી કલાક થયો હતો પણ કલાક જેટલો

લાંબો લાગ્યો. બંને ધીમેથી વાતો કરતા હતા. જોડેની વેણે ય ન સાંભળે એમ. સામે ખૂણેથી કોઈ નિર્ભય અને મક્કમપણે પ્રવેશતું હોય તેમ લાગ્યું. બંનેના કાન સતેજ થયા, ઉભડક બેઠા થઈ ગયા. હાથ હથિયાર પર મજબૂત બીંસાયા.

પુંજની ચોરીની પદ્ધતિ જુદી હતી. ઉગમણે પા પોતાની ટાળીને વીણવાનું કામ સોંપી, ચારેબાજુ એકાદ-બે ચોકિયાત મૂકી એ ત્રાંસો ઉત્તર કે દક્ષિણ દિશામાં વહી નીકળતો. સીમ સાચવવા નીકળ્યો હોય તેમ એ કોઇની દૃષ્ટિમાં પડે તોય વાંધો ન હતો. એ બાજુ નિર્ભય છે કે નહિ, એ જોઈ લીધા પછી એ પાછો પોતાની ટાળી તરફ જતો જોટલું કામ થયું હોય તેટલું જ ત્યાં રહેવા દઈ એ નવી જોઈ આવેલી જગાએ માણસોને રવાના કરતો.

અત્યારે એ આથમણી પાસ પોતાના માણસો મૂકી, દક્ષિણમાં દેવાના ખેતરની તપાસ કરવા આવ્યો હતો. એની પાસે બીજાને માણસ હતો. તે એક ખેતરવા છે જે જીભો રહ્યો. ભીમાના આવ્યા પછી બાપ-દીકરો રાત્રે ચોકી કરવા નીકળે છે, એ એની જાણ બહાર ન હતું. પરંતુ એ એકલો ખેતરમાં પકડાય એવો જ ક્યાં હતો? એ તો સીમનું રખેવાળું કરતો હતો એટલે ખેતરમાં તો આવે જ ને?

પુંજે ખાતરી કરવા વેણાને વીંધતો ખેતર ચીરી રહ્યો હતો. સમડીથી થોડે છેટે પગલાં પડ્યાં કે તુરત બંને બાપ-દીકરો સફાળા જિભા થઈ ગયા. ભીમાએ ધારિયાના હાથાને ચપસીને ઝાલતાં પૂછ્યું : “કોણ ? કોણ છે એ ?”

પુંજે અવાજ સાથે સતેજ થઈ ગયો. પોતાના કારસ્તાન કોઈથી અજાણ ન હતાં, એની તો એને ય ખાતરી હતી. ફક્ત નીડર થઈ કોઈ સામનો કરવા તૈયાર ન હતું, એટલું જ. ચંદાના પ્રસંગ પછી પુંજએ ભીમા માટે ગમે તે ધાર્યું હશે, પરંતુ ધાડ વખતે એણે જે શૌર્ય, હિંમત અને સાહસ બતાવ્યાં ત્યારથી તો પુંજનેય ખબર પડી ગઈ હતી કે એના દાવમાં આવી ગયા તો છૂટવું મુશ્કેલ હતું.

પુંજે તરત ભીમાનો અવાજ પારખી ગયો. એણે જોડે જીભેલી બીજી આકૃતિથી દેવાની પણ કદપના કરી લીધી. એના હૃદયમાં એકાએક

થઈ ગયું કે બસ ! ચૂક્યા તો ખેલ ખલાસ ! એ બે જણા આજ સીધો ઘેર જવાજ નહિ દે.

અને એના મગજમાં આવું ઠસી ગયા પછી એ ચૂકે ખરો ? ‘પહેલો ધા રાણુનો’ માની એણે સામે જવાખ આપ્યા વગર એક છત્તંગ મારી નજીક આવતાં ધા ફેંક્યો.

બંનેમાંથી કોઈને ય આટલા ઓચિંતા હુમલાનો ખ્યાલ ન હતો. એનું લાંબું ધારિયું વીંઝાઇને જેવું ધા કરવા જાય છે તેવું નીચે લટકતા સમડાના ઝાંખરાને ઘસાઇને આંચકો ખાઇ ગયું. ઝાંખરું કપાઈને ધા નીચે આવે તે પહેલાં બંને ખસી ગયા.

થઈ ચૂક્યું ! ભીમાને હવે વિચાર કરવાનો અવકાશ જ ન રહ્યો. એણે પુંજનો ધા ખાલી ગયો એવો જ સામે ધા કર્યો. એણે ધા તો પગમાં કરવા ધાર્યો હતો, પણ પુંજના નસીબે કહ્યો, કે એનો ઘડો ભરાઈ રહ્યો હોવાને લીધે કહ્યો, એ ધા ચુકવવા તો ગયો, પણ એને એવી લચક આવી ગઇ કે એનું માયું ઝૂકી ગયું. ભીમાનો જીરસાબર્યો ધા સીધો ખમાને છોડતો અર્ધે ગળે જઈ પહોંચ્યો. પુંજનું ઉગામેલું ધારિયું હાથમાંથી છૂટી ગયું, પણ માનવનું મનોબળ શું નથી કરતું ? એણે નીચા નમી ધારિયું લેવા પ્રયત્ન કર્યો.

ભીમે ફરીથી બોલ્યો : “ભૂંડા ! શું કરવા હવાત્યાં મારછ ? તારો કાળ.....”

ભીમે વિજયમાં બેકામ રહે તે પહેલાં પુંજએ ધારિયું ઊંચક્યું. દેવો ધા કરવા જતો હતો ત્યાં ભીમાએ રોક્યો : “ના, ખાપા ! તમે લોહીથી હાથ ના રંગશો. મને...” અને બીજા ધાએ પુંજને ગળડી પડ્યો. લોહીથી ખાખોચિયું ભરાઈ ગયું. ચાંદનીમાં લાલ લોહી ચમકી રહ્યું. પુંજએ પડ્યાંપડ્યાં છેલ્લો ધમપછાડો કરી જોયો પણ એનું આવી બન્યું હોય ત્યાં શું ? એણે દુઃખની મારી તો નહિ પણ કેં યાદ આવ્યું હોય તેમ છેલ્લી શક્તિ વાપરીને ચીસ નાંખી.

દૂર બેઠેલો પેલો માણસ અવાજ આવતાં ચેતી ગયો. એની વહારે આવવા જેટલી તો હિંમત ન રહી, પણ એ લોકો એમના કામમાં રોકાયા હશે માની એ ખાતરી કરવા નજીક આવ્યો. એ ખેતરને સામે

છેડે જ એણે જાયા થઇને કોઇ દેખી ન જાય તેમ નજર ખેંચી જોઇ.
ખે ઓળા કેં વિચારમાં પડયા હોય તેમ સૂનમૂન નીચું તાકી રહ્યા હતા.

એક્યનો વિચાર ખૂન કરવા સુધીનો તો ન હતો, અને હશે તો ય
એની ગંભીરતા અત્યારે પ્રત્યક્ષ થતાં થોડી પણ ખેડ વિચારશન્ય
બની ગયા.

હવે ખીજે ઉપાય જ શો હતો ? આ પાર તો દૂર સરી ગઇ
હતી. વચ્ચે આડો ફરિયો હતો. તરીને પેલી પાર ન જાય તો વચ્ચે જ
હૂખી મરવાનું હતું. ઝૂકાવ્યા વિના તો છૂટકો જ ન હતો. એક ઓળા
નીચો નચ્યો. એણે ખૂનથી હાથ ખરડયા હતા એટલે પૂરું કર્યું.

હવે વિચારનો, સારાસારનો કે ધર્માધર્મનો પ્રશ્ન જ ક્યાં હતો ?
જેમ બને તેમ આમાંથી કેમ છટકી જવું એ જ વિચારવાનું હતું. એકે
લાશને એના જ કપડામાં વીંટી લીધી. ખીજાએ ધડકતી છાતીએ
આજીઆજીની જમીનની માટી ભેગી કરી, ચારે બાજુ જોડેલા છાંટાની
સાક્ષી કપાસની વેણે પણ ન પૂરે માટે ચોમેરની વેણે કાપી નાખી,
અને એટલી જ શામાટે ? એવો ય કોઈને વહેમ ન આવે માટે બળે
આંબ સુધીની વેણે જાસો કર્યો હોય તેમ જીવાને ઝપાટાખંધ
સુવાડી દીધી.

કોઇ પણ જાતની નિશાની ત્યાં ન રહી જાય તેની પૂરી તકેદારી
રાખ્યા પછી જીવાને લાશનું પોટલું ઉઠાવ્યું. વૃદ્ધને માથે પુરાવાનો
સરંજામ હતો.

એ ખેતરમાંથી બહાર નીકળે તે પહેલાં પેલો સાક્ષી ધીમે પગલે
અદસ્ય થયો. બિચારો માનવ ! પાપ કરે છે ત્યારે એને એટલું ય ભાન
નથી રહેતું કે કોઇ ને કોઇ એનું એ કર્મ નીરખી રહ્યું છે-છેવટ
કોઈના અભાવે-જગતનિયંતા પ્રભુ તો જાણે છે, એ ય તત્કાળ પૂરતું
તો બૂલી જાય છે !

એમને સ્વપ્ને ય ખ્યાલ ન હતો કે એમનું આ બધું કર્મ એક
માનવીએ સગી આંખે જોયું હતું. ઝપાટાખંધ, ચારે બાજુ નજર
કરતા, બોલ્યાચાલ્યા વગર, પોતાની હદ ઓળંગી પરહદમાં જવા એ
પગ ઉપાડતા હતા.

એ દિશાએ ગામની હદ પૂરી થતાં, પરગામની જ નહિ, પણ પરરાજ્યની હદ શરૂ થતી હતી. વચ્ચે નદીના વહેણથી પડી ગયેલું કાળું કોતર બંને સરહદોને જુદી પાડતું હતું.

કોતરના નામ જેવી જ એ જગા કાળી હતી. ઝાડીમાં ઘોળે દા'ડે માણસ સંતાઈ રહ્યું હોય તો ખબર ન પડે. પહેલાં બહારવટિયાનો મુકામ ત્યાં જ રહેતો. અત્યારની ધાડોના માણસો પણ ત્યાં હોવા જોઈએ એમ ધણાને શક હતો. ધણા ગુન્હાના પુરાવા આ સ્થળેથી મળી આવતા. ગુન્હો ગમે ત્યાં થતો પણ આ એ રાજ્યની સરહદ ઉપર એને દફનાવવા પ્રયત્ન થતો.

ધણા ગુન્હાના પુરાવાથી પોલીસ અમલદારો પણ તરત અનુમાન કરી લેતા—જે હદમાંથી પુરાવો મળે તેની વિરુદ્ધ હદમાં જ ગુન્હો બન્યો હોવા જોઈએ. અને છતાં ગુન્હેગારો એની એ જૂની યુક્તિ અજમાવ્યા જ કરતા.

અર્ધાથી પોણા કલાકની અંદર એ કાળિયા કોતરની સામી સરહદે અગ્નિનો ભડકો થયો. શય્મ ઓળખાય નહિ તેવું દઝોડિયું થતાં સુધી ચિતા સળગાવનાર બંને પુરુષો પાપભર્યા હૃદયે સૂનમૂન ઊભા રહ્યા.

દૂર દૂરથી પાંચ—સાત માણસો એ બળતી ચિતાને જોઈ રહ્યા હતા, એનો તો એમને સ્વપ્ને પણ ક્યાંથી ખ્યાલ હોય ?

પાપ કદી ઢાંક્યું રહ્યું છે, કે રહે ?

(૨૩)

પકડાયા

રામાને લાંબા ગાળા સુધી વેર બેવાની જે તક નહોતી મળી, તે આજ ખીજના ભોગે મળી ગઈ. બંને ઓળાએ જેવા કાળા કોતર તરફ પગ ઉપાડ્યા, કે તરત અત્યારસુધી સ્થિર ઊભા રહેલા રામાના પગ વીજળાવેગે ગામ તરફ વળ્યા.

વેર વાળવાની આવી તકો જીવનમાં ભાગ્યે જ એકાદ-બે વખત મળી આવે છે. વગરસાહસે, વિનાજોખમે મળેલી આ તક રામો ગુમાવે તેવો ગાફેલ ન હતો.

એના હૃદયમાં સાથીનો જીવ ગયાની લાગણીને બદલે, જે સરસ મોકા મળ્યો હતો, તેનો ઉત્સાહ વહેતો હતો. પુંજને અને એને શા સંબંધ? રામો કેં એના જેવો નાગો માણસ ન હતો, એનો બધો બ્યવહાર સીધો સરળ હતો. ફક્ત એને કોઈની સાથે વેર હોય તો દેવા સાથે જ. અને દેવા સાથે ય એને શાનું વેર? વંશપરંપરાથી ચાલતું આવેલું એટલું જ ને? પુંજ જેવો એ ખૂની હોત તો અત્યારસુધી વેર વાળ્યા વગર રહ્યો હોત? પુંજનો સંગ દરવાય એ ક્યાં ગયો હતો?

ફક્ત આ મોસમમાં જ એ સાથે ફરતા હતા; પણ ફરતા હતા એટલું જ. રામો એ લૂંટ જતો — જાણતો બધું. એમાંથી એકાદ-બે વખત દારૂ પીધો હશે એટલું જ. એણે એમાંથી પૈસો લીધો ન હતો. ઊલટો એ કોઈ કોઈ વાર આ સારું નથી થતું એવી સલાહ પણ આપતો.

રામામાં મૂળે એ કોમનું લોહી જરા ઓછું ખરું. એ વાણિયા જેવો હિસાબી ય ખરો. પુંજે અંદર બળ્યો એટલે એના મને નવો જ રસ્તો શોધ્યો. અંદરઅંદર એ બે લડી મરે તો આપણે શું? જ્યાં ત્યાં એમાંથી એકનું ખૂન થાય એટલે પત્યું. એથી વેરે ય વળે, છૂટી પણ શકાય, ખતે રીતે લાભદાયી હતું.

પુંજને અને એને એવું અંતરનું હેત નહોતું કે દુઃખ લાગે. એનું હૃદય તો ઊલટું ‘પાપનો ઘડો ભરાવા આવ્યો છે’ એમ માનતું હતું. આજ એ ઘડો ભરાઈ ચૂક્યો !

હવે જે કરવાનું હતું એય રામાને અભિમાન લેવા જેવું હતું ને? એ ખાતમી ન આપે, સાક્ષીમાં ન હોય તો ખૂન ઊડી જ જાય. પોતે જ એમને શિક્ષા-દાંસી, જનમટીપ-કરાવી શકશે ને? દાંસી થાય તો તો ટાઢા પાણીએ ખસ જાય ! જનમટીપ થાય તોય એકનો તો ફેંસલો જ ને? વીસ વર્ષ સુધી ઓછો દેવો જીવવાનો હતો ?

એ ઉત્સાહમાં રામાના પગ ઝપાટાબંધ બિપડતા હતા. એ સીધો જ મુખીને ઘેર આવ્યો. ફળિયામાં પેસતાં કૂતરાં ભસી ઊઠ્યાં. બહાર આંગણમાં

સૂતેમો વરતણિયો જાગી ગયો. એણે માથું ઊંચકી જોયું તો એક માણસ હાંફળોહાંફળો આવતો જણાયો. સફાળા બેડા થઈ જતાં વરતણિયાએ જૂમ મારી: “કાણુ એ?”

“કાઈ નહિ, એ તો હું...”

“કાણુ, રામા મોટા?” વરતણિયો સાદ પારખી ગયો.

રામો નજીક આવીને ઊભો રહ્યો. એના મોંમાંથી હાંફ માતો ન હતો. મૂળે ઉમર થઈ, ભારે શરીર, અને આવો પ્રસંગ-એનું આખું શરીર રેખરેખ થઈ ગયું હતું.

વરતણિયો તરત પ્રસંગની ગંભીરતા સમજી ગયો. એણે પૂછ્યું: “શું છે? કંઈ નવાજૂની...”

શ્વાસ ખાદને રામો બોલ્યો: “મુખી ઘરમાં છે ને? બોલાવ ઝટ!”

વીસ વર્ષથી આ એક જ નોકરી કરતા રણછોડ વરતણિયાના મગજમાં ‘કે’ ‘કે’ વિચારો આવી ગયા. એણે ધીમે ધીમે મુખીને બે-ત્રણ જૂમ પાડી. કોઈએ જવાબ ન આપ્યો.

જે વખત જતો’તો તે રામાને મન અમૂલ્ય હતો. એણે ઉતાવળથી કહ્યું: “એમ ધીમે ધીમે શું?—જેરથી જૂમ પાડને!” અને હજી એ એનો અમલ કરે તે પહેલાં એણે જાતે જ તાણીને જૂમ પાડી: “મુખી! મુખી!”

“કાણુ એ?” તરત અંદરથી જાગ્યેલી જૂમ પડી.

“પુંજાનું ખૂન!”

“કાણુ કયું?”

નવી આપત્તિ સાંભળી મુખી વિચારમાં પડ્યા. ખૂન વખતે પોલીસ અમલદારોના મુકામ, ગામડાગામમાં સગવડના અભાવે થતી દોડાદોડ, મુખી-વરતણિયાને વગર લેવાદેવાએ સહન કરવી પડતી હાડમારી, ખરા-ખોટા આરોપીઓ ઉપર થતો અત્યાચાર, ખર્ચનો થતો રોળ, એ બધું જોતે જાતઅનુભવ છે, એને તો સ્વાર્થ ન હોય તો આપત્તિ જ લાગે.

“તમે જાતે ખૂન કરતાં જોયું છે?”

“હા, હા, ચાલો. હું મુદામાલ સાથે પકડાવું.”

“આપણી હદમાં જ છે ને?”

“થયું તો આપણી હદમાં-પણ ત્યાં સુધીમાં હદ બહાર જતું રે’શે.” રામે ઊભો થતાં બોલ્યો.

મુખીનો હવે ખીજે કાઈ ઉપાય ન હતો. રામે પોતે ફરિયાદ નોંધાવવા તૈયાર થયો હતો. બીમા અને દેવા પ્રત્યે મુખીને પક્ષપાત તો હતો જ. બીમો તો એનો બાઈજાંઘ હતો. જે પોતે લીઝ કરે તો ઝુનેગાર હરે. છતાં તેણે રામાને ટાઢો પાડતાં કહ્યું: “મારા બાઈ, ખેસો તો ખરા. એમ ખૂનીઓ આગળ આપણે બે જણ જમને શું કરવાના હતા?”

“પણ ત્યાં સુધી.....”

“એ હું સમજ્યો,” મુખીએ એને આગળ બોલવા જ ન દીધો : “ખીજ વરતણિયાઓને આવવા દો. એવું કામ કરી બેઠેલા માણસોનો શો ભરોસો?” અને રણુછોડ ખભે ડાંગ મૂકી ચાલ્યો એટલે ઉમેર્યું : “વાર ના લાગે, જાણે ગયો નથી.”

મુખીએ કામની શરૂઆત તો કરી દીધી પણ રામાને પૂરો વિશ્વાસ ન આવ્યો. મુખી એમના વક્ષણનો છે એવી સ્પષ્ટ ખાતરી થવાથી એને સાધારણ સડેલું લાગતું કામ પોતે જે મક્કમ નહિ હોય તો રોળાઈ જશે એમ લાગી ગયું. એ ઊભો થયો. જતાં જતાં એણે કહ્યું: “હું જરા ઘેર જતો આવું. ત્યાં સુધીમાં તમે તૈયાર રહો.”

રામાએ ઘેર જઈ પોતાનાં મોટા પુત્ર બાવાને તૈયાર કર્યો. ખીજ પોતાના વળના બે માણસો સાથે લીધા. એમને ઝાંપે ઊભા રાખી એ મુખીને બૂમ પાડવા ગયો.

પાંચ વરતણિયામાંથી અણીને વખતે બેનું જ ઠેકાણું પડ્યું. મુખીએ અકળાતાં કહ્યું: “સાળા અત્યારે ય ક્યાં મર્યા હશે?”

“ચાલો, ચાલો, મુખી!” રામાએ આવતાં પાછી ઉતાવળ કરી.

“અરે, બાઈ! જુઓ તો ખરા; વરતણિયાનું ઠેકાણું ક્યાં છે?”

“મારો બેટો લુચ્ચો!” મનમાં બગડી રામાએ કહ્યું: “ચાલોને, એમનું શું કામ છે? મેં બે ત્રણ માણસ ઊભા કર્યા છે.”

છેવટ કાઈ ઉપાય ન રહ્યો ત્યારે મુખી તૈયાર થયા. સાત જણ એ બનેલા બનાવવાળા ખેતરે પહોંચ્યા ત્યારે રામાએ વખત ન બગાડતાં

દૂરથી જ જમા બતાવી દીધી અને જે બાળુ એ બંને જણા માથે ગાંસઢી લઈને ગમા હતા તે તરફ એ આગળ ચાલ્યો. થોડે છેટે ગયા. કાળા કોતરનો ફાંટો આવ્યો. કોતર હળુ દૂર હતું. કાળી કાળના ઓળા પાધર પ્રદેશમાં છેટેથી દેખાતા હતા. થોડાં ડગલાં આગળ ગયા ને અમિના ભડકાનો પ્રકાશ જોયે ચઢતો જણાયો.

“એ...એ જુઓ !” રામાએ એ તરફ આંગળી કરતાં કહ્યું.

“પેલી બાળુ લાગે છે.” મુખીએ દૂરથી જ અનુમાન કરી લીધું. જોયે ટેકરે એ ચઢ્યા ત્યારે ચિતા બળતી સ્પષ્ટ જણાઈ. આગળ જવાની કોઈ હિંમત કરી શક્યું નહિ. ઝાડ ઓથે છુપાયેલા માણસો એમને દેખાયા નહિ.

બધા થંભીને ઊભા એટલે રામાએ કહ્યું: “ઝટ ઓલવાશે નહિ. તો મુદ્દામાલ બળી જશે.”

મુખી: “આપણને ત્યાં જવાનો અધિકાર શો ?”

રામો: “આપણી હદમાં ગુન્ડો બન્યો હોય તોય ?”

મુખી: “ગમે ત્યાં બન્યો હોય, પણ અત્યારે તો એ પારકી હદમાં છે ને ?”

રામો: “પણ ત્યાંસુધીમાં તો બળીને ભસમ થઈ જશે.”

મુખીએ રસ્તો બતાવ્યો: “એમ હોય તો તમે ત્યાં એ ગામના પોલીસ પટેલને જઈ જાહેરાત કરો.”

રામો બધો રંગ પારખી ગયો હતો. એણે વધુ વખત ન બગાડતાં જવાની તૈયારી કરી: “તમે તમારે અહીં ઊભા રહો. અમે જઈ આવીએ.”

રામો પોતાના માણસો સાથે ઝપાટાબંધ કોતર ઊતર્યો. ચિતા ધીમી પડી હતી. ત્યાં કોઈ માણસ હોય તેમ જણાયું નહિ. એનામાં વધુ હિંમત આવી. સરકાસી કાયદો એક બાળુએ મૂકી એણે ચિતા તરફ પગ ઉપાડ્યા. બળતાં લાકડાં આવાં પાછાં કરી નાખ્યાં. ખરી રીતે લાકડાં નહિ પણ એ ઝરડાં જ હતાં. રામાએ ઝરડાં ખેંચી ન લીધાં હોત તો ય મુડકું બળી ન જત. કાળા પડી ગયેલા એ મુડકાને ઓળખવાની દરકાર કર્યો. વગર રામો માણસો સાથે આગળ ચાલ્યો.

ગામમાંથી મુખી આવ્યો. મુડકું બહાર ખેંચી કાઢ્યું. વસ્ત્રણિયા

તથા ભંગીની ચોકી મૂકી, મુખીએ પોતાના પોલીસ અમલદાર ઉપર જાહેરાત ફાડી.

હતાં રામાની ઈચ્છા પૂરી સફળ તો ન જ થઈ. એ પોતે જ લાશને ઓળખી શકતો ન હતો. પણ આ ઘા એ ચૂકવાનો ન હતો.

એણે જાતે ચોરામાં જઈ જાહેરાત આપી, ખૂનનો કેસ ! વાર લાગે ?

એ વાંચ્યાની અંદર તો બંને ગામમાં પોલીસ અમલદારોના મુકામ આવીને પડ્યા. ત્યાં લાશનો પત્ર કેસ થયો. અહીં ગુનેગારોની તપાસ ચાલી.

બાપ-દીકરો કોઈ જાતનું નામ-નિશાન રહી જવા ન પામે તેની ખાતરી કરી, મોડી રાત્રે ઘેર આવીને સૂઈ ગયા હતા. પાપનો કાડો ઓછો કોઈને જાંઘવા દે છે ? કંકુએ મોડું થવાનું કારણ પૂછ્યું તો ખરું, પણ દેવાએ જવાબ ન આપ્યો એટલે એનો સ્વભાવ ઓળખતી એ ફરી ન બોલી.

અહુ વાર નહિ થઈ હોય. એમ તો એએક કલાક વહી ગયા હશે. પરોઢિયું થવાની તૈયારી જ માનો ને !-અને બંનેને ચોરાનું તેડું આવ્યું.

દેવાને સ્વપ્ને ય ખ્યાલ ન હતો કે પોતાનું પાપ આટલું વહેલું ઉઘાડું થઈ જશે. હવે પ્રભુની એવી જ મરજી છે તો એને છુપાવવું એ પણ વ્યર્થ જ, એમ માની એણે જુદો જ નિશ્ચય લીધો કાઢ્યો.

રામો હવે મુખીથી ચોખ્ખો ઉઘાડો પડી ગયો હતો. એણે પોતાનાં માણસોની ચોકી ગોઠવી દીધી હતી. એને ય હવે પોતે ગાફિલ રહે તો બધું કયું કારવ્યું ધૂળમાં મળે એમ હતું, એટલે મુખી સાથે વહોરવી પડશે તો વહોરી લેવી એવો એણે પાકો ઠરાવ કર્યો હતો. એણે દેવા-ભીમાને અને મુખીને ખાનગી વાત કરવાનો વખત જ ન આપ્યો.

મુખીએ એવો પ્રયત્ન કરી બેંચે હશે, ભીમાની ય ઈચ્છા હશે કે નહિ એ એ જાણે, પણ દેવાને હવે કોઈની જરૂર ન હતી. એણે તો મન સાથે એક જ દૃઢ નિશ્ચય કરી લીધો હતો, અને એમાં એ મક્કમ હતો.

મુઠદા ઉપર બેસીને ય ઉગ્મણી કરતા પોલીસ ખાતાનો મુકામ આવતાં રસોઈની તૈયારી ચાલી. એક માનવપ્રાણીના ખૂનની તપાસ કરતાં પહેલાં એમણે બીજા કેટલા જીવોની હત્યા કરાવી એની તપાસ

કોણ કરે ? તે વખતનું વાતાવરણ જોઈને કોઈ પણ સહૃદયી માનવીને કમકમાટી આવે ! આ લોકોને ખૂનની કંઈ કિંમત હશે ? એમને મન તો એ રોજનું કામ ! મુકામ થાય-સૂવાએસવાની સગવડ થાય-હોદ્દા પ્રમાણે મલાજની વ્યવસ્થા થાય-મિષ્ટાન્ન પાણી અને-પીણીની સગવડ થાય-આ બધું ય એક સાથે થવા ઉપરાંત વ્યક્તિગત જરૂરિયાતો પૂરી પડ્યા પછી જ કામની શરૂઆત થાય !

છેવટ ગુનેગારોના જવાબ લેવાનો વખત થયો. પોતે ધાર્યું હોય તે પ્રમાણે જ જવાબ મળવો જોઈએ, અને ન મળે તો આસામી જૂઠો જ છે, પોતાની માન્યતામાં તો ભૂલ હોય જ નહિ, એવા ગુમાનમાં પોલીસ-ખાતું જે અત્યાચાર વર્તાવે છે, એને માટે તો એ જગજગહેર છે. સરકાર-કાયદો પોતે પણ એ દલીલને સ્વીકારે છે. પોલીસખાતાનો જવાબ ‘માર’ના બહાને કોર્ટ ખોટો પણ ઠરાવે છે. પણ વિચારો કાયદો-ન્યાય એમાં કંઈ ફેરફાર કરી શકતો નથી.

ભીમાના હૃદયમાં ગમે તેટલું મંથન થતું હોય પણ દેવાએ એને એકની એક જ વસ્તુ કહ્યા કરી. છેવટ સુધી એને જ પકડી રાખવાની હતી. તદ્દન જૂઠી-પોતાની નાવેશી કરતી એ વાત ભીમાને શી રીતે માન્ય હોય ?

“ પણ..... ”

ભીમાને દેવાએ મોઢામાં ડૂચો માર્યો હોય તેમ કંઈ દલીલ જ ન કરવા દીધી: “ મરતી વખતે મારું મોત તો સુધરવા દ્રષ્ય કે નહિ ? ”

“ પણ ગુનેગાર તો..... ”

“ જો પાછો, મેં શું કહ્યું ? ” ભીમાના શબ્દો પૂરા થતાં પહેલાં જ દેવાએ વાત દાખી દીધી: “ મારે તારું કશું સાંભળવું નથી. મેં કહ્યું એટલું જ તારે કહેવાનું છે. ”

“ પણ આપા..... ”

“ પાછો બોલ્યો ? ” ભીમાનો ગમે તેવો વિચાર હશે પણ એને દેવાની ઇચ્છાને તાબે થવું જ પડ્યું.

દેવાને જવાબ લેવા જુદી ઓરડીમાં પૂર્યો ત્યારે આજ પહેલવહેલો મુખીને પોતાનો ઘૂસણિયો સ્વભાવ ન રાખ્યાનો પસ્તાવો થયો. એણે

પોતાની મુદત દરમ્યાન ખપ પૂરતો જ અમલદારો સાથે સંબંધ રાખ્યો હતો. ગુન્હા વખતે કે એમનાં અપ્રમાણિક કાર્યો સમયે એણે તટસ્થ વૃત્તિ સેવી હતી. જો એણે ધાલમેલ રાખી હોત તો આ કેસમાં એ દેવાને સારી મદદ કરી શકત. શંકરરાવ ફોજદાર એના સ્વભાવથી સારી રીતે પરિચિત હતા. અત્યારે જો એ સ્વાર્થ ખતાવે તો જરૂર વહેંચાયા વગર ન રહે. વળી દેવાને મળવાનો એને વખત મળ્યો ન હતો. જવાબ કેવા થાય છે એ ઉપર આધાર, એમ માની એ બેસી રહ્યો હતો.

પણ જવાબ તો વળી નહિ ધારેલો જ થયો. શખને દડે કરવામાં, પુરાવાના નામ નિશાન નાશ કરવામાં, જેણે આટલી સાવચેતી રાખી હતી, વળી એને કાંડાકાંડ કોઇએ પકડ્યોય ન હતો, છતાં આટલી સહેલાઈથી એ ગુન્હો કબૂલ કરી દેશે એમ કોણે ધાયું હોય ?

આખો ગુન્હો દેવાએ પોતાને માથે લઈ લીધો હતો ! પોલીસખાતું ખંનેને માથે નાખવા પ્રયત્ન કરતું હતું. બીમાએય એનો એ જ જવાબ આપ્યો. પોલીસે એનો ઉપાય અજમાવી જોયો. છેવટે પોતાનું ધાયું ન થયું ત્યારે પોતાનું અનુમાન અંદર ઘુસાડી કાગળિયાં કર્યાં.

ખંને આરોપીએને હાથકડી કરી તાલુકે લઈ ગયા. પરહદમાં પડેલા મુદ્દામાલ માટે માગણી કરી.

આખા ગામમાં હોહા થઈ રહી.

(૨૪)

ત્રણ દિવસમાં

“મા ! મા !” ચંદાએ કંકુને બોલાવી. બિચારી કંકુની શી દશા થઈ હતી ! રાતોરાતમાં શુંનું શું થઈ ગયું એની એને બિલકુલ ખબર ન હતી. સોકોની પેડે એણેય સવારના પહોરમાં એ પકડાયા ત્યારે જાણ્યું, એનો જીવ કાંઈ કાચર ન હતો; પણ આપદીકરો બેઉ

જતાં એ હતાશ થઈ ગઈ.

રામે એમનો સાત પેઢીનો દુશ્મન એનાથી બનતું ક્યાં વગર નહિ રહે, પોતે ઘેર એકલી; એની ય એને ચિંતા ન હતી. પણ પાછાં નાનાં એ છોકરાં, હાથ-પાંગોઠાં પછાડી જીવવાનો મહેનતુ અવતાર. દમિયલ શરીર અને ઉપરથી ખૂનનો મુન્હો ! શી સગ્ન થશે ? એના ચિત્તનું તણુ દિવસથી ઠેકાણું ન હતું.

ચંદાએ આગલી સાંજે વાત જાણી. એનાથી હવે પિયરમાં રહી જ કેમ થકાય ? એની પ્રતિજ્ઞા પૂરી થઈ. એ સવારના પહોરમાં જ સાસુરે આવવા તૈયાર થઈ.

માખાપ તો એનો સ્વભાવ જાણતાં હતાં. ખીજા લોકો ય નહોતાં જાણતા એમ નહિ; છતાં આવું વિચિત્ર વર્તન જોઈ કોઈનાથી બોલ્યા વગર રહેવાય ?

“ છોડી ! આ તે તું શું કરે છે ? હવે ત્યાં જાજ એનો શો અરથ છે ? ” અને જે વસ્તુ કોઈ હુપાવતું તેને ખીજું ખુલ્લું પણ કરતું : “ તું એમ જાણ છે કે એ છૂટશે ? એ આશા રાખતી હોય તો જવા દેજે ! છાનીમાની ખીજું..... ” પણ ચંદાનો ચહેરો જોઈ બોલનાર એટલેથી જ અટકી જતું.

પણ ચંદા પોતાના એકે કાર્યમાં ક્યારે કોઈની સલાહ લેતી હતી કે આ વખતે લે ? એવાં હજાર જણ એને ના કહે એથી શું વળે ? રચજી તો એને સારી રીતે જાણખતો એટલે કશું બોલ્યો જ નહિ. એણે ફક્ત ચૂકવા આવવાની જ માગણી કરી.

“ ના, ના, ખાપા ! હું એકલી આવીંતી, તો મારાથી એકલું નહિ જવાય ? ”

આખું મામ આ જતી છોકરીને જોઈ જ રહ્યું, જાણે એનાથી ઘડીનો ય વિચાર ન સહેવાતો હોય તેમ ચાલવામાં અડચણ કરતાં સાક્ષા-ધાધરાનો કચ્છ માર્યો હતો. એના એક હાથમાં લૂગડાંની પોટલી હતી. ખીજા હાથની ખાલી મૂઠી વાળી હતી. થમની સપાટો સામસામી ભેગી કરી એણે માથે મૂકી હતી. હલકારાની પેઠે હેલા લેતી એની કાપા પિયરનાં કાડવાં જોળાંથી રહી હતી, જાણે એ ઊડી રહી હતી.

એના હૃદયમાં અત્યારે કોઈ જાનની વિવશતા ન હતી. બાવીની મૂંઝવણ ન હતી. સાહસો કરવા જ જાણે જન્મેલો એનો આત્મા, આવા પ્રસંગોએ ઉદ્ધાસમાં આવતો હોય તેમ શરીરમાં સમાતો ન હતો.

ભીમાનો વિયોગ એને ડંખતો પણ દુઃખતો નહિ. એનો પ્રેમ વિયોગથી નિર્ખળ થવા કરતાં, આવા સ્વમાનથીય જીવન પ્રસંગોમાંથી અમી પીતો. સામાન્ય માટીમાંથી ઘડાયેલાં માનવીને આવા વખતે બાવીનું દુઃખ જોઈ બે હિદાસીનતા આવે તે એનામાં ન હતી. એ તો જાણે એની કીકાઓમાં ભીમો રમતો હોય અને ઉશ્કેરતી હોય તેમ કહી રહી હતી : “શામાસ! હવે તારું જીવ્યું સાર્યક! ગભરાઈશ નહિ, હું જોડી છું ત્યાંસુધી તારે ધરની શી ચિંતા છે?”

એ ધૂનમાં ને ધૂનમાં, એ સાસરીના સીમાડામાં પ્રવેશી. મદમસ્ત તોફાની સાંઠને જોઈ જેમ ઢોર બડકે તેમ દૂરથી ચંદાને આવતી જોનારા બડકતા! ચંદા! વારેચાની વહુ આવી! આ વખતે? શું શણીએ ચઢવા?

પાંધરમાં એ પ્રવેશી ત્યારે પાણી ભરતી પાણિયારીઓ થંભી ગઈ. ફૂવામાં દોરકું નાખેલી એક સ્ત્રી પાછું વાળીને ‘ચંદા આવી!’ જોવા ગઈ ત્યારે એના હાથમાંથી દોરકું સરી જઈ અંદર પડ્યું!

આખા ગામમાં ખૂન કરતાંય વિશેષ દોડદોડ થઈ રહી. ખૂન તો અનાદિ કાળથી થતાં જ આવ્યાં છે. માણસનું મરવું એ કે નવાઈનો ખનાવ છે? પણ આ.....

ધરમાં પ્રવેશતાં જ એણે ખૂમ ખાડી : “મા! મા!”

કંકુએ બારણા તરફ આંખો તો ઊંચી કરી, પણ એને ઓળખાણ ન પડ્યું હોય તેમ એ અવાચક તાકી જ રહી. કદાચ એની આંખ જે જોતી હોય તે હૃદય માનવા ના ય પાડતું હોય!

નીચે પોટલી મૂકતાં ચંદાથી કંકુનો ફિલ્લો અને રુક્ષ ચહેરો જોઈ પુછાઈ મયું : “મા! મને ના ઓળખી?”

“કોણ તું? તને ના ઓળખું?” કંકુએ કહ્યું તો ખરું પણ એને નામ ન જડતું હોય તેમ એ ઓળખવા લાગી.

“મા! હું.....”

“હા! તું તું તું.....” પણ કંકુથી આગળ હવો ન વળ્યો.

ચંદા કંકુની સ્થિતિ સમજી ગઈ. એ એની પાસે નીચે બેસી જતાં બેઠી પડી. એનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. મા ! હું તમારી વહુ, ચંદા, અને ના એમણી ? ”

“ મારી વહુ ? ચંદા ? ” કંકુ જાણે એ વાત સાચી છે કે નહિ, એમ જાપરાને પૂછતી હોય તેમ જાણે તાકી રહી.

પાડોશમાંથી એચાર ઐરાં આવ્યાં. એમણે કંકુની સ્થિતિ કહી. આજ એ ત્રણ દિવસથી સૂતમૂત હતી, પણ ચિત્તભ્રમનાં તો આજે જ સ્પષ્ટ ચિહ્નો જણાયાં. આવનાર તરફ એ જાંડી વેદના અનુભવતી હોય તેમ તાકી રહે છે. એનું એકવડિયું, દમિયલ અને હાડપિંજર જેવું શરીર, ત્રણ દિવસથી પૂરું ખાધા વિના આવેલી અશક્તિ, જાંડી ગતરી ગયેલી આંખો, લમણાથી મળી ગયેલા પણ વચ્ચે માથામાં રહેલા સુકા વેરાયેલા વાળ, અને બધાં ઉપરાંત એના ચહેરા ઉપર દેખાતી ખિન્નતા જરૂર લાગણી પ્રેરે એવી હતી, ને તેમાં એવું માનસ પોતાના મગજની સમજીલા યુમાવે ત્યારે દુસ્મનને ય અનુકંપા આવ્યા વિના કેમ રહે ?

ચંદાના હૃદયથી આ આઘાત ન સહેવાયો. એ જીવનમાં કોઈ વખત નહિ રડી હોય તેટલું અત્યારે રડી. મદની પેઠે ઘડી પહેલાં આવની આ સ્ત્રીને રોતી જોઈ પાડોશજો તો શિયાવિયા થઈ ગઈ. નાનાં નણુંદ-દિયર ઘણે મહિને ભાભીને ઘેર આવેલી જોઈ આનંદમાં તો આવ્યાં હતાં, પણ ત્રણ દિવસ ઉપર બનેલો બનાવ એ નાનાં સમજતાં હતાં. કોઈ તો વળી એમને કહેતું કે સરકાર હવે એમને ઘેર આવવા જ નહિ દે. ફાંસીની વાત એમને ખિલકુલ સમજાતી નહિ. એ ખિચારાં કોને પૂછે ? ઘરમાં મા વિના કોઈ હતું નહિ, અને મા તો એમને લઈ ગયા ત્યારથી બહેરી અને બોખડી થઈ ગઈ હોય તેમ લાખ વાર પૂછવા છતાં સાંભળતી નહિ, અને કશો જવાબ પણ આપતી નહિ.

અને કાલે મા સહેજ વાતવાતમાં કેટલું રોષ હતી ? કાલ ખિચારી જોલીએ જનમટપની વાત સાંભળી. એને કેમેય કથું યાદ નહોતું રહેતું, પણ ભાઈ-આપને ત્યાં લઈ જવાના હતા એમ સમજી એ મનમાં યાદ રાખ્યા કરતી ભાઈ પાસે આવી.

એણે કહ્યું : “ અત્યા ભાઈ ! આપને અને ભાઈને જનમટપમાં લેઈ

જવાના છે એ ટપ કેવું હોય ?”

રાહાની કમ્પનાશક્તિમાં કે બિલથું નહિ પણ એને રસ્તો સૂચી આવ્યો. એણે હર્ષમાં આવી જતાં કહ્યું : “ ચાલ માને પૂછીએ, એણે દીકું હશે ! ”

બંને બાળકો મા પાસે દોડ્યાં. મા બિચી આંખ કરે તે પહેલાં જોલી બોલી : “ મા ! બધા વાતો કરે છે કે બાપા અને બાઈને જનમટપમાં લઈ જવાના છે, તે તે જનમટપ જોયું છે ? ”

માના મગજમાં ચિન્મતા હતી. એમાં બાવ હશે પણ બહુ જોડા. લાગણી હશે પણ સહેજસહેજમાં ઉશ્કેરાય તેવી આળી નહિ. છોકરાંના બોલ સમજવા જેટલું એનું મગજ સ્થિર ન હતું. આ બે બાળકોની લાગણીને લીધે જ એની એ સ્થિતિ ચર્ચા હતી. એ કે બોલ્યા વગર તાકી જ રહી.

બે દાડાથી રડ્યા કરતી કંકુને બીજાં બેરાં આશ્વાસન આપતાં પણ એ છાની નહોતી રહેતી. સવારમાં નેમચંદ શેઠે એને બહુ બહુ સમજાવી ત્યારે પોતા તરફ આંગળી કરી એ બહુ રડી, એ બંને બાળકોને ખબર હતી. પણ માણસ રડે ચ કેટલું ? બપોરની એ જરા શાંત પડી હતી. છતાં બાળકોને એ પહેલાંની મા નથી જ એમ લાગતું હતું.

અમસ્તી અમસ્તી ‘ મારા બેટા ’ કહી બોળામાં લેતી મા આજ પૂછ્યા છતાં ચ જવાબ નહોતી આપતી એ ફેર કે બાળકોની આંખથી અળપ્યો રહે ?

એશિયાળી થતી જોલીએ ફરી પૂછ્યું : “ કેને મા ! તેં જોયું છે ? મામાના ગામ જેટલું આધું હશે કે વધારે ? ”

મામાનું ઘર તો એક જ ગાઉ દૂર હતું. ઘણા ચ વખત રાહો પોતે એકલો મામાને ઘેર જતો રહે એમ જોલીને વાતવાતમાં કહેતા. તેમાં વળી ‘ જનમટપ ’ મામાના ઘર જેટલું દૂર હોય ત્યારે તો પૂછવું તું જ શું ? એણે સ્વાભાવિક રીતે કહ્યું : “ હેં મા ! મામાના ઘર જેટલું જ છે ? ત્યારે તો હું ચ જનમટપમાં જવાનો... .. ”

બિચારી માનો મહાપરાણે બાંધેલો બંધ વૂટી પડ્યો. એણે તે

વગર સમજણે કહ્યું હતું, પણ માના હૃદયમાં તો જણે પોતાની પાસેથી એને ય કોઈ ખૂચવી જતું હોય તેટલો આઘાત થયો.

મા રડી, પુષ્કળ રડી, બેભાન થઈ જતાં સુધી રડી ! અને આજ આ બાબી આવી તે ય રડતીંતી ? બધાને થઈ શું ગયું છે ?

જેલી તો બાબીની સાથે મસ્તી મુધ્માં કરતી હતી. બાબીનાં કાન-પટિયાં પકડી એ એને ગળે બાઝી પડતી ત્યારે બાબી એને ફેટલી બચીએ કરતી ? મા ખિન્નમને મારતી ત્યારે એ ફની બોલાવીને પંપાળતી ? અને એ બધા ય કરતાં એ રોટલા કરતી ત્યારે બિનાબિના કેવા મીઠા લાગતા !

બાબીને જેતાં એ બધું સાંભરી આવ્યું. મા પાસે તો એને જતાં બીક લાગતી હતી. બાબીનું મોં એવું કે નહોતું લાગતું ફક્ત રડવાથી એનું મોઢું લાલ થઈ ગયું 'તું એટલું જ !

હજવે રહીને એ બાબીના બોલામાં ગોઠવાઈ ગઈ. ચંદા હવે જ પૂરા ભાનમાં આવી. એને પોતાની સ્થિતિ સમજાઈ. એણે જેલીના માથે હાથ ફેરવતાં પૂછ્યું : “ જેલીબોન ! મા તારી જોડે બોલે છે કે નહિ ? ”

રાહાને વળી બાબી સૌ કરતાં વધુ ગમતી. મા અકળાય ત્યારે મારતી. બાપા મારતા નહિ પણ આંખો કાઢતા, ત્યારે રડી જવાતું. ભાઈ તો વળી મારતો ત્યારે ગાલ જ લાલચોળ બનાવી દેતો. ફક્ત બાબી જ એને મારતી તો ય મીઠું લાગતું. અને એ મારતીય ક્યારે ? અમસ્તી અમસ્તી ટપલી મારે એ જ કે ખીજું ? પણ એ ફાટેલી ચઢી સાંધી આપતી, બોવાયેલી પેન બોળી આપતી, બપોરની છૂટીમાં કચ્ચકા, તુવેર, ચણા કે એવું કેવું કે શેકી આપતી. ખેતરમાંથી સીતાફળ, બોર, જાંબુ એવું એવું લાવતી. એના ‘કોપ’માંથી થોડો ચા પણ આપતી. અને એ સૌ કરતાં મીઠું વહાલ કરતી એ વધારાનું.

બાબી ન્યાંસુધી નહોતી બોલી ત્યાં સુધી રાહો છોટે બિબો હતો. પણ એ બોલી, એના લાલ ચહેરા ઉપર હમેશની મીઠાશ આવી, આંખમાં તેજ આવી, એટલે રાહો ઝાલ્યો રહે ?

જેલીને બોલવા દીધા વગર એ વચ્ચે જ બોલી બિહો : “ મા તો બાધને પકડી ગયા ત્યારની બોલતી નથી.” બાબીના જગતમાં ભાઈનું જ

મહત્ત્વ હતું, એ વસ્તુ બાળકે ભાઈ સાથે ખાખો ઉલ્લેખ કર્યા વિના વ્યક્ત કરી.

ખાખો વખત થઈ ગયો હતો છતાં ઘરમાં એની કે પ્રવૃત્તિ જણાતી ન હતી એટલે ચંદાએ પૂછ્યું : “રાહાભાઈ ! તમે ખાધું કે નહિ ?”

જેલી બોલી બેઠી : “મા ખાવાનું જ ક્યાં કરે છે ? એ તો આમ છાનીમાની બેસી જ રહે.”

“મા ખાતી ચ નથી ?” માનો દેખાવ જ એ વાતની સાક્ષી પૂરતો હતો છતાં ચંદાએ ચૂલા આગળ જતાં પૂછ્યું.

છોકરાં પાછળ ગયાં. રાહાએ કહ્યું : “કાલ મણીભાભીએ પરાણે ખવડાવ્યું ત્યારે વળી એક કોળિયો ખાધું હતું.”

“તે તો તરત એકી કાઢ્યું”તું ને ?” જેલીએ યાદ દેવડાવ્યું.

“ત્યારે તમે શું ખાતાંતાં ?” ચંદાએ ચૂલામાં મોરવણ મૂકતાં કહ્યું.

“મણીભાભી એક વખત રોટલા આલી ગઈ’તી. અને ફરી વેળા એને ઘેર લેઈ ગઈ’તી.” રાહાએ કહ્યું.

ચંદાને હવે આ ઘરની જવાબદારીનો ખ્યાલ આવ્યો. બે બાળકો ઉપરાંત સાસુનું પણ જે ચિત્ત ઠેકાણે ન બેસે તો એની સંભાળ લેવી એ કપરી કસોટી હતી. પોતાના મનના ભાવોને એક બાળુ હડસેલી એ ખાવાનું તૈયાર કરવાના કામમાં પરોવાઈ.

ત્રણ દિવસથી ઘર અવઝડ પડ્યું હોય તેમ પુંજે ચ એટલો પડ્યો હતો. પાણિયારામાં એક માટલી સિવાય બીજાં બેડાં ખાલી હતાં. ચૂલા આગળની હાંધીઓ દેવાયેલી બિલાડીએ મોં ધાલી જામી વાળી હતી. નહોર વતે ચૂલાની રાખ ઉડાડી હતી. એને મારવા જેલીએ ફેંકેલું લાકડું રસ્તા વચ્ચે પડ્યું હતું. પાછળ વાડામાં ભૂખની મારી બકરીએ બધેલું દોરડું તોડી નાખ્યું હતું. બેંસ કંકુ વિના બીજને દોહવા દેતી ન હતી. બળદને રાહો પાણી બતાવી આવતો પણ પોતાના ઘણીને ન જોતું એ પશુ પગ ઉપર ઊભા રહેવા જેટલું જ ધાસ ખાતું. એના પેટના ખાડા ગમાણમાં ધાસ હોવા છતાં ત્રણ દિવસથી પુરાયા ન હતા.

આ બધાં ઉપર ચંદાની દષ્ટિ ફરી વળી. આ બધાંનું પોષણ કરવું.

સંભાળ રાખવી ને પહેલાંની પેઠે વ્યવહાર ચલાવવો એ બધી કામના સોંપ્યા વગર એની ઉપર જ જવાબદારી આવતી હતી.

એણે ઉતાવળે ઉતાવળે એક રોટલો ધડી દીધો. માટલીમાંથી થોડો ગોળ કાઢ્યો. રાહતને ખાવા એસાડતાં એણે કહ્યું : “ મારો બધ, નહિ ! ખમને આ ખમીને ચરાવવા લઈ જ. જોને બિચારી કેવી ચાપડા જેવી થઈ ગઈ છે ! ”

જેલી વચ્ચે બોલી : “ બાબી ! મને ગોળ નહિ આલે ? ”

“ તને નાંખ કેમ આલું ? ” અને બીજો રોટલો તૈયાર થતાં એના ઉપર ગોળ મૂકી ચંદાએ જેલીને આપ્યો.

મા પોતે પ્રયત્ન કરશે તોય નહિ ખાય એમ લાગવાથી ચંદાએ બંને છોકરાંને ખવરાવી, બાકીના રોટલા કોઠલામાં મૂકી દીધા.

જેલીએ પૂછ્યું : “ બાબી ! તારે નથી ખાવું ? ”

“ મને હમણાં ભૂખ નથી. હું ને મા મોડાં ખમશું. ” કહી ચંદા બીજા કામે વળગી.

માળિયા ઉપરથી થોડું ગોતું લાવી એણે બેંસને મૂક્યું. સાસુનો સાદો બદલી એ બેંસ નીચે બેઠી. ત્રણ ત્રણ દિવસથી દૂધ ઉડાડી મૂકતી બેંસનું આવલું ફાટફાટ થઈ રહ્યું હતું. પાડું ધાવ્યું, પાસો મૂક્યો, પણ ચંદાએ શેડ કાઢવા આંચળે હાથ અડાડ્યો તેવો એણે હાથ પારખ્યો ને લાત નાખી ! ચંદાએ આંચળ મૂક્યા વિના દૂધની શેડ ફેાડી, દૂધની ધાર બેંસના મોઢામાં નાખી. ટેવાયેલી બેંસ સમજી હોય તેમ બીજી લાત નાખી શાંત પડી. ચંદાએ બેંસ ઢોહી લીધી. જીભા થતાં એને પંપાળી. નવું ગોતું મૂક્યું.

બળદને એણે તાપ આવ્યો હતો તેથી વાડામાં બાંધ્યો. ઘાસનો પૂજો નાખ્યો. ગમણુ ચોખ્ખી કરી. નાથની માંઠ નાકમાં આવીતી તે આવી ખસેડી. પગની ખરીમાં છાણનો સૂકો ગળિયો ભરાયો હતો તે કાઢી નાખ્યો. છાણથી બગડેલી પૂંઠ ખખેરી નાખી. એની માથાવટી ઉપર હાથ ફેરવતાં બચકાર્યો. બળદ નીચી આંખ કરીને જોઈ જ રહ્યો.

ઘરમાંથી પુંજો કાઢ્યો. રસ્તામાં અટવાતા કચડાંના ડૂંચા વળગણીએ મૂક્યા. પાણિયારું વીંછળ્યું. નદીએથી પાણી ભરી આપ્યું.

એ ત્રણ કલાકે ઘરે દાવું પડ્યું.

કંકુ બોલતી ન હતી પણ એની આંખો ભૂતકાળના પડમાં ફરતી હોય તેમ જોઈ રહી હતી. એના મગજમાં ધીમે ધીમે ઉકલી મયેલી ગડો ખેંચતી હતી. જે છોકરાંના એના મગજ ઉપર મોટામાં મોટા બોળે હતો એને કોઈએ ઉપાડી લીધો હોય તેમ એને માથું હળવું ફૂલ જેવું લાગવા માંડ્યું.

ત્રણ કલાક પછી ચંદાએ ફરી વાર કંકુને બોલાવી: “મા!”

“શું છે, બેટા?” કંકુના મગજમાંથી ત્રણ દિવસે આ પહેલવહેલો સીધો જવાબ નીકળ્યો. પણ એથી ચંદાને સંતોષ થયો નહિ, એને તો ‘બેટા’ ની જગાએ ‘વહુ’ સાંભળવું હતું, અને કંકુ જોકે એને કોઈ વખત બેટા કહેતી ય નહિ, એટલે હજી ખરાબર મગજ ઠેકાણે નથી એમ ચંદાનું ધારવું ખોટું ય ન હતું.

જેલી ભાભીને ગળેથી છૂટી પડતાં બોલી: “જેને મા, આ ભાભી આવી તોય તું નહિ બોલે?”

“ભાભી આવી?” કંકુ નહિ પણ અંદરથી કોઈ ખીજું હસતું હોય તેમ એ હસી.

ચંદાના હૃદયમાં એ હાસ્યે જખરો આઘાત પહોંચાડ્યો. એ દા’ડે એ કંકુને ખવડાવી શકે તેટલી નજીક ન જઈ શકી. એણે ય તે દા’ડે સમૂળગું ન ખાધું.

કંકુને એણે હાથ ઝાલી ખાટલામાં સુવાડી લારે એનું હૃદય ઝાલ્યું ન રહ્યું.

એ ય પથારીમાં પડી ઘણું રડી.

પણ એને સૂતી વખતના નજીક-દિયરના શબ્દો યાદ આવ્યા: “ભાભી! હવે તું જતી નહિ રહે ને?”

“ના, ના, હવે તો તમે કાઠી મૂકો તો ય નહિ જવાની.”

“હે ભાભી! અમે વળી તને ક્યારે કાઠી મેલીએ છીએ?”

“આ તો કે’તી કે તું તારી મેળે જતી રહી!”

“પણ પાછી હું મારી મેળે આવી ને?”

“ હવે તું જઈશ નહિ ને ? ”

“ ના, ના, ” અને ચંદા મનમાં બોલી : “ બિચારાં બાળકો મારી ફૂંકે તો આટલાં ઊંધે છે ! હું જ પછી હારી જાઉં તો એમનું કોણ ? ”

(૨૫)

‘વહુ’-‘બેટા’

તીલુકાની કાચી જેલના લોખંડી સળિયાઓએ કૈંક માનવીઓને જોષ નાખ્યા હતા. ધાડપાકુ, ચોર, અને ખૂની એની નાની ઓરડી-ઓમાં ટૂંટિયું વાળી વગર પાથર્યેઓઢચે ફેટલીય રાત્રીઓ સૂઈ રહ્યા હતા. મુલાકાત લેવા આવેલા માનવીઓથી એ અજાણુ ન હતી. માનવજીવનમાં આવતી તડકીછાંયડી એ નિર્જીવ સળિયાઓએ પણ અનુભવી હતી.

પણ આજ સાત સાત દિવસથી એના નાના પેટમાં લાતો નાખતો જીવાન એણે આ પ્રથમ જ દીડો. નીચે પડ્યો પડ્યો એ વિચારતરંગમાં લાતો ફેંકતો ત્યારે પ્હારટરવાળી દિવાલ પણ ધ્રજી ઊઠતી. એ બધું સ્વપ્નામાં થતું હોય તેમ એ વિચારતંદ્રામાંથી જાગતો ત્યારે બેબાકળો બની જતો. એના મગજમાં સમુદ્રનાં ઊછળતાં મોજાંની માફક વિચારો હેલે ચઢતા.

પુંજનું ખૂન કયું એમાં ગુંદો ? એનાથી કોને સુખ હતું ? ફેટલાં ઘરોમાં એણે હોળી સળગાવી હતી ? ઘર કોચવામાં, લૂંટવામાં, સળગાવવામાં, શામાં એનો હાથ નહોતો ? સીમની પાંતીનું ય ક્યાં સુખ હતું ? કોઈનું બાળવું, ગોડવું, કાપવું, એકેયમાં એ અધૂરો હતો ? વાડ જ ચીમડાં ગળે તેમ એણે જ આ સાલ બધી સીમ ભેલાડીને ? વહેલાં-મોડાં આવતાં ગામનાં ઘોર એણે ફેટલાં હાંડી મુકાવ્યાં હતાં ? ફેટલી સ્ત્રીઓની એણે આબરૂ લીધી હશે ? કોઈ કહેતાં કોઈ, કાળો કામડોય એના સારાનો સાક્ષી હતો ? બીજા તો જાણે ખોટું કહે, પણ એની બાયડી ય એનાથી સુખી હતી ?

છતાં એને કોઈ સગ્ન નહોતું કરતું ! ચાર ચીખડાં તોડી જનાર જેલમાં જતા. બે ગાળે ભાંડનાર ઉપર ફોજદારી થતી, ફક્ત કાવસિયામાં નામ આવવાથી અટકમાં લેવાતા. દારૂડિયા હોવાના કારણે તોફાની મનાતા. લાંબી મૂંછા ને વાળનાં ઝુલફાં રાખવાથી દાદામાં ગણતરી થતી. લાલ આંખ અને કરડા ચહેરાને લીધે ખૂનીમાં ખપતા. આ બધું હોવા છતાં પુંગને કોઈ પૂછતું ન હતું. પોલીસ એની ભાઈબંધ હતી. ફોજદારનો ગામમાં મુકામ આવે ત્યારે એને મળ્યા વગર ન રહેતા. ખાનગી રીતે એ પોલીસ અમલદારોને મળતો-ભેટો આપતો, એ જુદું !

પણ એ બધું સાચું હોય, ઇશ્વરનાં દરબારમાં એની નોંધ લેવાઈ હોય, એથી કેં આપણી કાયદેસર સ્થપાયેલી સરકાર માને ? એ તો કાયદામાંથી જન્મી છે, કાયદાથી જીવે છે, એટલે કાયદેસર હોય એટલી જ વાત સાંભળે, સાચી માને. કાયદો સાક્ષી વિના તો કંઈ માનતો જ નથી. કોઈ કહેશે ખૂન, ચોરી, અત્યાચાર એવા ગુન્હામાં સાક્ષી ન હોય તો ? સાક્ષી ના હોય ? પરમેશ્વર વગર કોઈ જગા ખાલી નથી, એ તો ઘટઘટમાં વ્યાપી રહ્યો છે, તેમ સાક્ષી તો સચરાચર-જ્યાં જુએ ત્યાં હોય જ. ન હોય તો તમે ખોટા. સાચા હો તો ખોટા ય સાક્ષી લાવો. તમે તો ત્યાં હતા ને ? સાક્ષીને એ કહો. તમારા અને એનામાં એક આત્મા વસેલો છે ને ? મારું-તારું-નો ભેદભાવ શો ? તમે જોયું અને એણે (સાક્ષીએ) જોયું એમાં ફેર જ નહિ ! ભલા માણસ, સાક્ષી તો જગતમાં સર્વ જગાએ વ્યાપેલો છે !

ભીમાએ, દેવાએ કે બંનેએ ખૂન કર્યું એનો સાક્ષી હતો એટલે એ ખરું; પુંગનો કોઈ સાક્ષી નહોતો એટલે એ ગુન્હેગાર શાનો ?

ફક્ત ભીમાને એમાં ગુન્હો ન દેખાય એથી સરકાર એને જવાદે ?

પોતે ખરું કહી દે તો પોતાને બંનેને ફાંસી થાય, પણ બાપા તો છૂટે ને ? એ ઘેર હોય એટલે બસ ! ગિચારી માનું કોણ ? નાનાં બાઈ-બેનનું કોણ ? ખેતી જ શી રીતે કરશે ? આ મોંઘવારી, લાડાઈ ! અમે એ પુરાવા તો જીવશે જ કેમ કરી ?

બાપા કહે છે એ બંને ખરું ? એ ગુન્હો માથે લે એટલે હું છૂટી જાઉં ? ગમે તે એક જણ છૂટે એટલે બસ ! હું ઘરની સાંભાળ રાખું

તો એ કે’ ઓછા બહુ ધરડા થઈ ગયા છે કે ન રાખી શકે? ત્યાંસુધીમાં તો રાહોમ મોટો થઈ આવે ને? આટલી ઉંમરે એમનાથી જોલ વેકારો? ને ખોટી રીતે? મારા માટે? પછી મારે જીવીને શું કામ છે? પણ પાછા કહે છે ને, ‘ભીમા! તને કે’ જીવ વહાલો છે માટે નથી કે’તો, હું તો હવે ખંધપરવારી બિઠ્યો છું. તારે તો હજી એ ય સંભાળવાનું છે...’

ચંદા! એની ચિંતા આટલી બધી બાંપાને ક્યાંથી લાગી? બાપા એની એ વાત કેમ સાંભરતા હશે? શું ચંદાનું બહાનું કાઢી એ મને બચાવી લેવા ફરે છે? ચંદા આવશે? ના, ના, જરૂર આવી મઈ હશે. ત્યારે અહીં મળવા કેમ ન આવી? શું એને પોલીસે પેસવા નહિ દીધી હોય? ના, ના, પોલીસના બાપથી ય એ ના રોકાય! ત્યારે?

બાપને પૂરીને હું છૂટું એ એને ગમે?

કોણ છૂટે, હું કે એ? બંનેથી ન છુટાય? પણ એકેય ન છૂટીએ તો? ઘર...ઘર...જરૂર...જરૂર, એવું ય થાય; અમે બંને ગુનેગાર છીએ એવી તો રામાની સાક્ષી છે.

ગુનેગાર જ ખરી રીતે કોણ છે? એમ તો મોટા મોટા ગુના કરનારા બહાર ફરે છે. પકડાય એ, અને ફસાઈ જાય એ જ ગુનેગાર. છટકી જાય એને કોણ પૂછે છે? હવે ના નસાય?

ભેજાનું દહીં થઈ જાય એવા આડા ને અવળા વધુ ને વધુ ગૂંચવતા વિચારો ભીમાના! મગજમાં દોડતા હતા.

કેસ કમિટ થઈ ઉપલી ફોર્ટમાં જવાની છેલ્લી જીયાની બાકી હતી. ભીમાને કે’ સૂઝતું ન હતું. અને એનું મગજ થાકતું ત્યારે ચંદા યાદ આવતી. એ આવે તો? એ કહે એમ જ કરવું? ક્યારે આવશે? નહિ આવે? ઘેર આવી હશે?

ત્રણ દિવસથી એના હૈયામાં એનું જ રટન ચાલતું હતું ત્યારે આજ એની આશા ફળી.

“હેં! ચંદા આવી?” એ બિલો થઈને દોડવા ગયો. પેલા લોખંડી ધ્રુવ સંભા અવિચળ સળિયા ત્યાંના ત્યાં જ એને સાચવતા બિભા હતા. એણે એ હાથે સળિયા હચમચાવ્યા. એના કપડાંમાંથી ધૂળ બિડી. માથા ઉપરના લુખ્ખા વાળ ફગફગ્યા. એની વિશાળ આંખો ખેંચાઈ. કપાળમાં

તણુ કરચણીઓ પડી. દાંત નીચે હોઠ આવ્યો.

દૂરથી જ ચંદાને આવતી જોઈ એણે ત્રાડ નાંખી : “ તું આવી ! ”

ભીમાનો ચહેરો આંખની બકુટી અને મળાનો સાદ ચંદાને હતાશ કરવા માટે પૂરતાં હતાં. હજી ઘેરેથી તો આજ ચાર ચાર દાંડે માંડ-માંડ કંકનું ચિત્ત થોડું ઠેકાણે બેસાડીને આવી હતી અને વળી અહીં ભીમાને જોતાં જ એને ધ્રારકો પડ્યો. એનું શું થવા બેઠું હતું ?

“ મારી વાટ જોતો’ તો ? ” ચંદાએ વહાલબર્યા સ્વરે મીઠાશથી કહ્યું.

“ ના જોઈ ? ” ભીમાએ હજી ય સળિયા મળખૂત પકડ્યા હતા.

“ ના કેમ જુએ ? બોલ શું કહેવું છે ? ”

ચંદાએ એ બોલવા જય તે પહેલાં પાછું કહ્યું : “ જો પાછો પા કલાક જ ખાનગી વાત કરવાનો વખત છે, પછી પેલો પહેરાવાળો આવશે. માટે જે કહેવું હોય તે ઝટ કહી નાખજો. ”

“ આટલા દાંડા સુધી તું ક્યાં ગઈ’તી ? ” ભીમાએ વખત સામું ખ્યાન આપ્યા વગર જ પૂછ્યું.

“ એ બધું હું પછી તને કહીશ. બોલ, તારી વાત પહેલી કરને. ” ચંદાએ ખાનગી વખતનો લાભ લેવા જણાવ્યું.

“ સારું. બીજું કોઈ સાંભળતું તો નથી ને ? ”

“ ના. ”

“ આ ખૂન થયું તે તો તું માને છે ને ? ”

“ જો પાછો... ”

“ પણ મારે એ જ કહેવાનું છે. ”

“ કહે ત્યારે. ”

“ કોણે કયું હશે ? ધાર જોઈ. ”

“ ધાર્યાં કરતાં તું કહે ને ! ”

“ હું એમ કહું છું, ” બહાર દષ્ટિ નાખી શકાય તેટલી નાખી જોતાં ભીમો બોલ્યો : “ અમારા બેમાંથી કોણે કયું એ... ”

“ બોલ, બોલ, કોઈ અહીં તો નથી. ”

“ એકને બદલે બીજો ગુન્હો ઓઢી લે તો તને ગમે કે નહિ ? ” ભીમો બહુ જ ધીમેથી, ચંદા માંડ સમજી શકી તેમ બોલ્યો.

“પણ કાણ એટલી લે છે ?” ચંદાએ એના તરફ આંખળી કરી ખીજ આવેલી કોટડી તરફ જતાં ધસારાથી કહ્યું : “તું કે બાપા ?”

“ગુનો કરનારને બદલે ખીજે.”

“હં !” ચંદા વિચાર કરતી હોય તેમ અટકી.

“બોલને, તે પૂછવા તો હું તારી વાટ જોતો ’તો.”

“મોટો કે નાનો ?”

“ગમે તે.”

“એ પે’લું કે’ !”

“મોટો.....”

“ને નાનો...” ચંદાએ કરડે ચહેરે પૂછ્યું : “બાપને ધકેલી દીકરો છૂટી જાય એમને ?”

“એ કે’ છે.”

“ને તને ગમે છે ?”

“ના, ના,....”

“ત્યારે ?”

“હું તો ના જ કહું છું...”

“પછી ?”

“દીકરા માટે બાપ એટલું કરે.” હાથને ઊંધો વાળતાં એણે સમજાવ્યું. “ખોટી રીતે. અને તું દીકરો બાપને ધકેલી મૂકે ?”

“હું તો ના કે’તો ’તો...”

“વળતી ?”

“બહુ બહુ કહું...”

“હં !”

“પણ છેવટ તારું બહાનું કાઢ્યું.”

“એટલે ?”

“એક જતાં બેને સળ થશે.”

“હં !” ચંદાનો જીવ અંદર મૂંચાતો હતો.

“મારું તો મથુકાયું” જ નહિ.”

“સમજી. તારે લીધે મારે ય સળ ભોગવવી પડે, એમને ?”

ભીમાએ ડોકું હલાવ્યું.

“ચંદાને તું ઓળખે છે નહિ?”

ભીમાએ મીઠું હાસ્ય કરતાં કહ્યું : “સારી રીતે !”

“પછી?”

“તે માટે તો તને પૂછું છું.”

“પણ તારો શો વિચાર છે?”

“મારો વિચાર તે એવો હોય? પણ...”

“પણ—પણ રે’વા દે. એક જ વાત કર. કાણ વેડે? આપ કે...?”

“એ તો હું સમજું છું.”

“ત્યારે?”

“એ નથી માનતા.”

“હું મનાવીશ.” ચંદા હુકમ કરતી હોય તેમ બોલી : “ચંદાને

એવું નાકેશીભયું સુખ નથી જોઈતું, સમજ્યો? સુખ સુખ એટલે શું? બોલ હવે કે પૂછવું છે?”

“ના, એટલું જ.”

“કહી દેજો ત્યારે ભર કોટમાં જે સાચું હોય તે. ચંદા તો એમાં જ સુખી છે.”

“એ તો હું સમજું છું.”

“જાણુ?” ચંદાએ ગર્વભર્યું કહ્યું : “આપણે તો હજી જીવન છીએ. એકબીજાના ટેકા વિના ચલાય તેટલું આપણમાં જોમ છે. અત્યારે આપણે એકલાં નહિ ચાલી શકીએ તો ક્યારે ચલાશે?”

ભીમા ચંદાને સાંભળી જ રહ્યો.

“કેમ મોઢું થયું તે કહું?” ચંદા પગ તથો હોય તેમ સહેજ પગ ઊંચો કરતાં બોલી : “તારા કરતાં આજ આપણી ઘેર વધારે જરૂર છે. મા તો લાકડીનો ટેકો જતાં પડી ગઈ છે. એના ચિત્તને ટેકાણે લાવતાં આજ ચાર દા’ડા થયા. હજી ય ક્યારે પડી જાય તે શું કેવાય? એમને આવતાં મા ઊભી થશે, ટકાર થશે, નાનાં છોકરાંને એમનો આપ મળશે. અને તું?”

માનવી માનવીના હૃદયમાં કેવી ગણતરી હોય છે? દેવો શું માનતા

હતો ? બીમાએ શું ધાધું ? હું ? કંઈ શું કંખતી હતી ? અને ચંદાએ શું ધારી લીધું ?

આવી ખાઈ હશે ખરી ? કુમા જુરસા ઉપર જીતતી હશે ? એની નસોમાં કયું લોહી વહેતું હશે ? એના દેહને આટલો ટટાર રાખનારો આત્મા કેવો હશે ?

ચંદા આગળ બોલી : “તું આવતાં મા ને દીકરો મળશે, છોકરાંને ભાઈ મળશે એટલું જ કે વધારે ? અને હું ને તું એક છીએ કે બીજા ? હું છું, એ તું જ છે ને ?”

ભીમો શું બોલે ?

ચંદાએ છેવટ કહ્યું : “ભીમા ! હજુ આ તો આપણી ગણતરીઓ છે ને ? કદાચ એમાંથી એકે ચ.....” અપશુકન ક્યાં વગર બોલી : “હું છું પછી ધરતી કશી ચિંતા કોઈને શું કરવા કરવી પડે ? મેં તને આગળ્યો ત્યારથી એ મા સારી થઈ. તારાં ભાઈએન એ મારાં જ.” કાંઈ બતાવતાં એણે આગળ કહ્યું : “આ કાંડા ઉપર ચૂડીઓ છે એટલે એમ ના માનતો કે એમાં દેવત નથી...”

“ના, ના, એવું હું...” ભીમો વચ્ચે બોલ્યો.

“બસ, ત્યારે ! ધરતી ચિંતા જવા દે. મારી વાત મનમાં લાવીશ નહિ.” પોતાના પેટ તરફ દષ્ટિ નાખી એણે કહ્યું : “હવે મારે તારી પડી છે ચ શી ? કાલ જીડીને હું એકની બે થઈશ...”

બંને ઘડીભર ભોંય ખોતરવા લાગ્યાં.

પહેરેગીર આવી પહોંચ્યો. ચંદા નિર્બળતા બતાવ્યા વગર જવા તૈયાર થઈ. એણે નયનથી ભીમાને વધાવી લીધો.

આટલી હિંમતથી વાત કરતી એ સ્ત્રીનું હૈયું ‘ચંદા ! ચંદા !’ એમ ભીમાએ છેલ્લી વિદાયગીરીમાં કહ્યું છતાં પાછું ન જોઈ શક્યું. એણે ફક્ત જાણે હાથ કરી આંગળાંની મૂંગી ભાષામાં કહ્યું : “મેં શું કહ્યું ? હિંમત રાખજો !”

દેવાની સાથેની મુલાકાતમાં તો એને પાંચ જ મિનિટ મળી હતી.

એણે નીચું જોઈ રહેલા દેવાને આજ પહેલી વખત ખુલ્લે મોંએ ખૂસ થાડી : “બાપા !”

દેવાએ વહુનું લાજ કાઢ્યા વમરનું મોં જોઈ પાછું નીચું ધાડ્યું.

ચંદાએ દેવાને ફરીથી બોલાવ્યો : “ બાપા ! ગંચું જીઓ ! હવે હું તમારી વહુ નથી રહી; હું તો તમારો દીકરો થઈને આવી છું ”

“ હે ! બેટા ! શું કો' છો ? ” દેવાને એમાં કે સમજ ન પડી.

“ સાચું કહું છું ” ભીમાની ઓરડી તરફ આંગળી કરતાં એ બોલ્યો : “ એમને પણ એ જ કે'તી આવી. અમે જીવાન છોકરાં આજ એકલાં ઊભાં રહેવાને બદલે તમને ઘરડાંને ઊભાં રાખીએ, એ સારું કહેવાય ? ”

“ શું કહ્યું, તમે વહુ ? ” દેવો જૂની ટેવ પ્રમાણે બોલ્યો.

“ બાપને ગમે ટૂંપો દે એને તે દીકરો કહેવાતો હશે, બાપા ? ”

દેવો હવે ચંદાના કહેવાનો ભાવાર્થ સમજી ગયો. એને બાંધી લેવા બોલ્યો : “ વહુ ! મારું છેલ્લું વેણ નહિ રાખો ? ”

“ બાપા ! એ શું બોલ્યા ? તમારું વેણ હું ના રાખું ? ”

દેવો હર્ષમાં આવી ગયો. એણે પ્રકુક્ષિત ચહેરે કહ્યું : “ વહુ બેટા ! મારું એ જ કહેવું છે ને ? ”

“ ખરું છે. બાપનું વેણ દીકરો ન રાખે તો કાણુ રાખે ? પણ દીકરાને બદલે બાપ હોમાય એને વેણ ના કહેવાય, હોં ! બા ! ”

। દેવાએ બાજી ખસતી જોઈ. એ બોલે તે પહેલાં ચંદાએ કહ્યું : “ બાપા ! બીજા છોકરાને કદાચ બાપને મારીને જીવવાની આશા હશે, પણ આ ચંદા એવું ન જીવે. મરેલું જીવવું એના કરતાં જીવેલું મરવું એ જ મને તો ગમે. ”

દેવો સમજી ગયો કે ભીમો હવે પોતાનો નથી રહ્યો. છતાં એણે પાસો ફેંકી જોયો : “ પણ વહુ તમારે મારું મોત બગાડવું છે ? ”

“ બા ! એમાં તમારું મોત નથી બગડતું પણ અમારું જીવતર અને મોત એય બગડે છે. અને ચંદા એવું કદી બનવા દે ? ”

દેવાએ નિરુપાય થતાં કહ્યું : “ બીજો ઉપાય ? ”

“ એમાં બીજો ઉપાય જ નથી. અવાય તો તમે આવજો. નહિ તો હું તો ઘેર છું જ ને ? ”

દેવાને હજી હમણાં જ પોતાના સ્વાર્થ બહારની વાત સમજાઈ.

એણે અબકોને જાગતાં કહ્યું: “ ના, ના વહુ ! તમે શું કામ તમારી જિંદગી..... ”

“ શું બોલ્યા ભા ! જિંદગી ? હજુ તમે મને ના ઓળખો ? ”
દેવો ભૂતકાળ યાદ આવતાં શરમાઇ ગયો. એણે કેં જવાબ ન આપ્યો.
પહેરેગીરને દૂરથી જોતાં જ એણે વિદાય લીધી. જતાં જતાં એણે
જવાબની રાહ જોયા વગર એટલું કહીને જ ચાલવા માંડ્યું: “ શું
કહ્યું બાપા, ! હું તમારો ભેટો જ છું, હોં ? ”

ખિચારા જેલના સળિયા ય મૂઢશા એ જતી સ્ત્રી તરફ તાકી જ રહ્યા !

(૨૧)

જનમટીપ

વખતને જતાં કેં વાર લાગે છે ? શ્રાદ્ધપક્ષનો સૂર્ય અતુકમણ
કરીને પાછો આવી ગયો. એનો એ જ ઓતરાચિતરાનો બાજરીવાદ
તાપ ! લણી પડેલાં બાજરીનાં ફૂંડાં પવનની લહેરમાં નમી પડતાં હતાં.
કપાળેથી પરસેવાના રેલા ઉતારતા ખેડૂતો બાજરીની ઓળ કાપી
રહ્યા હતા.

ગઈ સાલના ખેતરમાં જ, પણ જે ભાગમાં બાજરી હતી તેનાથી
ઊંચાણના ભાગમાં આ સાલ બાજરી કરી હતી. ઘરનું કામકાજ કરી
રોટલા લઈ બપોરે આવતી કંકુમાં અત્યારે ગઈ સાલ જેટલી શક્તિ કે
શુદ્ધિ ન હતી. નાનાં રાહો-જેલી ઉંમરમાં એક સાલ વધ્યાં હતાં.

એ છોકરાં નિશાળે હતાં. સમડાને ડાળે ખોઈ બાંધી કંકુ ચંદાના
બે-અઢી મહિનાના છોકરાને હીંચકા નાખતી હતી. ચંદા, ભાગિયો
અને ખીજા એ મજૂરો બાજરીની ઓળ અપાટાબંધ કાપી રહ્યાં હતાં.

બપોર થયા. સૂર્ય માથે આવ્યો. ભથવારીઓ સાથે ભાથું લઈ
રસ્તા ઉપર આવતી જણાતી. નાનું બાળક પવનમાં હીંચકા આવવાથી
ઊંધી ગયું. કંકુએ અરીણુની કાકરી મોંમાં નાખી. અરીણુનો અમલ
થતાં એને વખતનું ભાન થયું. ખાવાનો વખત થઈ ચૂક્યો હતો, પણ
અધૂરી ઓળ પૂરી કરી લઈએ, એ ધૂનમાં ચંદા બાજરીની ઓળમાં

સૌથી આગળ હતી. સહેજે અર્ધા-પોણા કલાકનું કામ હતું.

કંકુએ ખૂમ પાડી : “ ચાલને વહુ ! ખાધા પછી પૂરું કરજો.”

ચંદાએ ચાલતા હાથને અંધ પડવા દીધા વગર ખીજા હાથ વતી કહ્યું : “ થાય છે હવે, શી ઉતાવળ છે ? ”

ચંદામાં આટલી શક્તિ ક્યાંથી આવી ? સવારના પહોરમાં વહેલી ઊઠી એ જાણવાસીદું કરી બેતી. બપોરના ભાથા માટે રોટલા, શાક કે કઢી તૈયાર કરી, પછી વખત વધતો તો ઉતાવળા ઉતાવળા એ નદીએથી પાણી ભરી લાવતી; આકી રહે તેટલું કામ સાંજે ખેતરમાંથી આવ્યા પછી પૂરું કરતી. રાત આખી જાણે કામ કરવા બનાવી હોય તેમ તે અર્ધી રાત સુધી ગડમથક કર્યા જ કરતી. દિવસ આખો તો ખેતીના કામમાં જ ગાળતી.

ભીમાને અને દેવાને, અંનેને જનમટીપની સગ થઈ ત્યારે ધણાંએ ભાખ્યું હતું કે ચંદા હવે ખીજે ગયા વિના નહિ રહે. એમાં નવાઈ પણ ન હતી. વીસ વીસ વર્ષ સુધી પતિની રાહ જોઈ પોતાનું જીવન ધસી નાખે એવી સ્ત્રી એ ન્યાતમાં હજુ પાકી નહોતી, અને જૂતકાળમાં કાઈ પાકી હોય તોય ચાલુ પેઢીએ જોઈ કે સાંભળી ન હતી. વળી નાતરિયા નાતમાં નજીવી વાતમાં પણ સ્ત્રી ખીજે જાય, ત્યાં જનમટીપમાં ગયેલા પુરુષની પત્ની ખીજે જાય તે સ્વાભાવિક હતું. એટલે લોકો એવી ગણતરી કરે એમાં કે નવાઈ પણ ન હતી.

પણ ધારેલું બધું ઓછું સાચું પડે છે ? અને તેમાં ય એક ને એક એ જેવી સામાન્ય ગણતરી પણ ખોટી પડે ત્યારે કોને નવાઈ ન લાગે ? ચંદા ખીજે ન ગઈ. એણે ધણી-સસરો હતા તે વખત પ્રમાણેની ખેતી ચાલુ રાખવાનો ઈરાદો રાખ્યો હતો. વચ્ચે મરણધાંટી જેવી સુવાવડ આવતી હતી. કંકુના ચિત્તનું ઠેકાણું ન હતું. ભીમાએ એના ઉપર શોક લાવવા આણેલા શંજુ મહેતાના બસો રૂપિયા આપવાના હતા, એ તકદો કરતા હતા. નેમચંદ શેઠ મદદ કરશે એ આશાએ ચંદાએ એમની પાસે માગણી કરી હતી; પણ રમશાનવૈરાગ્યની પેઠે એમનો ધાડ વખતનો રાગ ઓસરી ગયો હતો. પોતાના દોઢસો રૂપિયા તો લેણા નીકળતા હતા, એની કદાચ શરમમાં ઉતાવળ ન કરે, પણ ખીજાના રૂપિયા એ એવા ક્યાં આપતા કરે ? છતાં એમણે વખત વરતી હા તો પાડી, એક શરતે. દોઢસો રૂપિયામાં એમને ત્યાં બે વીઘા

જમીન ધરાણે તો હતી પણ મહેતાને રૂપિયા આપી દે તેના બદલામાં ખીજાં એ વીધાં જો એ આપે તો શેઠ તૈયાર હતા. શેઠની વાત સાંભળી ચંદાના વળતો પાર ન રહ્યો ! શું હું મિલકત વેચી દેવા આ ધરમાં રહી છું ? શેઠ એમ માનતા હશે કે હવે ધરમાં કોણુ કમાનાર છે, એટલે બધી જમીન આપણી જ છે ! પણ ના, ના, હું જીવું છું ત્યાં-સુધો ધરના એક ખીલા સરખોય ચીજ કોણુ લેનાર છે ?

માથે દેવું જ શા માટે જોઈએ ?

ચંદાએ પોતાની તોલા સોનાની હાંસડી, કંકુના એ તોલાના વેલ્લા, ભીમાનો અર્ધાં તોલાનો હાથે પહેરવાનો ઘોડો અને જોડીનાં પગનાં કલ્લાં વેચી દેવું ભરી દીધું. નેમચંદ શેઠ અને શંભુ મહેતા બંનેને ચૂકતે-આના પાઈ સાથે આપી દીધા. પોતાનો તો જાણે ઠીક પણ વહુનો શણગાર જતાં કંકુને માફું તો લાગ્યું, પણ ચંદા લીધી વાત મૂકે ત્યારે ને ?

વચ્ચે સુવાવડ આવી. ચંદાને પુત્ર અવતર્યો. એનો છોકરો એટલે કહેવાનું હોય ? શરીરે મજબૂત હતો. ભીમાની મોં-કળા અને ચંદાની ગોરાશ ! દાદાનો બાંધો અને દાદીના અંગૂઠા ! હતુમાનજી જન્મતાંવેંત સૂરજ તોડવા કૂઠા હતા કે નહિ, એ તો પ્રભુ જાણે, પણ ચંદાનો પુત્ર તો જન્મતાં વેંત રડારોળ કરવાને બદલે રમવા લાગ્યો, હાથપગ ઊછાળવા લાગ્યો અને બચબચ ધાવવા લાગ્યો !

દસ દિવસમાં ચંદા હરતીફરતી ચર્ધ. પંદરમે દહાડે ધરમાં કામ-કાજ કરવા લાગી, માણસોને અડી, અને વીસ-પચ્ચીસ દાંડા પછી તો પ્રસૂતિની માંદગી જાણે એને આવી જ ન હોય તેમ પહેલાંની માફક બધી પ્રજ્ઞિમાં ભળી ગઈ.

માથે વરસ આવ્યું. એક બળદ હતો એટલે સૂંઠલ કરી, દસ વીધાં ખેતી કરી. ખાવટો-ખાજરી-જીવાર-ડાંગર-તુવેર વગેરે ખાવાનું અનાજ વાવવા ઉપરાંત એ વીધાં કપાસ પણ કર્યો હતો.

લોકો તો એનું કામ જોઈ છક જ ચર્ધ ગયા. કચ્છ મારી એ કામે વળગતી ત્યારે બલબલ પુરુષને પણ આગળ જવા ન દેતી.

“ આ બર્ધ તો ગજબની કહેવાય.”

“ આજની ગજબ છે ? સાંઠ નાથ્યો તે કેં બોલી વાત છે ? ”

“ આના આગળ સાંઠનો શો હિસાબ ! ધણીનું મોં વીસ વરસ

સુધો જેલની બહાર તો જોવાનું નથી, છતાં આખા ઘરનું કામ માથે ઉપાડીને ફરે છે, પણ એના હૃદયમાં દુઃખની સહેજ પણ લાગણી નથી.”

કોઇને હજી શંકા આવતી એટલે એ કહેતો: “ મને તો હજી પૂરી ખાતરી નથી...”

“ શાની ? ” વચ્ચે બીજો પૂછતો.

“ એ ઠેઠ સુધી રહે એમ હું નથી માનતો.”

“ કેમ ? ”

“ ઘર ચલાવવું એ તમે જેવુંતેવું માનો છો ? આપણે આટઆટલાં પંજોમાં તોડીએ છીએ તોય પૂરું નથી થતું, તો એ એકલીને ત્રણ જણનું પૂરું કરવાનું, ઘરમાં કોઇ આદમીએ નહિ; ક્યાં સુધી એનો જીવ રહેવાનો છે ? બે-પાંચ વરસ હોય તો બે-ચી-કાઢે, પણ વીસ વરસ સુધી...”

“ તારી એ ભૂલ છે. વીસ વરસ સુધી શું કામ ગણે છે ? ”

“ કેમ ? જનમટીપ એટલે...”

“ બે અઢી વરસ તો એમાંથી છૂટનાં કપાઈ જવાનાં. જેલમાં કોઇ જાતનું તોફાન-ગુન્ડો ન કરે તો બે-ત્રણ વરસ એ મારી મળે, છતાં પંદર વર્ષે છૂટીને આવ્યો ને ? ”

બીજો : “ અને વળી વચ્ચે રાજને ત્યાં આનંદ-ખુશાલી હોય, ગાદીએ બેસવા જેવો પ્રસંગ હોય, રાજકુંવરનો જનમ હોય, તેવાં બે-પાંચ વરસ ભાગ્ય હોય તો મળે, એ જુદાં ! ”

ત્રીજો : “ મહારાજ ગાદીએ બેઠા ત્યારે ગેમલ દસ વર્ષે છૂટ્યો. અને એની સાથેનો ના છૂટ્યો. ભાગ્યની વાત છે ! ”

“ પણ બધા ! દસ વરસેય ખરાં તો ખરાં ને ? ”

“ એ તો છે જ ને ! જનમટીપ એટલે કે બે-પાંચ વરસમાં આછું પાછું અવાય છે ? ”

“ ત્યારે એટલાં વરસોય ઘર ચલાવવું એ કે જેવુંતેવું માનો છો ? આકશે એટલે એની મેળે મૂકીને બીજો નાસશે. ”

“ રણછોડ ! તારી ભૂલ છે. બીજી ખાચડી અને આ ખાચડીમાં આજ-જમીનનો ફેર છે. ”

“એ તો મને ય ખબર છે. ધણી હતો ત્યારે એ પિયર રહી અને એ ગયો ત્યારે આવી. એ આ બાઈનામાં જ નેયું.”

“એ જ સમજવાનું છે ને ! એના મનથી ધાયું હશે તે એ મરી જશે પણ કયાં વગર નહિ મૂકે.”

“અત્યા લિયા ! એ બધું ય સમજ્યા. ભીમાને અને દેવાને તો જનમટીપ થઈ એટલે ભોગવ્યા વગર છૂટકો નહિ, પણ આ બધ વગર લેવાદેવાએ એની મેળે જનમટીપ શું કરવા ભોગવતી હશે ?”

“એમ હિસાબ ગણું તો જનમટીપ કરતાં ય એ તો વધારે આકરી સગ્ન ભોગવે છે. જેલમાં તો કે’ કોઈ જાતની જવાબદારી છે ? બતાવ્યું કામ કરવાનું અને લુખ્ખો સુઝો રોટલો વખતે મળે તે ખાઈ લેવાનો. પણ એને તો આખા ઘરની જવાબદારી ! ત્રણનું પૂરું કરવાનું, વેવા’ર ચલાવવાનો, દેવાનો જવાબ દેવાનો, સાજેમાંદે ઉપાધિ થાય એ જુદી ! નાનું છોકરું ઉછેરવાનું અને કોઈ જાતના સુખ વગર બધો ભાર વહેવાનો. આ બધું માને તો તો એનાથી જવાબ જ નહિ, રહેવાય જ નહિ.”

“આ તો તમે બધા નવરા હિસાબ ગણો છો. એ તો કેવી મજાની બધું કામ કરે છે ?”

શરુઆતની આ બધો ચર્ચાઓ વખત વીતતાં ધીમેધીમે શમવા લાગી. દેવા પોટે એણે જણ્યુશો વેચી. બીજા કરતાં સારી ખેતી કરી ખતાવી. એના દરેક પાકમાં સૌ કરતાં સારો ભરાવદાર દાણો હતો.

નરી મહેનત કરતી એટલું જ નહિ, પણ એના વર્તનથી બધાં રાજ રહેતાં. પાડોશીઓ એનાં વખાણ કરતાં. કંકેનું ખસી ગયેલું મગજ સાધારણ ટેકાણે આવ્યું હોય તો એનો પ્રતાપ ! રોહો-જેલી સુખમાં ખાપ-ભાઈને ભૂલી બિછરતાં હોય તો એના હાથે. બળદ-ભેંશ અને બકરી જેવાં પશુ પણ એને આંગણે દુઃખી ન હતાં. વેવા’રે ય એવો ! એ ચાલતાં લગી કોઈને ત્યાં નામું કરતી નહિ, પૈસા કરજે લેતી નહિ કે ઉધાર માલ લેતી નહિ; છતાં લેવા જાય તો કોઈ ના ન પાડે.

વહુનો આ બધો બોળે કંકે સમજતી. પોતાનાથી બને એટલો બોળે ઉપાડવા કંકે પ્રયત્ન કરતી પણ એનું શરીર હવે ભાંગી ગયું હતું. ચંદા એને કે’ કામ કરવા જ ન દેતો. રોટલા કરવા જેવું ઘરકામ સુધ્ધાં ચંદા કરી લેતી. એને તો એક જ કામ સોંપ્યું હતું. ચંદાના છોકરાને ઉછેરવાનું ! ચંદા એને ધવરાવવા પૂરતો જ લેતી. એ સિવાય

અધો વખત કંકુ એને રમાડતી, સુવાડતી અને થાકતી ત્યારે ઉંઘાડતી. અને એ કામ સમજે તો ઓછું ન હતું. એટલું કામ ઉપાડી લેનાર જો કંકુ ન હોત તો ચંદા કશું જ ન કરી શકત. એ છોકરાને રાખે કે કામ કરે?

ચંદાએ ઓળ પૂરી કર્યા વગર ખાવા ગિઠવાની ના કહી એટલે કંકુને એકદમ વહાલ ઊભરાઇ આવ્યું. પેલા જન્મનાં પૂણ્ય વગર આવી વહુ ના મળે! ધણી જેલમાં ગયો તોય અધાની મહેનત કરવા કાણ પડી રહે? એ વિચારે જ કંકુ ઓછી ઓછો થઇ જતી. તેમાંય દેવો-ભીમો હતા ત્યારે એને જેટલું કામ હતું એટલું ય ચંદાએ એની પાસેથી ખૂંચવી લીધું. અમલાને રમાડવો એ તે કેં કામ કહેવાય? ઊલટો હસીહસીને છોકરો અને રાજ કરે છે! છોકરો ય ભગવાને કેવો આપ્યો છે? જાણે ખાધા-પીધા વિના એનું મોઢું જ જોઈ બેસી રહીએ!

કંકુ ઊભી થઈ. એણે ચંદા પાસે જઇ કહ્યું: “વહુ! હવે ચાલને, ખઇ લે. છોકરો જાંઘ્યો છે ત્યાંસુધી નિરાંતે ખવાય તો ખરું.”

ચંદાએ કપાળે ઊતરતો પરસેવો હાથની આંગળી વડે લૂછતાં કહ્યું: “થાય છે મા! ભાથું તો આણેલું છે એટલે ઓછું મોઢું થવાનું છે?”

“વહુ, તું માનતી નથી. નહિ તો રોટલા લઇને અત્યારે આવું તો આ ટાઢા રોટલા તો ના ખાવા પડે ને? અણ્યું! આખો દા’ડો મહેનત કરવાની અને ઊનું ખાવાનું નહિ એ ખોટું તો ખરું સ્તો!”

હસીને ચંદાએ કહ્યું: “ઊનું ખાવાનું સારું તો ખરું! પણ પેલો છોકરો અને તમારા વગર કામ કરવા દે એવો ઓછો છે?” ઝાડ નીચે લટકતી ખોઇ તરફ આંગળી કરી એ ખોલી: “એને ઘેર રાખતા હો તો હું ક્યાં ના કહું છું?”

“એ તો તારા કલ્યા વગરેય હું કરવાની છું. પણ એને હળુ તારી ગરજ છે ત્યાંસુધી શું કરું?” એને એનો હાથ ઝાલતાં કંકુએ કહ્યું: “લે હેંડને હવે વહુ! પાછો એ તારો કપાળો જગશે એટલે પૂરું ખાવાય નહિ દે.”

કંકુના આગ્રહે ચંદા પોતાનું ધારેલું કામ અધૂરું મૂકી ઊભી થઇ. એની સાથેના ખાણસોય ગિઠ્યાં.

અધાના આવતાં પહેલાં એણે પાટોડિયામાં આણેલી કઢી દેવતા ઉપર મૂકી ગરમ કરી વારાફરતી દરેકને ગરમ કરી કરીને રોટલા

આખા. સાથીઓ જાણે તાજી રસોઇ જમતા હોય તેમ ગરમ ગરમ રોટલાનો ટુકડો કઢીમાં બોળી બોળી ખાવા લાગ્યા.

“લે ભાથી! એટલામાં શું ખાઇ રહ્યો? આટલો ફડક રોટલો તો ખાવો પડશે.”

“લાવો કબીરા કઢી આપું, જે પાછા ના કહો છો. રોટલો એમ લુખ્ખો ખવાતો હશે?” અને એણે વધારે કઢી રેડી.

“મા, તમારો રોટલો જરા કઠણ થઈ ગયો છે નહિ? લાવો જરા ધૂણીમાં મૂકી પોચો કરી આપું.” ચંદાએ લાંબો હાથ કરતાં કહ્યું.

“જો વહુ! એટલા ય મારા હાથ ભાંગી ગયા? એ તો હું શેકી લઈશ. તું તારે નિરાંતે ખા ને”

કંકુના હાથમાંથી રોટલો લઈ ધૂણીમાં મૂકતાં ચંદા બોલી: “નિરાંતે નથી ખાતી ત્યારે શું કરું છું?” અને ગરમ થયેલો રોટલો એણે કઢીમાં એ હાથે મસળી ભાગી આપ્યો, “લો મા! હવે ખાતાં ખરાખર ફાવશે.”

“અરે ભલાભઈ! ત્યાંસુધીમાં હાથે ય ઘોઘ નાખ્યા? હજી આટલો રોટલો પડ્યો રહ્યો તે કોણ ખાશે?”

હાથ ઘોઘ નાખ્યા છતાં પરાણે ખવરાવશે એવા જૂના અનુભવથી કામે આવેલો માણસ બિંબો થઈ જતાં બોલ્યો: “ના, ના, ચંદાભાભી! મેં તો ધરાઈને ખાધું છે.”

એ તો જાણે છટકી ગયો પણ ખીજે માણસ ન છૂટે તે માટે ચંદાએ મોં ફેરવી કહ્યું: “ભલાભાઈને તો રોટલો ના ભાવ્યો તે બિડી ગયા, પણ તમે નાનાકાકા, નિરાંતે ખાજો હોં!”

“વહુ! એ શું બોલી? તારા હાથનો રોટલો ના ભાવે ત્યારે એના ઘેર તે કંઈ રાણી ઘડનારી હતી તે એથી સારો ખાતો હશે?”

“અરે કાકા! તમે ય શું મસ્કરી કરો છો! ભાભીના હાથના રોટલા કેને ના ભાવે? રાણીને તો એનું કપાળ રોટલા ઘડતાં આવડતું હશે? એને ઘેર તો નોકરો મોંમાં કોળિયા મૂકે, પછી શાકમાં મીઠું નાંખતાં એને નહિ આવડતું હોય!”

“ચંદાએ હસીને કહ્યું: “ભલાભઈ તમે રાણીના હાથનું શાક ખાધેલું એટલે બધું જાણી ખરા.”

ભલાભઈ: “ભાભી! તમને રાજી કરવા નથી કહેતો, પણ રાણી તમારા જેવા રોટલા તો ના જ ઘડી શકે...”

“ ને ઘડે તોય તમારા સુધી આવવાના નથી એટલે...”

“ ઘડે શું એનું કપાળ ! કોઈ દી’ ઘડ્યા હોય ત્યારે ને ? ” અને એટલામાં જોઈમાં બાળકે હાથપગ હલાવ્યા. કંકુએ દોરી ખેંચતા કહ્યું : “ જો હું કં’તી’તીને કે એ બિઠશે એટલે તને નિરાંતે ખાવા નહિ દે ? ”

ચંદાને નિરાંતે ખાવા દેવા સાથીઓ વાત બંધ કરી હુકાની તેવડમાં પડ્યા.

સાંજે બધાં ઘર તરફ વળ્યાં ત્યારે કપાયેલી બાજરીમાંથી લીલાં લીલાં ડૂંડા ચંદાએ પોંક પાડવા માટે લઇ લીધાં. રાહો-જેલી એની ક્યારનાં ય વાટ જોતાં હશે એ ચંદાની ધ્યાન બહાર ન હતું.

ઘેર આવી ચંદાએ ચૂસો સળગાવ્યો, ખીચડીનું આંધણ મૂક્યું. ખાલી થયેલું પાણી ભરવા બેડું માથે મૂક્યું. બકરી માટે આણેલો પાક્કો એને નાંખ્યો. બેંસને બદાઇ રહેલું ગોતું મૂક્યું. બળદને બે ચાર દિવસ થયા હતા એટલે બિનું પાણી કરી નવડાવ્યો. દેવતા પડ્યો એટલે છોકરાને પોંક પાડી આપ્યો.

રાત્રે દસ વાગ્યે કામથી પરવારી એ ખાટલામાં સૂવા ગઈ ત્યારે પથારીમાંથી બેઠાં થઇ નણુંદ-દિયર એના બંને હાથે બાઝી પડ્યાં.

“ કેમ હળુ જાંઘ્યાં નથી ? ”

“ એમ રોજ ભલી છેતરે છે ! ” ચંદાના હાથને બરાબર ચપસીને પકડી રાખતા રાહો-જેલી બોલ્યાં.

માંચામાં પડીપડી મા ઉધરસ ખાતાં બોલી : “ મૂઆં રડ્યાં ! બચારીને અત્યારે ય જરા જંપવા તો દો.”

“ મા, તું અમારી વાતમાં બળ્યા વગર શું કામ બોલે છે ? ” રાહો બોલ્યો : “ એ રોજ રોજ વાત કહેવાનું કહે છે પણ...”

“ તમે જાંઘી બાવ છો એટલે હું શું કરું ? ”

“ પણ આજ જાંઘ્યાં નથી ને ? ”

“ ના જાંઘ્યાં હોય તોય આજ નથી કહેવાની. આખો દા’ડો એણે કેટલી મહેનત કરી છે ? જરા નિરાંતે અત્યારે તો બિઠવા દો.” કંકુએ ક્રોધ કરી કહ્યું.

“ ના, મા ! બહુ દા’ડાથી હું વાપદા કરું છું, આજ તો કહેવો પડશે.”

અને વાર્તાના ઘેનમાં બાળકો ક્યારે જાંઘી ગયાં તે એમને ય ખબર ન પડી.

સત્ય ઘટનાત્મક નવલકથા

નિગાર અને અમી

પ્રથમ દર્શન : રૂા. ૨૥

દ્વિતીય-તૃતીય દર્શન : રૂા. ૨૥

દરેક ભાગનું પોસ્ટેજ ૬ આના વધુ

લેખક : શ્રી. સુનીલાલ વર્ધમાન શાહ

બધા પુકસેલરો વેચે છે.

: પ્રાપ્તિસ્થાન :

“પ્રજાબંધુ” પ્રેસ

રેવડી બજાર, અમદાવાદ.

